

valóság

A TARTALOMBÓL

Ankerl Géza: Geopolitikai megfontolások a regionális gazdasági együttműködési szervezetek hátterében

V. Molnár László: A nagyváradi jogakadémiaától az orosz birodalmi reformokig

Pelle János: Az „idegen zsidók” és a m. kir. Belügyminisztérium

Faragó László: A társadalom, a gazdaság és a természeti környezet „szentháromsága”

Prugberger Tamás: A munkajog fejlődésének főbb csomópontjai napjainkig

Szántó Diana: A föld ára – Fejlesztés, demokrácia és egyenlőtlenség Nyugat-Afrikában

Kacsinecz Krisztián: „Ginnel olajozott, csikorogó elvtársiaskodás” – Az orwelli disztópia regénypoétikai megoldásai, stílusa és nyelvezete

Dr. Hajdú Gergely: Konfliktusok feloldásának egy másik útja – A választottbíráskodás

2
0
1
4

6

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2014. június; LVII. évfolyam 6. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérgazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

Geopolitikai meggondolások a regionális gazdasági együttműködési szervezetek hátterében

(*Bevezetés. A világkereskedelem szervezése*) A regionális gazdasági együttműködés előmozdítása az államfői találkozók agendáján egy kockázat nélküli vívmányként szerepel¹, minthogy úgymond eleve fejleszti a világméretű nemzetközi összefogást és munkamegosztást. E tanulmány a gazdasági együttműködésnek csak azon formáival foglalkozik, amelyek regionális, többoldalú *államközi szerződésekben* valósulnak meg.

A II. világháború végét követő nemzetközi együttműködés kereskedelmi oldalának megélénkítésére jött létre 1948-ban világszinten az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény, a GATT, amely az ún. Uruguay Round nyomán 1995-ben felvette a Világkereskedelmi Szervezet – angol rövidítésben a WTO – nevet. Ez az egyezmény általános keretet adott a belső szabad piaccal rendelkező államok számára, egymásközi áruforgalmuknak a vámtarifa csökkentésével és más, forgalmat megkönnyítő intézkedésekkel való növelésére, s így hozzájárult a széleskörű munkamegosztás révén a világtermelés ésszerűsítésének termelékenység által való feljavításához. A szerződés a nem-diszkrimináció, a kölcsönösség és átláthatóság elvének betartását írja elő. (Egyébként a hátrányos kereskedelempolitikai megkülönböztetés formái mint az embargó, bojkott és a blokád a geopolitikai hadviselés kedvelt gazdasági eszközei.) A WTO-szerződés rendelkezik rendkívüli helyzetekre vonatkozó (ideiglenes) kivételezéssel mint biztonsági szeleppel is. Különös erőssége a szerződésnek, hogy vétójog nélkül működik, a tagállamok jogai egyenlők, s főleg, hogy az előírásainak betartása felett kötelező döntőbíráskodás örökdik. Reménykedtek, hogy a nemzetközi kereskedelem szervezésének ez az általános kerete elmélyül, s hogy értelemszerűen ki fog terjedni más – nem ipari – áruk piacára, továbbá, hogy a szervezet újabb piacgazdaságra törekvő államok csatlakozásával kibővül. Az utóbbi elvárás Kína (2001) és Oroszország (2012) belépésével lényegében megvalósult, és ma a szervezet a világ vagy kétszáz állama (193 az ENSZ tagja) közül 159-et foglal magába.

A mindent átfogó, korlátlan világkereskedelemre való törekvés azonban 2001-ben megtorpant, amikor is a szektorális kiterjesztést tárgyaló ún. Doha Round nem vezetett megállapodáshoz. Mivel közgazdasági alapidoktrínáink tkp. az ipargazdaságra mint mintára vannak szabva (egyébként Marxé is), a WTO megállapodásainak más természetű szektorokra, mint a mezőgazdaságra és a szolgáltatásokra (beleértve a szabadalmakat és a szellemi tulajdont általában), való problémátlan automatikus kiterjesztése aligha volt várható. Csak 2013 decemberében történt valamelyes haladás az ún. Bali Paktum (Doha Round mini-package) keretében. A WTO annak öre, hogy minden tagállam egymással szemben egyenlően a legnagyobb kedvezmény elvét alkalmazza. De az *átmeneti* kivételezés elve alapján az Európai Unió – mintegy megelőlegezve állammá válását (!) – elérte, hogy saját tagjai egymás közt vámmentesen kereskedhessenek, ennek a többi nem tagállamra való automatikus kiterjesztése nélkül. Baliban is a WTO meghatározatlan időre szóló kivételezéssel oldotta meg a problémákat: megengedte Indiának és a fejlődő országoknak általában, hogy nem a kivitelnak szánt mezőgazdasági termékei állami támogatást élvezzenek. E kivétel egyébként újra aláhúzza India geopolitikai súlyát. (Megjegyzendő, hogy a nyugati államok agrárexportja sokszor szubvencionált, s e termékek behozatalának korlátozására képezték a fejlődő országok a WTO-n belül az ún. G33-as lobbicsoportot.) A WTO-tárgyalásokat megkönnyítette, hogy 2013. augusztus óta többé nem – az egyéb-

ként kiváló szakember – a francia Pascal Lamy a vezérigazgató, hanem a BRIC² államok – amely a Brazília, Oroszország India és Kína alkotta gazdasági nagyhatalmi csoport lerövidítése – egyik képviselője, a brazil Roberto Azevêdo. Az egyetemes világkereskedelmi megállapodás folyamatának megrekedése nyomán aztán főleg a 90-es évek óta a regionális gazdasági szervezkedések lendültek fel. A WTO 2007. július 31-én 207 ilyen szerződést jegyzett be, míg 2013. július 31-ig már összesen 575 regionális gazdasági szerződés kötötte a tagállamokat, amelyek közül jelenleg 379 van érvényben, ami nem jelenti azt, hogy mind aktívan működik. (E számok az egyoldalú részleges regionális szerződéseket nem foglalják magukba.)

Elvben a különböző fejlettségű és profilú országok kötötte regionális egyezményeknek a vákuumokat módszeresen kitöltő – és a közreműködést elmélyítő – szerep osztható ki. Az az optimista elképzelés, hogy a létrejött és tervezett – sokszor kizárólagosságokat is magában hordozó – regionális gazdasági szervezkedések formái és határai, választóvonalai a gazdasági ésszerűség kívánalmait követve a WTO-egyezmény kereteit szervesen kitöltik, alig felel meg a jelenleg tapasztalható *tényleges* fejlődésnek. A multilaterális regionális gazdasági együttműködéseknek a *homo economicus* kiagyalt formátumai mellett, illetve helyett más, sokszor gazdasági megfontolások szempontjából érthetetlen szerződés-alakzatok jönnek létre. A jelenlegi regionális gazdasági egységek folyamatának kritikás megértéséhez szükséges a történelmi körülmények adta, háttérben meghúzódó geopolitikai helyzet figyelembevétele. Evvel kapcsolatban együgyű politikai dajkameséket megelőzendő, előre kell bocsátani, hogy szociológiai szempontból minden összezárkózásnak nemcsak az a hatása, hogy a partnerek közt a kiépülő viszony intenzívebb, bensőségebb lesz, de más kapcsolatok viszonylagos lehülését is magával hozhatja. Ha regionális gazdasági szerződések nem is a monogám házasságra emlékeztető kizárólagossági viszonyokat teremtenek, a szervezetten belüli munkamegosztás aránylag *gyorsabban* fog fejlődni, mint a másik szomszédos országokkal. Még ha például egy vámközösség új tagok felé nyitva is marad, nem elhanyagolható, mely alapító országok rajzolták ki első körvonalait. Nem mondhatjuk naivul azt, hogy egy-egy ország geopolitikai környezete szempontjából közömbös, melyik szomszédai körében kezdi el az – úgymond – „egyre bővülő nemzetközi együttműködés” megszervezését, a regionális összezárkózást. S az esetleges új tagállamok felvételének feltételei elárulják a szervezet nyitottságát is.

Lehet a partner-államok kiválasztása gazdasági természetű, mint a zsendülő ipart védő vámközösség. Lehet a választás alapvetően politikai jellegű is. De választásról van szó! A „régió” definíciója szerint, az ilyen vagy olyan alakulat „összenövése” erősödik fel. Mint már többször kifejtettük, magának egy-egy régió kivágása, megnevezése a fizikai földrajzot mint háttérrel felhasználó történelmi-geopolitikai választás eredménye – akárcsak maguknak a kontinensek.³

A regionális megállapodások esetleg fokozatosan különböző mélységű – és szektorokra kiterjedő – gazdasági együttműködést jelenthetnek. Ez dönti el azt, hogy az egyes államok gazdasági elhatározó képességük mekkora részét ruházzák át ezen vagy azon egyezmény képezte nemzetközi szervezetre. Ugyanis a különböző területű és mélységű egyezmények egymást át is foghatják vagy átfedhetik.

Arra is van példa, hogy egy-egy állam olyan regionális szerződéseket írt alá, amelyek más szerződéses elkötelezettségükkel összeegyeztethetetlenek. Ez egyébként a beruházók tartózkodásához vezet, hiszen az egyes aláírók egyik vagy másik regionális elkötelezettségük betartásának adhatnak elsőbbséget.

A közös pénznemet is kialakító gazdasági uniót (pl. eurózóna) általában megelőzi (a) a szabadkereskedelmi szerződés, majd (b) a vámközösség. A szabadkereskedelmi övezetben a szerződő felek tulajdonképpen csak egymásközi gazdasági kapcsolataikat élénkítik meg egyes szektorokra vagy az egész áruforgalomra vonatkozó („belső”) vámok s más protekcionista korlátozások fokozatos csökkentésével vagy teljes felszámolásával. Ez látszólag a feleknek a nem szerződő országokkal való viszonyát közvetlenül nem érinti⁴, azonban mégis várható, hogy a belső lazítás esetleg az egyes tagállamoknak a harmadik, kívülálló féllel való külkereskedelmét *viszonylag* csökkenti – még ha a szerződés ezeket a váموkat nem is érinti. (A szabadkereskedelmi övezet „rákfenéje” a zónába behozott áru re-exportálása. Így előfordulhat, hogy egy harmadik fél előző elkötelezettségei révén olyan országok áruival lesz *egyoldalúan* elárasztva – a vám eltörlése révén –, amely országokkal nincs közvetlen szerződése. Így az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió közt javasolt transzatlanti szabadkereskedelmi övezet, a Transatlantic Trade and Investment Partnership (TAFTA) bevezetése esetén Törökország amerikai árukkal, vagy Ukrajna EU-társulása esetén Oroszország uniós árukkal lehet elárasztva.

Ha egy regionális államcsoport abban egyezik meg, hogy a „szomszédok” felé egyéges vámközösségre lépnek, ez már kifejezetten és közvetlenül érinti annak a többi államhoz való viszonyát. A szerződő államok mindegyikének el kell fogadnia, hogy más államokkal kedvezményes tarifa alkalmazásában többé nem állapodhat meg. A vámunió államai közös frontot alkotnak. A világ gazdasági térképén mint egy tömb, mint egyetlen piactérség jelennek meg. Főleg ha a vámközösségi megállapodás nem tartalmaz olyan előírásokat, amely szerint a vám fokozatosan csökken, a szerződés nemcsak egyesülést, egységesedést von maga után, de erősödő kizárólagosságot⁵ is.

A gazdasági egyesülések megszületése esetén tapasztalható, hogyha párhuzamosan katonai szerződés nem is takarja össze az államokat, e szervezetek is gyakran más, már létező vagy éppen születő gazdasági egyesülések ellensúlyozására, sőt ellenlábasként teremődnek meg. Erre a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, a KGST megszületésével kapcsolatban még kitérünk.

(A regionális kereskedelmi tömbök, együttműködési szervezetek mibenléte, általános geopolitikai jellegzetességei) A „regionalizmus” két értelmezésben használatos: (a) egyrészt az államok – esetleg a határokon átnyúló – részét képező kisebb fizikai és főleg humánföldrajzi egységekre, (b) másrészt a több államot tömbbe fogó alakulatokra vonatkoztatva.

A nemzetközileg elismert államokon belül létező régiók vagy „kantonok” létének felismerése és jelentőségének elismerése fontos feladat. Szerintünk az Európai Unió megtorpant politikai egyesítésének ez lenne a legreményteljesebb útja. A saját politikai hagyománnyal rendelkező európai népek ugyanis nem tudnak még a direkt választással megteremtett Európai Parlament révén sem az uniós intézményekkel *azonosulni*. A feltörő euroszeptikus mozgalmak gyakran a létező államokkal szembeni szeparatista mozgalmak. Az államok – beleértve a volt „nagyhatalmakat”, mint Franciaország – viszont féltve őrzik szuverenitásukat. Miért ne lehetne megkísérelni az EU politikai zsákutcájából a kiutat úgy keresni, hogy az Unió kinyitná a kaput a baszkok, katalánok, skótok, flamandok, padániaiak, székelyek uniós *politikai* képviselője felé?⁶

E tanulmányunkat a multinacionális gazdasági regionalizmusnak szenteltük. Az államok felségjogának része, hogy a határain és azon belül a gazdasági tevékenységeket, forgalmat az ország közérdekének megfelelően ellenőrizze. E jogokat megoszthatja más (szomszédos) államokkal. Az ilyen nemzetközi gazdasági szerződés megkötése esetén beszélünk regionalizmusról, általánosabb szóhasználattal kereskedelmi tömbökről. Mint

már említettük, két – fokozatosságot jelentő – alapvető forma a legelterjedtebb: a szabadkereskedelmi övezet és a vámközösség. E két, az államhatári korlátozásokat leépítő egyezséget további gazdaság(politika)i összehangolás egészítheti ki, mélyítheti el. A gazdasági unió már nemcsak az áruk, hanem a termelési faktorok, így a munkaerő szabad forgalmát is megengedi, s esetleg közös pénznemet is teremt.

Az elmondottakat világosan példázza az Európai Unió kifejlődése, amely a szén és acél vámjának hat európai állam közt 1951-ben való eltörlésével, az Európai Szén- és Acélközösséggel kezdődött (ECSC/CECA), s nemcsak egy szektort, de a vámközösséget magát is messze túllépő Európai Unióba torkollt. Mint majd kitérünk rá, éppen a „közös piac” politikai integrációs szándékának ellensúlyozására hívta életre az Egyesült Királyság az Európai Szabadkereskedelmi Társulást, az EFTA-t.

A szabadkereskedelmi övezet közvetlenül csak a tagállamokat érinti, amennyiben egymás közt a vámhatárokat lebontják, de az egyes államok külső vámrendszerét nem. Azonban az áralakulások viszonylagossága miatt e megállapodás a külső államokból jövő behozatal versenyképességét is közvetetten befolyásolhatja. A vámközösség viszont már kifejezetten érinti a nem tagállamokkal folytatott külkereskedelmet. Azt esetleg áttereli.

Tekintsük át a kereskedelmi tömbnek nevezett államalakulatok főbb gazdaságföldrajzi jellemzőit! A kereskedelmi tömb a régióban az egyezséggel új termelési és piaci teret hoz létre. Abszolút és viszonylagos *nagysága*, kiterjedése, átmérője, „átfogósága” egyik első sajátossága. Még akkor is, ha a szerződés eredeti aláírói a kaput új tagállamok felé nyitva is hagyják. Hasonló gazdaságú országok számára a méretgazdaságosság teszi az összezárkózást különösen vonzóvá, nagyobb teret alkotva a piac, beruházás, termelés számára. S a nagyobb térben folyó regionális versennyel általában az árak esnek (mint azt az argentin–brazil megbékélés nyomán 1991-ben létrehozott Dél(-amerika)i Közös Piac, a MERCOSUR esetében tapasztaltuk).

Az egyszerű szabadkereskedelmi övezetben a megtakarítás keresése sokszor spontán ipari koncentrációt hozhat magával és egyes tagállamban való centralizációt. Ez szociális szempontból fájdalmas folyamat lehet. De az USA-beli tapasztalat szerint azonban a koncentráció leggyakrabban szektorális és nem szükségképpen mindig ugyanannak a tagállamnak kedvez.

Ha egy államescsoport a régióban esetleg egyszerre a legkiterjedtebb gazdasági teret hozza létre, a nemzetközi piacon ármeghatározó szerephez juthat.⁷ A lakosságszámuk és termelési színvonaluk adta „nagyhatalmak”, amelyek állami létüknél fogva egységes törvényhozás alatt működő nagy gazdasági térrel rendelkeznek, eleve élvezik ezt az előnyt – még ha a WTO igyekszik is az ilyen nemzetközi „piaci tökéletlenségeket” mérsékelni, a felek helyzetét egyenlősíteni. Az Amerikai Egyesült Államok, vagy a civilizációs-államok, mint Kína és India, nem szorul annyira nemzetközi együttműködésre, mint például hazánk vagy Svájc.

A kereskedelmi tömb geopolitikai *belső* jellemzője összetétele: a résztvevő országok száma és viszonylagos nagysága. A belső erőviszonyokat illetően három eset lehetséges: (a) hasonló súlyú államok alkotják a tömböt, (b) egy nagyhatalom csoportosít maga köré, holdudvarába kisebb államokat vagy (c) több nagyhatalom is részt vesz a tömbben. E három alapforma sok fokozatban és változatban is megjelenik.⁸

A kisebb államok regionális gazdasági összezárkózását a belső munkamegosztás léptékének növelése és külkereskedelmi érdekek mozgatják: a külföldi beruházóknak nagyobb térséget ígérnek, valamint a nemzetközi tárgyalásokon erősítik befolyásukat. Ennek egy „szélsőséges” példája az 1973-ban 13 állam által létrehozott Karib-tengeri Közösség⁹. Az azt alkotó mikro-államok nemzetközi tárgyalási érdekérvényesítése aránytalanul megerősödött, s közös profiljuknak megfelelően az különösen jelentkezett a jamaicai Montego Bay-ben 1982-ben aláírt ENSZ Tengerjogi Egyezmény tárgyalásánál.

Még ha általában a tagállamoknak a szerződések formálisan egyenlő jogokat is biztosítanak, a tömb belső erőviszonyai fontos szerepet játszhatnak az egyes tagállamok érdekérvényesítését illetően. Nem közömbös, hogy az alapító államok a tömböt hogyan körvonalazták. A keretek előre meghatározó szerepük alapján az erősebb tagállamok nyomására a vámközösség ilyen vagy olyan szektorban bontakozhat ki, haladhat gyorsabban, így bizonyos vámok csökkentése előnyben részesítheti egyes országok nemzetgazdaságát (pl. az EU-ban). Evvel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a vámközösség kereskedelem-elterelő hatása erősebb, mint a szabadkereskedelmi övezeté.¹⁰ S a vámtarifa le szállítása általában az erősebb félnek kedvez.

Ha nagy és kis államokat fog át a kereskedelmi tömb, két eset lehetséges. Ha egy nagyhatalom serkenti kisebb közelebbi vagy távolabbi „szomszédait” (például Trans-Pacific Partnership) kereskedelmi összezárkózásra, nagy a politikai kísértés arra, hogy a kisebbeket „bolygósítani” akarja – bár egyes szakértők szerint (Samoussi Bilal) az elefánt hátán utazó rovar is profitálhat a hordozó potenciáljából.

Ha több nagy állam vesz részt a tömbben, a vetélkedés miatt a döntéshozatal nehéz. Általában a kereskedelmi tömbben részt vevő országok számának növekedése működését nehézkessé teszi, kedvezőtlenül érintheti a szervezet hatékonyságát, amit a WTO megbénelásai és az EU esete is részben példáznak.

A gazdasági együttműködési szervezetek nemzetközi beágyazottsága, egymáshoz való viszonya komplex kérdés. Az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) és az Európai Unió esete jól példázza, hogy a nemzetközi regionális szerződések mind mélységükben (vámközösség, szabadkereskedelmi övezet stb.), mind ágazatilag számos formát ölthetnek. Az egymás melletti kizárólagos lét mellett, egymást át is fedhetik, például a szabadkereskedelmi övezetek és a vámközösségek – megengedve egyes államoknak, hogy egyszerre többnek is tagjai lehessenek. Így az államoknak egyes esetekben el kell döntenie, hogy a kívánalmak ütközése esetén, melyek betartásának adnak elsőbbséget. E mögött esetleges nemzetközi döntőbíráskodási határozatok mellett geopolitikai választások húzódnak meg. Egyes regionális gazdasági egyesülések olyan homogén politikai háttérrel rendelkeznek, hogy kizárólagosságot megkövetelve, választás elé állítják az államokat.

Végül, mint többször megírtuk, a földrajzi hivatkozású társadalmi alakulatok *elnevezése* nem elhanyagolható kérdés. A kereskedelmi hírvérők jól tudják, hogy a „márka”, „védjegy” érték. Egy-egy elnevezés birtoklása, exkluzív »megkaparintása« ádáz jogi küzdelmek tárgya.

Láthatólag ilyen kizárólagossági elnevezési igények húzódtak meg az Európai Unió által 2013-ban Ukrajnának felajánlott gazdasági társulási szerződés mögött, még ha az uniós tagságot nem is helyezett kilátásba. Az EU Ukrajnát olyan válasz elé állította, hogy vagy úgymond „Európa” vagy Oroszország felé nyitja meg vámhatárait. Ukrajna háromoldalú – EU–ukrán–orosz – egyeztetést javasolt. Az Európai Unió Bizottság elnöke, Barroso viszont 2014 novemberében kijelentette, hogy az EU nem egyeztet Oroszországgal, akárcsak nem egyeztet Japánnal, ha Kínával köt szerződést. Ezen álláspont mögött egy ideológiai harc húzódik meg; nevezetesen az EU-nak az „európaiság” képviselőre, *intézményes* meghatározására vonatkozó kizárólagos igénye. Érdekes módon, az Európai Unió által Oroszországgal szemben definiált Európához tartozik a távoli, s az EU-ból – Oroszországot megkerülve – csak vízi és légi úton elérhető Azerbajdzsán és Grúzia is. A 28 európai államot és 500 millió lelket átfogó EU kontinentális súlya vitathatatlan, azonban az „európaiság” értelmezése intézményesen a már 1949-ben alakult Európa Tanácsnak jár ki. E szervezet, ha gazdasági befolyása alig is van, mind a 47 eu-

rópai országot 800 millió lakosával magába foglalja. Ennek a semleges Svájc is tagja, s 1996 óta Oroszország is. A kíméletlen választás elé állítás révén az Európai Unió azonban megakadályozta Ukrajnát abban, hogy olyan szerződést írjon alá, amely legnagyobb gazdasági partnerétől se szigetelte volna el.¹¹

A regionalitással kapcsolatos önkényes (sokszor politikailag sugalmazott) csoportelnevezéseknek se szeri se száma. Egymástól földrajzilag távol álló országok tartoznak egy-egy regionális csoporthoz, így Ausztrália, Izrael, Új-Zéland az ENSZ ún. Nyugat-európai és mások csoportjához, míg hazánk ebből, az alapjában európai csoportból – „kelet-európaiságával” – kimarad. Aztán a „szomszédság” fogalma is nagy szabadsággal lesz értelmezve, amikor is az átszellemül a fizikai-földrajziból *halmoz-elméleti* fogalommal. Az Amerikai Egyesült Államok a határaitól 5-6000 kilométerre lévő Európai Unióval akar gazdasági tömböt alkotni Transatlantic Free Trade and Investment Partnership (TAFTA) néven. De még ennél is továbbmegy. A dupla olyan távoli csendes-óceáni országokkal, mint Japán és – a mint állam alig elismert – Tajvannal is regionális szomszédságot „érez” (Trans-Pacific Partnership [TPP]). Mint látni fogjuk, a 12 kiválasztott „regionális szomszéd” összetartozása kevésbé gazdaságföldrajzi, mint kifejezetten geopolitikai.

A különböző kereskedelmi tömböket meghatározó jelentősebb paraméterek rövid áttekintése után felismerhető, hogy főleg a jelenlegi geopolitikailag átmeneti történelmi helyzetben az adottságok és az alakulatok nagyon egyediek. Általános tipológia hiányában a szerződések feltételeit az aláíró felek mindegyikének minden egyes esetben külön-külön nagyon át kell gondolnia.

(Régiók és a hidegháború vége) A II. világháborút a szövetséges hatalmak megnyerték és ennek megfelelően jogosultnak érezték, hogy a világ új politikai és gazdasági rendjét az Egyesült Nemzetek Szervezetének intézményrendszerével előírják. Az Amerikai Egyesült Államok vezette nyugati¹² hatalmak elfelejtették azonban, hogy a Szovjetunó is a győztes hatalmak között van.

A francia–német megbékélés nyomán az európai kontinens nyugati részén egyre intenzívebb többoldalú gazdasági együttműködés, sőt politikai államszövetséget előirányzó tendencia alakult ki. Már 1957-ben a tíz állam által aláírt (három intézményt összeolvasztó) egyezményhalmoz Rómában megteremtette a népszerűen Közös Piacnak nevezett Európai Gazdasági Közösséget (EGK). Az EGK mindjárt kinyilvánította politikai összefogási szándékát is. A Római Szerződés megkötésének geopolitikai háttere a szovjet birodalom elleni ellenállás volt – és a történelmi véletlen révén éppen a magyar forradalmat és szabadságharcot követte. (Jegyezzük meg, hogy a szerződés előszavában megköveteli az egyéni szabadságjogok tiszteletben-tartását, de szemben az általános közhittel nem írja elő kifejezetten azt, hogy a tagállamokban demokrácia uralkodjon.)

Az Európai Unió előfutára, a Európai Szén- és Acélközösséget létrehozó szerződés is már jelezte bevezetésében, hogy a végcél az európai politikai egység. E fennkölt célkitűzés háttérében azonban Jean Monnet jegyzetfüzetének már 1943. augusztus 5-i bejegyzése azt árulja el, hogy e szerződés célja az is volt, hogy megakadályozza, hogy a „német szénbárók” ellenőrizzék a francia acélipart.¹³

Miután 1954-ben a szupranacionális jellegű Európai Védelmi Közösség létrehozását a francia országgyűlés meghiúsította, az a törekvés erősödött meg, hogy az európai – föderatív vagy konföderatív – politikai egységet a gazdasági tömbalakítás »kiskapuján« csempe sszék be. (Például ma főleg az eurózána védelmében ún. gazdasági kormányt akarnak létrehozni, megelőzve mindennemű európai politikai kormány megteremtését.) Ez megfelel a társadalomról napjainkban alkotott *ökonokratikus*, gazdaságközpontú világgépnek.

Pedig a történelem folyamán a politikai uniónak a gazdasági unió (pl. vámközösség) nem volt általános előfeltétele, mindenkori megelőzője. Igaz, hogy a 13–17. századbeli Hanza Liga – mint vám- és védelmi unió – és az 1834-es *Zollverein* készítette elő a német birodalom 1871-beni megszületését¹⁴, de a politikai és gazdasági egyesülés egymásutánjára vonatkozólag vannak történeti ellenpéldák is.¹⁵

Az Európai Gazdasági Közösség nyitva maradt további államok belépésére, de mint már említettük, egyes államok, így a világbirodalmi múlttal rendelkező Egyesült Királyság nem osztotta a szervezet politikai perspektíváját¹⁶, de még vámközösségi jellegét sem. Azért, hogy a nagy Közös Piacsal szemben ne kerüljön léptékbeli hátrányba, az UK az EGK céljait nem osztó országokkal egy lazább, alternatív gazdasági szervezet megteremtésén dolgozott, amely az ipari árukat illetően egymás közt szabadkereskedelmi övezetet teremt vámközösség és politikai integrációs célok nélkül. Az 1960-as stockholmi egyezményrel létrehozták az Európai Szabadkereskedelmi Társulást (EFTA), s bíztak szervezetük vonzóerejében. Az EFTA egy nagyhatalom körül alakult ki. A britek Európa-konceptióját követte, amelyben az államok függetlenek maradnak s nem is fontolgatják politikailag a föderatív összezárkózást. Az EGK léte azonban rávetette a szervezetre árnyékát, azért is nevezték őket a »hét külső«-nek. Újabb kis országok belépése ellenére együttműködésük nem hozta meg azt a lendületes fejlődést, amit az EGK vámközössége felmutatott. 1973-ban végleg kiderült, hogy az Egyesült Királyság e szervezetet taktikai ellensúlyozási meggondolásból teremtette meg, s kizárólagosan szabadpiacos nézetrendszere nem válik az európai gazdasági együttműködés modelljévé. Ezért az UK maga is belépett az Európai Gazdasági Közösségbe. De de Gaulle-nak igaza volt, amikor azt állította, hogy az UK jobban ragaszkodik az atlanti angolszász együttműködéshez mint a kontinentális európai közösséghez. Akárhányszor a maastrichti szerződés folytán 1993-ban Európai Unióvá (EU) »vedlett« EGK újabb lépéseket tesz a szorosabb gazdasági (gazdaságpolitikai) egyesülésre, az UK mindig fékez, mert most már belülről szeretné az Európai Uniót az EFTA-hoz legközelebb eső szervezetformába (vissza)fejleszteni – avval a fenyegetéssel is élve, hogy 2017-es népszavazással Albion az EU-ból kiléphet.

1949-ben a hidegháború másik táborá, a Szovjetunió befolyása alatt álló országok a nyugati „piac-demokráciák” nemzetközi munkamegosztását szolgáló szervezetével szemben létrehozták a KGST-t. Geopolitikailag jellemző, hogy akárcsak katonai szövetségek, gazdasági szerződések is gyakran egy másik ellenlábasként jelennek meg. A KGST a szovjet válasz volt a Marshall-terv által létrehozott amerikai–nyugat-európai együttműködés megszervezésére.¹⁷ A KGST megelőzte a katonai jellegű Varsói Paktum 1955-ös létrehozását, amely újra csak védekező válasz volt arra, hogy Nyugat-Németországot bevonták az 1954-es párizsi megállapodás alapján az Észak-atlanti Szerződés Szervezetébe, amely már 1949-ben alakult a szovjet-bolsevista befolyás európai terjeszkedésének feltartóztatására, megelőzésére.¹⁸

A KGST *politikai* hátterét jól mutatja, hogy a szovjet tömb ezen alapjában véve regionális gazdasági szervezetének nemcsak az európai, megszállt csatlós-(bolygó-)államok, hanem a távoli Kuba (1972) és Vietnam (1978) is a politikai affinitás alapján tagja lett. A KGST nem volt szabadkereskedelmi övezet, hanem, mint neve kimondja, Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, amely a termelőeszközök köztulajdona révén – a szó szoros értelmében – több éves állami tervekkel, s nem kereskedelmi piaci verseny alapján igyekezett összehangolni a nemzetközi munkamegosztást.

A világ politikai és gazdasági bipolaritása – amelyet a II. világháború után főleg a fokozatosan függetlenedett volt gyarmatok alkotta, nem elkötelezett ún. harmadik világ egészített ki – a Szovjetunió fokozatos, 15 független államra való szétesésével meg-

szűnt. Jellemzően a KGST és a Varsói Szerződés feloszlását egy időben, 1991. június 28-án határozták el, mégpedig Budapesten. Ezt követte ugyanabban az évben, december 26-án a Szovjetunió formális felszámolása.

A nyugati elvárás az volt, hogy az Amerikai Egyesült Államok vezette egypólusos világrend egyszerűen kibővül: a hidegháború hallgatóságos megnyerése, a szovjet csapatoknak Oroszországba való visszavonása – a Varsói Szerződés és a KGST felszámolása – azt gyümölcsozi, hogy a világ gazdaságilag követi az ún. Washington Consensust¹⁹, s egészében fokozatosan (kvázi mint egy tanonc) alárendeli magát a Pax Americana-nak. Hiszen az USA termelése – és katonai ereje is – túlszárnyalta szinte az egész megmaradó világot. A történelem azonban az országok egyenlőtlen fejlődése révén nem követte szó szerint e forgatókönyvet.

Ahogy a II. világháború végén a Nyugat a Szovjetuniót mint egyenrangú győztes nagyhatalmat valójában nem ismerte el, az USA – Gorbacsov szovjet és Jelcin orosz elnöksége alatt – a hidegháború megnyerésének mámorában élt. 1998-ben Oroszországnak kivételesen pótszéket biztosítottak nyolcadik tagként a világ legmódosabb országait felölelő, 1975-ben – lépcsőzetesen – létrehozott G7 nevű szűk körű konzultatív konklávéban, amelyet most már G8-ra kereszteltek át. Jelcint Bill Clinton még annyira kedvelte, hogy Lincolnhoz hasonlította, azonban Vlagyimir Putyinnak 2000-ben való orosz elnökké választása fordulatot hozott, mert politikája önálló orosz utat keresett, s nem fogadta el az új világrendben a Nyugat által Oroszországnak kiosztott másodlagos „követő” nemzetközi szerepet.²⁰

A hidegháború utáni *interregnum*-ban lassan egy többpólusos világrendszer öltött formát. Tárnyilagos – normatív előítéletek nélküli – leírása nem egyszerű, mert (a) nem stabil, hanem mozgó rendszerről van szó, s sok vonatkozásában erőviszonyaik áttekinthetetlenek. (b) A nagyhatalmi pólusok vonzereje nem egyező nagyságú, s (c) nem is feltétlenül egyező jellegű. Lehet például egyelőre csak gazdasági jellegű. Különösen a II. világháborút elvesztő, eredetileg haderejüktől megfosztott hatalmak, mint Németország és Japán befolyásukat, természetes geopolitikai súlyukat eleinte csak gazdasági téren érvényesítették, fejezték ki.

Hogyan tükrözi ma a világban átfogóan uralkodó geopolitikai erőviszonyokat az ENSZ Biztonsági Tanács összetétele, amely az 1945-ös világbéke nyomán a nagyhatalmi státust intézményesítette? A katonai erő bevetését is elhatározható Tanács öt állandó tagjának – az Amerikai Egyesült Államoknak, az Egyesült Királyságnak, Franciaországnak, Oroszországnak és Kínának – vétőjoga van. Jóllehet ezen államok mindegyike rendelkezik valamiféle nukleáris fegyverzettel is, de UK és Franciaország nagyhatalmi státusa – az amerikaiak uralta Észak-atlanti Szövetség Szervezetének keretein kívül – inkább csak történelmi reminiscenciára épül. A világ legkiterjedtebb területű országa – a Szovjetunió cipőjébe lépő – Oroszországi Föderáció Vlagyimir Putyinnak 2000-ben történt elnökké választása óta nem fogadja el a hidegháború vesztesének szerepét. Kína nagyhatalmi helyét viszont ma már senki se vonja kétségbe. Meglepő azonban a közben nukleáris hatalommá is váló másik civilizációs állam, India távolléte, ami – Kína ellenzése mellett – többek között függetlenségének „késői”, 1947-beli elérésének tudható be.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsára azért is térünk itt ki, mert az a többpólusos világban uralkodó befolyásgyakorlás fokozatait jól tükrözi. Ugyanis a jelenlegi világhelyzetben több államnak és államcsoportnak is van *de facto* politikai – vagy éppen gazdasági – „vétőjoga”, de egyelőre a *kezdemenyezés* jogával majdnem kizárólag az USA (és általa szövetségesei) rendelkezik. Ennek szellemében e szuperhatalom más országok belügyeibe még katonailag és másként is beavatkozhat – mint azt Irakban is tette – mégpedig az

„international community” (világközösség) előzetes jóváhagyása és utólagos megtorló intézkedések kockázata nélkül. (Jegyezzük meg, hogy újságírói tévhitel ellentétben az „international community”-t nemzetközi jogi értelemben csak az Egyesült Nemzetek Közgyűlése – és Biztonsági Tanácsa – képviselheti, s annak megszavazott határozatait nem lehet ún. globális közvélemény-kutatások kimenetelével helyettesíteni.)

A NATO-n kívül lévő többi „nagy hatalomnak” csak védekező-akadályozó, tiltakozó kapacitása van. Elsősorban a Brazíliát, Oroszországot, Indiát és Kínát felölelő ún. BRIC-államokra gondolunk, amelyek 2009-ben csoportot is alkottak. (Nemzetközi kezdeményezéseik az Amerika Egyesült Államokból intásának hiányában sorra kútba esnek. Így például 2010 májusában Brazília és Törökország az iráni nukleáris probléma megoldására vonatkozó javaslata, amely az Irán elleni szankciókat előzte volna meg.)

Az ún. Észak-atlanti Szerződés Szervezetén kívül jelentős, működő politikai-katonai szövetség nem létezik, csak államok-közi együttműködések, amelyek azonban az automatikus kölcsönös védelmi segítséget nem írják elő. Vannak azonban a világban olyan nukleáris fegyverekkel rendelkező hatalmak (nevezzük meg megint azokat: Oroszország, a civilizációs állam Kína és India [RIC]), amelyek viszont önmagukban is képesek – némi alkalmi összejátszással – megakadályozni a világban az USA kezdeményezte „körtáncokat”²¹.

Az Egyesült Államoknak Izrael fölény-politikáját feltétel nélkül és mindenáron alá-támasztó politikája nyomán egymásután több muszlim országba – nevezetesen kétszer Irakba és Afganisztánba – való katonai beavatkozása sikertelen volt. Ez az USA-t arra kényszeríti, hogy stratégiáját megváltoztassa.²² Egyrészt a „világszendőrségi” szerepet, háborús beavatkozásokat „titkosították” – esetleg drónok, robotrepülőgépek támogatta hirtelen, kalandos lokális (légi vagy tengerészgyalogsági) ráütésekkel helyettesítik –, másrészt a geopolitikai befolyást ún. *soft* eszközökkel gyakorolják. Az utóbbiak közé tartozik a szociális médiaháború, s főleg a *pénzügyi-gazdasági* befolyás érvényesítése, amelynek negatív formáját a Kuba- és Irán-ellenes, nem túl sikeres embargók látványosan bemutatják. Mi itt csak avval foglalkozunk, hogy regionális gazdasági tömbök – és terveik – hogyan rajzolják elő a geopolitikai befolyásövezeteket.

(*Amerikai globalista regionalizmus és más rivális gazdasági szervezetek*) Jóllehet a glóbuszunkat még mindig dollárövezetnek²³ lehet nevezni, az utóbbi évtizedek megmutatták, hogy az USA világbefolyása továbbra is elsődlegesen uralkodó, de már nem korlátlanul meghatározó. S bizonyos NATO-n kívüli nagy hatalmak (RIC-csoport) megengedhetik maguknak tartósan, hogy csak akkor követik – s esetleg akkor is tessék-lássék – az Egyesült Államok kezdeményezéseit, ha meg lettek győzve arról, hogy a javaslat vagy döntés saját nemzeti érdekeikkel valamelyest egybeesik, összeegyeztethető.²⁴

A szovjet tömb szétesését követően a hidegháborúban el nem kötelezett ún. harmadik világ²⁵ összetett politikai-gazdasági struktúrái nem estek szét, hanem a nemzetközi vákuumban csak új testet öltöttek, megsokszorozódtak, sőt megerősödtek. Többé-kevésbé stabil állam-koalíciókat alkottak, lobbicsoportokat²⁶, hogy fejlődő nemzetgazdaságaik érdekeit egyetemes és szektorális nemzetközi tárgyalásokon előmozdítsák. A siker jele az is, hogy – mint már említettük – a WTO élére 2013-ban brazil államférfi került.

A befektetőknek kedvező »washingtoni konszenzust« osztozó gazdasági (nagy) hatalmak (G7) igyekeztek a G csoportokat saját struktúrájukba felszívni. Így került, mint írtuk, a még szófogadó (gorbacsovi) jelicini új Oroszország a G7-be (1997-től G8), amit Putyin független politikája óta valószínűleg már megbántak. (S az Ukrajna fokozatos NATO-integrációját visszautasító Putyin G8-tagságát 2014-ben fel is függesztették.) 2005-ben a

G8-at elnöklő Tony Blair – a klímát illető pragmatikus tárgyalás érdekében – a G8 előszobájába meghívta Brazíliát, Kínát, Indiát, Mexikót és Dél-Afrikát is, s létrejött a G8+5.

A kanadai miniszterelnök, Paul Martin javaslatára jött össze 1999-ben a főleg pénzügyi kérdéseket rendszeresen megtárgyaló G20. (Az 1998-as tiszavirág-életű fejlett és fejlődő országokat külön csoportosító G33-ból – amelynek előfutára volt a szintén tiszavirág-életű G22 – válogatta ki a Nyugat a G20-ba meghívottakat.²⁷) A G20-ba már három nyugat-barát politikát folytató muszlim ország is bekerült – a NATO-tag Törökország, Szaúd-Arábia, Indonézia –, valamint még Dél-Korea. Azon G-csoportokról, amelyek nyugati kezdeményezésre jöttek létre, megállapítható, hogy céljuk a rekuperáció: az új feltörő gazdasági hatalmakkal szemben a tökeerős, globalista, finansziális beruházók érdekeinek védelme, a nemzeti szuverenitással szemben a globalista neoliberais politika előmozdítása. A meghívottak listája *ad hoc* van meghatározva és sokszor változik az aktualitás szerint (környezet, pénzügyi krízis). Informális ideiglenes jelleggel, határozati és végrehajtási készség, kollektív akarat nélkül nem tekinthetők a világ gazdasági kormányzása szerveinek. (Viszont az 1944-ben Bretton Woodsban 44 állam létrehozta formális szervezet, a Nemzetközi Valutaalap ma is hasonló erőviszonyokat tükröz, hiába követeli a BRIC államcsoport az aránytalan szavazásrendszer megreformálását.²⁸)

Hogy a globális részvénytársaságok uralta USA fölényét a világban fenntartsa – miután ez katonai erőfitogtatással nem sikert, sőt a muszlim országok ellen vívott meddő harc a sikertelenség mellett súlyos pénzügyi és emberi veszteségekhez vezetett²⁹ – ellenlábasai kordában tartására, bekerítésére újfent kisebb »baráti« államokkal való gazdasági szövetkezés útjára lépett. Bár az ellenlábasok nem lesznek nyíltan megnevezve, de az amerikai viláгурalmi stratégia elsősorban a kínai civilizációs államnak és az ortodoxiába burkolódzó újraszülető Oroszországnak a nemzetközi játéktérben való elszigetelése a célja, hogy rivális alternatív hatalmi gócpontok, csoportosulások ne lássanak napvilágot.

Az Amerikai Egyesült Államok világstratégiájának talán legkényesebb esete Kína mellett a másik civilizációs állam, India, amely nehezen minősíthető nukleáris hatalom. Ugyanis a világ legnagyobb demokráciája, tehát kormányzatának legitimitását aligha lehet kétségbe vonni, ideológiai alapon diszkvalifikálni, még ha nem is folytat neoliberális szabadkereskedelmi politikát.³⁰ Csak 1947-ben elnyert önállóságát féltve őrzi, s nem hagyja magát vetélytársa, Kína ellen valamiféle amerikai szerződésrendszerbe toborozni. Az USA el akarja kerülni, hogy e potenciális nagyhatalom, amely exportjának kétharmada elkerüli a Nyugatot, az Amerika megtervezte világrendtől »decouplung«-oljon, külön önálló pályán mozogjon. Mikor 2009-ben Oroszország először hívta össze a BRIC-államokat³¹, természetesen India is jelen volt. (Az amerikaiak figyelmét nem kerülte el az, hogy ez az összejövétel éppen egybeesett az Oroszországot Kínával összekötő Sanghaji Együtműködési Szervezet [SCO] ülésével.)

Mint már jeleztük, a WTO meddő tárgyalásai nyomán ma a nemzetközi kereskedelem több mint fele regionális gazdasági tömbökön belül zajlik le. A regionális multinacionális szerződéses társulások – szabadkereskedelmi övezetek, vámközösségek – szisztéma-meghatározó szerepe kétségtelen, s nagyságuk, viszonylagos súlyok révén geopolitikai befolyásokat is előrajzolnak. Mármint felmerül a stratégiai kérdés, hogy egy túlnyomó, globális befolyáshoz szokott hatalom, mint az USA, hogyan illeszkedik be a kialakuló regionalizmusba. (Észak)amerikainak érzí-e magát vagy – mint a római katolikus egyház szellemi téren – univerzális hatalomnak?

Az USA a Monroe-elv érvényesítésének idején (1923) még izolacionista politikát folytatott, főleg Európa felé. Latin-Amerikát saját vadászterületének tekintette. Csendes-óceáni szomszédságát pedig éppen hogy észrevette, felfogta. Az »önelégült« independista

Amerikai Egyesült Államok első szabadkereskedelmi és pénzügyi-beruházási társulása az észak-amerikai kontinensen valósult meg. 1987-ben Kanadával bilaterális szabadkereskedelmi szerződést (FTA) kötött. Érezve az Egyesült Államok túlsúlyát az FTA Kanadában erős ellenzékkel találkozott. 1994-ben másik szárazföldi szomszédját, Mexikót az FTA-ba bevonva, 1994-ben az USA megkötötte első multilaterális gazdasági tömb-egyezményét. Az új partner ezúttal gazdaságilag még gyengébb, mint Kanada. Az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Társaság (NAFTA) azonban már latin-amerikai zónába ad szabad utat az amerikai áruknak és tőkének, szabad munkaerő-vándorlás nélkül. Nem véletlen, hogy már 1995-ben létrejött – az 1991-es Asuncióni Szerződésből – az öt legnagyobb latin-amerikai államot szabadkereskedelemben, s ma már vámközösségbe egyesítő Déli Közös Piac (MERCOSUR), amelyben az erőviszonyok sokkal kiegyensúlyozottabbak, mint a NAFTA-ban. Akárcsak ahogy Francia- és Németország megbékélése tette lehetővé az Európai Uniót, úgy a MERCOSUR-t Argentínáé és Brazíliaé. Az USA először találkozott amerikai földön egy jelentős (275 millió lelket felölelő) s nem általa kezdeményezett alternatív gazdasági közösséggel.

Évtizedek teltek el azóta. S a világon az új multilaterális tömörülések tovább burjánzottak anélkül, hogy azokban az Egyesült Államok részt vett volna. De ezt külkereskedelme meg is sínyli. A regionalizmus fogalmát számára újra kellett értelmezni. Egy modern világhatalom többé nem más országok megszállásával fejezi ki befolyását, hanem elsősorban az elvben semmilyen államhoz se tartozó nemzetközi vizeken és a nemzeti légterek feletti világűrben gyakorolt uralmával. Ha figyelembe vesszük, hogy a földgolyó felületének kétharmadát víz borítja – s az országok szárazföldi párkányát, felségterületi övezetét³² a csatlakozó övezetekkel az 1982-es ENSZ Tengerjogi Egyezmény szellemében le is számítjuk –, a „nyílt tengernek” tekintett nemzetközi tengervízfelület viszonylag óriási kiterjedésű. A globális hatalom, az Amerikai Egyesült Államok implicité a nemzetközi vizeket uralja.³³ Így minden ország szomszédjává válik, s bárhol valami esemény zajlik le, megvizsgálja, hogy a szárazföldjétől távoli fejlemény mennyire érinti ún. vitális érdekeit, kereskedelmi vízi útjait. S hadiflottájával aztán rajtaütésszerű beavatkozásra is kész. Így a Perzsa-öböl partjain is szomszédosági viszonyt érez, akárcsak a Tajvan és Kína szárazföldi része közti szorosban. Az USA tehát akármelyik államsoporttal *regionális* társulásra léphet. Az új amerikai stratégia szerint el kell felejteni az olyan kifejezéseket, mint „Távol-Kelet”: ugyanis a tízezer kilométerre lévő Csendes-óceán-parti országok éppúgy szomszédok, mint Európa, még ha kétszer olyan messze is vannak, mint New Yorktól Dünkirchen.

(Amerika Euráziát körülölelő kétágú regionális partnerségtervei) Miután a WTO-n keresztül nem sikerült az egész világot a nemzetközi pénzügyi beruházóknak kedvező neoliberais normákat követő egységes gazdasági teret létrehozni, az USA a regionális partnerségi rendszer révén igyekszik stratégiai elképzeléseit megvalósítani. Nagyjából az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás mintájára az Európai Unióval transzatlanti kereskedelmi és beruházási partnerségre akar lépni a TAFTA révén, amely övezet az EU terjeszkedésével orosz Eurázsia tőszomszédoságába kerülne. Egy gazdasági NATO képe rajzolódik ki. (Ez a terjeszkedési szándék vezetett egyébként Kijevben a kormánynak utcai harcok által való megdöntéséhez, és Grúzia feldarabolásához is.)

A tervezett csendes-óceáni partnerség (PPT) felölelné Eurázsia másik partjánál a dél-amerikai partoktól kezdve az amerikai elképzelésekkel rokonszenvező³⁴ tucatnyi országot – persze beleértve különösképpen Ausztráliát és Új-Zélandot. E paktum gazdasági jellegű övezetet képez, de a benne résztvevő országok, ha Kína túlsúlyát terhesnek érzik,

együttműködésüket csendes-óceáni NATO-vá is kifejleszthetik (*coalition of the willing*). Az amerikai globális politika atlanti és csendes-óceáni karjának összetartozását aláhúzza az a hír, hogy 2013. június 25-én Kolumbia elnöke, a volt honvédelmi miniszter, Juan Manuel Santos az Észak-atlanti Szövetség Szervezetével többoldalú együttműködést előkészítő megállapodást írt alá. A NATO-nak egyébként az észak-atlanti övezeten kívül csak Ausztráliával van formális partnersége.

Tekintsük most át részletesebben e partnerségeket és vessük össze más létező és tervezett regionális integrációs szervezkedésekkel! Gondoljunk a már 1967 óta létező Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségére (ASEAN), az 1996 és 2001 között létrehozott eurázsiai Sanghaji Együttműködési Szervezetre (SCO), s az ASEAN átfogó regionális gazdasági partnerségi tervére (RCEP), amelyben Kína is részt vesz.

(*A gazdasági NATO felé*) Míg a kínaiak és az indiaiak megvalósították civilizációs álmukat, s vele páratlan potenciális gazdasági tereket hoztak létre, a nyugati kultúrkör nem egyesült egy államba. Legbefolyásosabb politikai képviselője az Amerikai Egyesült Államok. A 90-es években, a hidegháború végén felmerültek tervek arra vonatkozólag, hogy az észak-amerikai és a (nyugat-)európai kontinens összefogásával a világ legnagyobb szabadkereskedelmi övezetét hozzák létre (TAFTA). 2013 júliusában aztán az Egyesült Államok és – „Európa nevében” – az Európai Unió módszeres tárgyalásokba kezdett. Most már azonban, nem véletlenül, a transzatlanti szabadkereskedelmi övezet át lett keresztelve Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerségre (TATIP). Az általános nyugati transzparencia-retorika ellenére e tárgyalások szigorúan zárt ajtók mögött zajlanak le. S a *Corporate Europe Observatory* megállapította, hogy a konzultált szervezetek 93%-át nemzetközi pénzügyi részvénytársaságok és az azokat szolgáló ügyvédi irodák teszik ki. Pedig a transzatlanti gazdasági óriástér létrehozásáról szóló megegyezés a nemzetközi beruházások jogi helyzetét példásan, mintaszerűen akarja rendezni.³⁵ Van ugyanis benne egy „investor-state dispute settlement” (ISDS) cikkely, amely a nemzetközi beruházásokat érintő jogi viták – kisajátítás stb. – rendezését kivonja a nemzeti jogrendszer alól, ahol a belföldi beruházók problémáit rendezik, s azt nemzetközi döntőbíráskodás, arbitrázs tárgyává teszi anélkül, hogy a nemzeti jogorvoslási lehetőségeket ki kellene előzetesen meríteni. (Barkan Joshua és a Columbia egyetemen kutató Joe Karaganis ezt „corporate sovereignty”-nek nevezi³⁶.)

AZ ISDS-re való utalást először – az amerikaiak számára – „példaszerű” Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás szerződésének 11. cikkelyében találjuk meg, míg előzőleg az ISDS csak a nem demokratikus, fejlődő államokkal kötött szerződésekben szerepelt. Evvel a belföldi beruházásoknak a külföldivel szembeni jogegyenlősége megsérül. S egészében arra az egyoldalú helyzetre emlékeztet, ahogy a – diplomaták mintájára – külföldi támaszpontokon az amerikai katonák területen kivüliséget élveznek. Joseph Stiglitz Nobel-díjas közgazdász arra is felhívja a figyelmet, hogy a (nemzet)államok, társadalmi szervezetek és egyének jogainak a nemzetközi részvénytársaságok tulajdonosaival szembeni érvényesítését az amerikaiak által javasolt csendes-óceáni partnerség majdnem ugyanazon fogalmazásban igyekszik korlátozni, mint a TATIP javasolja. A szerződés a globalista pénzügyi hatalom szuverenitását így a politikai – nemzeti-állami – felségjog fölé helyezi. A kormányoknak a közjó szempontjából való ellenőrző funkciója és esetleges támogató beavatkozása leépül. S általában a magánszektort egyoldalú előnyben részesíti az állami vállalkozásokkal szemben. Szinte előkészíti azt, hogy nemzetközi részvénytársaságok kezébe kerüljön a kormányzás. Ugyanis az amerikai globalista koncepció a részvénytársaságok köztársaságának talaján áll.³⁷ Hogy a politikai ellenzők ne

tudjanak szervezkedni, a titkos tárgyalások után az amerikai kormány gyorsított elfogadási eljárással (*fast-track*) igyekszik kész helyzetet teremteni, amely során a szerződésről a Kongresszus vita nélkül szavaz. Az EU-n belüli szakmai és politikai tiltakozás azonban rákényszeríti az Európai Bizottságot arra, hogy a szóban forgó cikkelyt valóban nyilvános vita tárgyává tegye.

A TATIP nemcsak a globalista ökonokratikus világrendnek mintája szeretne lenni, de új „soft” dimenzióval egészíti ki az észak-atlanti katonai szövetség arzenálját.³⁸ Az Európai Unió mint az amerikai politikának kelet felé nyúló jobb kezének meghosszabbítása a felajánlott társulási szerződéseivel a NATO befolyását igyekszik kiterjeszteni Oroszorszáig, az Eurázsiai Unió határáig. A nyugati politikusok – így például John McCain szenátor és a hidegháborús ideológus Robart Kagan feleségének, Victoria Nulandnak, az USA helyettes külügyminiszterének a harcos kijevi utcákon való buzdító fizikai jelenléte jól mutatja, hogy többről van szó, mint egyszerű szabadkereskedelmi övezeti társulásról. Egyébként Grúzia, Moldávia és még Azerbajdzsán is tárgya ennek a globális geopolitikai játszmának.

(Az amerikai regionalizmus csendes-óceáni karja) Az USA, észak-atlanti angolszász nagyhatalom sokáig nem tartotta a partjaitól sok ezer kilométerre lévő távol-keleti csendes-óceáni országokat regionális szomszédnak. Főleg két geopolitikai körülmény változtatta meg az amerikai pozíciót, s különösen mióta a részben Indonéziában felnevelkedett Obama lett elnök.

1991-ben a hidegháború végével és a Szovjetunió feloszlátásakor a két eurázsiai nukleáris nagyhatalom, Oroszország és a legnépesebb civilizációs-állam, Kína fokozatosan megértette, hogy rivalitásuk megakadályozza a világot abban, hogy az egyeduralmú amerikai vezetést új egyensúlyú, többpólusú rendszer váltsa fel. Ezt követte aztán az ENSZ Biztonsági Tanácsában való egyre gyakoribb összehangolt fellépésük. Az összejátszás készítette az Egyesült Államokat arra, hogy a Kína körüli csendes-óceáni országokkal regionális társulást keressen. Paradox módon e szomszédok „távol-keletisége” éppen a másik ösztönző a transzpacifikus regionális kereskedelemi övezet létrehozására. Ugyanis e politika a Csendes-óceán *nemzetközi vizét* szinte ennek az övezetnek „belvizévé” teszi³⁹, s az így most már regionálisnak mondható kereskedés útjait pedig biztosítani kell. Bár az eurázsiai nagyhatalmak az USA hegemoniájának globális kiterjedését korlátozni tudják, de beszorítva a szárazföldre nem tudják az amerikaiakat valódi „multipoláris világversenyre” kihívni.

Katonailag és politikailag a világ „kétcsáspos” átfogása a Truman-doktrínára⁴⁰ nyúlik vissza, amelynek szellemében létrehozták 1947-ben a NATO-t, 1951-ben Ausztráliával és Új-Zélanddal az ANZUS-t, és 1954-ben a Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezetét, az „ázsiai NATO”-t, a SEATO-t. Ez utóbbi ugyan 1977-ben megszűnt, de Japánt, Dél-Koreát és a Fülöp-szigeteket továbbra is kollektív biztonsági szerződés köti az Amerikai Egyesült Államokhoz.

2009 novemberében Obama az ázsiai–csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés (APEC) ülésén vetette fel a Transzpacifikus Partnerségi szervezet (TPP) létrehozásának ötletét. Történelmileg tekintve több csendes-óceáni és a két Amerikát is bevonó multilaterális tárgyalás (P3-CEP, Pacific-4) csíráztatta már egy transzpacifikus stratégiai gazdasági partnerségi egyezmény megkötését, azonban újra bebizonyosodott, hogy mielőtt maga az USA nem *kezdeményezi* ilyen együttműködésre vonatkozó tárgyalások megkezdését, az ötlet, csak ötlet marad. Obama 2010 márciusában az APEC melbourne-i ülésén formális javaslatot tett a TPP létrehozására. Tizenkét meghívott állam között megkezdődtek az ala-

pítási tárgyalások. Ezt az ülést azóta sűrű sorrendben eddig több mint húsz másik követett, s a jórészt titkos tárgyalások gyors szerződéskötést irányoznak elő.

Hogy ennek az „ártatlan” gazdasági együttműködésnek összefüggéseit megértsük, át kell tekintenünk az övezetben már létező regionális szerveződések és az esetleges, a TPP-vel rivalizáló alternatív javaslatokat. Soroljuk fel azokat! (1) A Délkelet-ázsiai Nemzetek Társulását (ASEAN) tíz autochton csendes-óceáni állam hozta létre már 1967-ben. (2) Az ázsiai–csendes-óceáni gazdasági együttműködési szervezet (APEC) a NATO-partnerállam, Ausztrália javaslatára 1989-ben született meg – az ASEAN ellenzésével. Ez lett tkp. a TPP-nek az előfutára. (3) Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az eurázsiai szárazföldön 2000 körül lépcsőzetesen létre jött a főleg az Oroszországra (illetve az Eurázsiai Unióra) és Kínára támaszkodó Sanghaji Együttműködési Szervezet (SCO) is. (4) Valamint szinte válaszképpen a 2010-es TPP javaslatra az ASEAN 2011. november 11-i bali csúcsterkezetlen felvetették egy Átfogó (comprehensive) Gazdasági Partnerség szervezetének gondolatát (RCEP), amelyben a TPP-vel szemben már Kína is alapító résztvevő lenne.

Az ázsiai–csendes-óceáni földrajzi referenciát viselő regionális szervezetek szövődményes rendszerének folyamatos, tényleges működését több oknál fogva is nehéz áttekinteni. A szervezetek egymást átfedik. A szerződésbe foglalt elkötelezettségek mélysége nagyon változó, sőt tüzetes vizsgálat azt is kimutathatja, hogy egyes államok egymással összeegyeztethetetlen szerződési kötelezettségeket is vállaltak (sokszor az országok közti szabadkereskedelemre vonatkozólag). S a hidegháború megszűnése nyomán a szervezetek gazdasági és (kül)politikai profilja is változott. A nagyhatalmak pedig igyekeznek a regionális szervezetek súlypontját maguk felé eltolni, gyengébb partnerek közti túlsúlyos jelenlétükkel, illetve konkurens nagyhatalmaknak a taglistáról való kizárásával. Ezért inkább csak pillanatfelvételt lehet készíteni e szervezetek jelenlegi helyzetéről.

A Délkelet-ázsiai Nemzetek Társulása aránylag hasonló súlycsoportozáshoz tartozó államokból összeállt *lokális* szervezet, míg az APEC-t Ausztrália kezdeményezte, amely csírájában az USA-patronálta most vajdúd-születő TPP-t hordozta magában. Ezt számos csendes-óceáni állam a Nyugat regionális trójai falóvának tekinti. A TPP ellensúlyozására lépett elő az ASEAN a nemcsak *egy* nagyhatalmat, az Amerikai Egyesült Államokat, hanem Kínát is „beengedő” RCEP elképzelésével, amelynek a harcias volt malájföldi miniszterelnök, Mahathir bin Mohamed által 1990-ben javasolt, de elvetélt kelet-ázsiai gazdasági együttműködés az East-Asia Economic Caucus (EAEC) volt előfutára.⁴¹

Az ASEAN Ázsia-centrikus jellege kétségtelen. Tíz ország képezi. Formálisan 1967-ben az ún. Bangkoki Nyilatkozat hozta létre. A szervezetet jórészt szigeteken szétszórta, összesen több mint fél milliárdnyi lakossal rendelkező ország képezi. A legjelentősebb tagállam a 200 millió lakosú Indonézia, a világ legnépesebb muszlim országa, Thaiföld 60 és Malájföld több mint 20 millió lakossal.

A legtöbb poszt-koloniális ország közvéleménye szerint az észak-atlanti hatalmak arrogánsak és agresszív beavatkozásra, parancsolgatásra hajlamosak. A volt gyarmatok képviselői önvédelmi jellegű, egymásközti összefogással igyekeznek a nemzetközi – politikai, gazdaság és kulturális – tárgyalási súlytalanságukon túltenni.

A regionális együttműködés általuk kívánt elveit az 1976-ban létrehozott Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia hat pontban foglalja össze: (1) Az államok függetlenségét, területi sérthetlenségét, egyenlőségének elvét és nemzeti azonosságát tiszteletben tartják. (2) Minden állam joga, hogy nemzeti életét szabadon alakítsa ki külföldi beavatkozás, felforgatás vagy erőszakos beavatkozás nélkül. (3) Egymás belügyeibe nem avatkoznak be. (4) A vitás kérdéseket vagy nézeteltéréseket békés úton rendezik. (5) Az erőszak alkalmazásáról lemondanak. Végül (6) előmozdítják a hatékony regionális együttműködést.

Sokszor történik evvel kapcsolatban utalás arra, hogy a tekintélyelvűbb és kollektivistább társadalomszemléleti megközelítés valamiféle »ázsiai értékrendet« tükröz. Igaz, hogy az európai integrációs szerződések általában az egyén jogainak elsőbbségére épülnek s ennek megfelelően bizonyos értékítéleteket osztanak. De a jelenlegi „európai értékrendnek”, az értékek rangsorolásának univerzális érvényessége vita tárgya. Viszont ugyanakkor hibás ázsiai értékrendről is beszélni, hiszen Ázsia nem képez egy egységes kultúrkört. A kínai, a hindu, a muszlim civilizáció értékrendjei egymástól is eltérnek.⁴²

A fent idézett nyilatkozat figyelmes olvasata éppen a *különböző* kultúrkörökhöz tartozó népek együttélését és együttműködését akarja rendezni. Evvel kapcsolatban érdemes visszaemlékezni a hidegháborúban el nem kötelezett országok 1955. áprilisi bandungi afroázsiai konferenciájára és az ott elfogadott tízpontos nyilatkozatra, amely a világbékét és együttműködést volt hivatva szolgálni. Ez az ünnepélyes állásfoglalás amellelt, hogy az Egyesült Nemzetek alapokmányában foglalt alapvető jogok tiszteletben tartását szorgalmazza – ha más fogalmazásban is – lényeges pontjaiban egyezik az említett ASEAN-ével: az államok függetlensége, egyenlősége, mindenféle külföldi beavatkozás vagy nyomásgyakorlás kizárása, a vitás kérdéseknek békés közvetítése, tárgyalásos rendezése és a kölcsönös érdekekre épülő együttműködés elveit tartalmazza.

1989-ben az európai gyökerű Ausztrália avval a javaslatlall állt elő, hogy egy Ázsiaipacifikus Gazdasági Együttműködési Szervezetet hozzanak létre. Az APEC ma 21 tagállamú szervezet. A nagyhatalmak – az USA, majd Kína, Oroszország és Japán – részvételével e regionális együttműködés súlypontja eltolódott. Ezért a Délkelet-ázsiai Nemzetek Társulása igyekezett az 1990-es említett malájföldi javaslat felmelegítésével e tervből a szelet kivenni, ám sikertelenül. A szingapúri székhelyű APEC főleg a nemzetközi (nyugati) beruházások „megkönnyítését”, jogvédelmét szolgálja, valamint az amerikaiak javasolta, a most tárgyalás alatt álló transzpacifikus partnerségnek ad háttérrel. E szervezetnek eredetileg Kína és Oroszország nem volt alapító tagja. S azon érv alapján, hogy India nem csendes-óceáni ország, az ma sem tagja. Viszont a Kínai Népköztársaság mellett az Amerika-barát Kínai Köztársaság, vagyis Tajvan is tag, mint ún. „önálló gazdasági terület”.

De térjünk vissza a világpolitika főtábláján játszó TPP-tervre és vetélytárs-szervezetekre! A Transzpacifikus Partnerség tárgyalásain tizenkét alapító ország vesz részt. Bár három latin-amerikai ország is a meghívottak listáján szerepel, a kulcsállamok az USA mellett Japán, Kanada és a „biztos szövetséges” Ausztrália. A székhely pedig az új-zélandi Wellington. A tagállamok *heterogenitása* szembevetendő mind nagyságukat, mind gazdasági fejlettségüket illetően, s főleg kulturális hagyományuk különbözősége alapján, ami a Transzatlanti Szabadkereskedelmi Szerződés esetében – a nyugati kultúrkörhöz tartozó államokról lévén szó – nem áll fenn.

Mint már megjegyeztük, általános megfigyelés szerint e tárgyalások a nyilvánosság kizárásával folynak, s még az amerikai szenátorok is panaszkodtak, hogy a multinacionális holdingok képviselőit inkább konzultálják, mint a képviselőházat. A kiszivárgott szerződés-szövegek alapján az a feltételezés terjedt el, hogy bár a TPP a Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség mintájára a tarifa-leszállításról s más kereskedelmi-jogi-eljárási kérdésekről szól, valójában elsősorban a nemzetközi beruházóknak előnyös, s főleg a nyugati szellemi (szabadalmi, szerzői, védjegyi) tulajdonjogokat biztosítja, kiemelten a gyógyszergyártás (Big Pharma) és a szórakoztatóipar területén.

A háttérben egy politikai-katonai együttműködés szorgalmazása is meghúzódik. A nemzetközi nyílt vizeket uraló USA igyekszik Kína tengeri kitérésével szemben egyelőre csak implicite mint védőhatalom megjelenni, magát a régióban nélkülözhetetlenné tenni. Nagyhatalmak azonban ritkán szolgálják kis hatalmak különérdekeit. A szolgálat *egyol-*

dalú: a nagyhatalom ellenfele a kis szövetségesé is, de nem fordítva. A NATO nem oldotta meg a két szövetségest – Görög- és Törökországot – elválasztó ciprusi kérdést, vagy a Kárpát-medencei utódállamokban élő magyarság autonómiáját. A nagyhatalmaknak globális ambíciói vannak, s helyi ügyekbe csak akkor avatkoznak be, ha azok közvetlenül saját érdekeiket is érintik. Az Egyesült Államok támogatja Dél-Koreát és Japánt is Kínával szemben, de ha konfliktus van a két helyi szövetséges között, nem fog igazságtevéssel „bajlódni”.

(*Alternatív regionalizmusok*) Az USA igyekszik tehát begyűjteni a Transzpacifikus Partnerség szárnyai alá a Kína partjai körül lévő csendes-óceáni országokat. Kína óriásállam. Kifejlődve az élet *minden* területén páratlan autonómiával rendelkezhetik. Egyébként akárcsak a másik civilizációs állam, India. De mégse nézi tétlenül, ha szomszédai nélküle „csoportosulnak”. Két irányban igyekszik elszigetelődésének elejét venni: egyrészt szeretne olyan csendes-óceáni regionális együttműködést látni, amely a hangsúlyt nem tolja el Ázsiából az Amerikai Egyesült Államok felé, másrészt a Sanghaji Együttműködés Szervezetének (SCO) keretében magán az eurázsiai szárazföldön nagyobb szomszédjával, Oroszországgal, illetve az Eurázsiai Unióval szeretne összefogni.

A csendes-óceáni regionális együttműködés hangsúlyának az USA újfent felfedezett (távol-)kelet-ázsiai szomszédsága révén való eltolódását az egymás tőszomszédságában élő több ASEAN-tagállam se tekinti kedvezően. Ezért Obama 2009-es TPP javaslatával szinte párhuzamosan 2011-ben az ASEAN indonéziai csúcstalálkozójának margóján Japán sugallatára, India támogatásával, újra felmerült egy átfogó regionális gazdasági partnerség (RCEP) létrehozásának lehetősége. 2012-ben a kambodzsai csúcsertekezleten meg is kezdődött a formális alapító tárgyalássorozat a tíz ASEAN-ország, valamint Ausztrália, Kína, India, Japán, (Dél-)Korea és Új-Zéland részvételével. (A tizenöt országnak egyébként Kína legfontosabb kereskedelmi partnere.) A RCEP tárgyalási sorozatot 2015-ben szeretnék szerződéssel lezárni, míg a TPP megvalósulása már 2014-ben lenne esedékes.

Szemben a Transzpacifikus Partnerség tervét illetően az RCEP alapító tárgyalására mindjárt meghívták Kínát is. A már említett délkelet-ázsiai egyezkedő, s nem konfrontáló stílusnak („the ASEAN way”) megfelelően az RCEP alapokmánya leszögezi, hogy nem tekinti kezdeményezését a TPP vetélytársának, hanem a kereskedelmi forgalmat megkönnyítő – egymást kiegészítő – törekvésnek⁴³. Egyben megerősíti, hogy az RCEP „ASEAN-centrikus” akar lenni, s a szervezet kapuja nyitva marad új közép- és dél-ázsiai, óceániai országok tagsága felé. Az USA-ról, Amerikáról nem történik külön említés. Szemben a TPP-vel, a jelenleg 16 országot felölelő RCEP sajátossága, hogy egyszerre több nagyhatalom is részt vesz benne, ami a kisebb államoknak is tárgyalási mozgásteret adhat, de bénító belső rivalitásokhoz is vezethet (mint az tapasztalható az ENSZ Biztonsági Tanácsában). S a kínai politikának megvan az a tendenciája is, hogy bár az amerikai hegemonia ellen harcol, de szeretné a többi nagyhatalom – így India – befolyását is elhomályosítani és a világban multipolaritás helyett bipolaritást elérni.

Az amerikai globalista regionalizmus *de facto* atlanti és csendes-óceáni partnership-pel „harapófogóba” fog két eurázsiai szárazföldi nagyhatalmat, Kínát és Oroszországot. De mielőtt e veszély a két állam összefogásához vezethetett volna, el kellett takarítaniuk az útból az akadályokat, amik magát a békés egymás mellett élést állandóan fenyegette. Mint ismeretes, a 1961-től nagyjából a Szovjetunió széteséséig a marxizmus bolsevista és maoista tekintélyelvű magyarázata a Szovjetunió és Kína közt szinte „vallásháború”

jelleget öltött (aminek keretében egyébként Enver Hodzsa Albániája volt Kína egyetlen európai zsoldosa). Ezt az ellentétet tetőzte be geopolitikailag az 1967-es szovjet–kínai határvillongás. A hidegháború befejeztével aztán 1996. április 24-én Sanghajban Kína és Oroszország mellett a muszlim Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán aláírt egy szerződést, amely az országhatárokon lévő helyzetet a határvonalak pontos rögzítésével és a csapatok határ menti kivonásával megszilárdítja. Az ún. „sanghaji ötök” 2001-ben Üzbegisztán bevonásával létrehozták a Sanghaji Együttműködési Szervezetet (SCO). Ellentétben az Európai Unióval eredete nem „közös piac”, hanem honvédelmi szervezet, akárcsak a NATO-é. A katonai együttműködés nemzetközi hadgyakorlatokat is előírányoz, s nemcsak a Csendes-óceánon, hanem esetleg még a Földközi-tengeren is. A kooperáció egyre több területre terjedt ki: a gazdasági, különösen az energiaellátás mellett, a hadiipar innovatív területeire, de a kultúra területére is. A szervezet székhelye Beijing. Hivatalos nyelve sajátosan nem a Nyugaton egyeduralgó angol, hanem a – nem latin írásmódú – kínai és az orosz.

A Sanghaji Együttműködési Szervezet tehát nem egy nagyhatalom körüli csoportosulás, hanem „kétfejű”. Természetesen az együttműködés két tekintélyelvű rendszer között mindig kényes. Úgyszintén figyelembe veendő, hogy ez több kultúrkör együttműködését jelenti: az ortodox keresztényét, a kínai univerzistáét, és a muszlimét. Ahogy az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét a Szovjetunió befolyását korlátozó szándék hozta létre, úgy a Sanghaji Együttműködés Szervezetét az Amerika Egyesült Államok egyeduralmának korlátozása, „Amerika trónfosztásának” szándéka tartja össze.

Évvél párhuzamosan mind a SCO-n belüli súlyának növelésére, mind a NATO el-lensúlyozására Oroszország 2015-re egy a volt szovjet tagállamok lehető legnagyobb számának „begyűjtésével” egy Eurázsiai Unió megalapítását tervezi, amely nemcsak az 2012-ben létrehozott Eurázsiai Gazdasági Térből állna, de a vámközösségen túl – akárcsak az Európai Unió – politikai és katonai összezárkózást is magába foglalna. A jelenlegi ukrainai konfliktus éppen az Európai Unió és a Eurázsiai Unió közti tagtoborzó vetélkedés kinövése.

(Általános következtetések) A hidegháborút követő mai átmeneti világpolitikai helyzetről számos „vizionáriusi” mű jelent meg tekintélyes szerzők tollából, amelyeket gyakran Oswald Spengler *Der Niedergang des Abendlandes*-ének apokaliptikus képe ihlet. A nyugati agytrösztök műhelyeiben készült írások erre keresnek gyógyírt.⁴⁴ Tanulmányunk igyekezett a létező és tervezett regionális gazdasági társulások, tömbök mibenlétének, tendenciáinak – a kezdeményezők, az alapításhoz meghívott államok listája és más – empirikus jellemzői alapján az azok mögött meghúzódó geopolitikai érdekeket felfedni anélkül, hogy valamiféle, a politikai jövőre vonatkozó elkötelezettség eltorzítaná a képet. A jelenlegi kultúrkörökre osztott – posztkolonialis – világban nem lehet egyetemesen elfogadható módon kategorikusan kinyilatkoztatni, hogy a nemzetközi beruházás „felszabadítása” és a szabad kereskedelem határtalan kiterjesztése minden formájában és felállásában eleve egyöntetűen szolgálja minden nép jólétét.

A pénzügyi világ globalista agitációja ellenére a regionalizmus azt is megmutatja, hogy leegyszerűsítő az a képlet, hogy a gazdasági érdek lenne a világban lezajló minden politikai folyamatnak, konfliktusnak *végző* magyarázata. A gazdasági együttműködés és piaci versengés mellett az etnikai azonosság és az írásmódok jelezte kultúrköri hivatkozások megőrzik teljes politikai befolyásukat. Ekképpen a világban jó ideig együtt fog élni több viszonylag önálló hatalmi pólus, s az államberendezések *nemzetközi pluraliz-musa* is megmarad.

JEGYZETEK

- 1 Az igényesebb államférfiak szónoklatában még Kantra is hivatkoznak, aki szerint a kereskedelmi egyezmények csökkentik a nemzetközi feszültségeket. (I. Kant: *Perpetual Peace*. Thoemmes Press, Bristol, 1992 [1795], 157.) Christoph Moser a svájci KOF gazdasági kutatóintézet munkatársa Andrew Rose-zal 1988 és 2009 között felmért 122 regionális gazdasági szerződésre vonatkozó 1001 politikusi nyilatkozatot, s megállapította, hogy tíz napon keresztül ez a tőzsdei árfolyamok emelkedéséhez vezet.
- 2 A BRIC kifejezést Jim O'Neill találta ki 2001-ben (*Building Global Economic BRICs*. Goldman Sachs Global Economic Paper No 66, 2001. november).
- 3 Ankerl Géza: „Nyugat” van, „Kelet” nincs. *Valóság*, 1997.8. A. G.: *Anyanyelv, írás és civilizációk*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 101 kk. A. G.: Kelet-európaiság még 1990 után is? *Valóság*, 2009.12, 25–43.
- 4 A WTO-egyezmény 24 cikkelye szerint a kereskedelmi tömbben nem résztvevő tagállamok felé a vám nem emelhető, csak kivételesen (pl. fejlődő országok esetében).
- 5 A regionális szerződések kizáró kölcsönhatásának problémáját veti fel az EU Keleti Partnerség programja is. Az Unió szabadkereskedelmi egyezményt ajánl fel akár távoli, vele szárazföldileg közvetlenül nem is összefüggő volt szovjet tagállamoknak, úgymint Grúzia, amelyet a többi EU-államból csak Bulgárián vagy Románián át vezető fekete-tengeri vízi úton lehet elérni. Ha ezek az ajánlatok nem is tartalmazzák az EU-tagság ígérését, de politikailag feltételezik a NATO-val való együttműködést. A háttérben ugyanis két rivális politikai integrációs szándék is meghúzódik. Ukrajna esetében az EU Keleti Partnersége kizárja, hogy az Oroszország kezdeményezésére 1996 óta formálódó és 2012-ben általa Fehéroroszországgal és Kazahsztánnal létre is hozott Eurázsiai Gazdasági Tér Szervezetében – amely a 2015-re tervezett Eurázsiai Unió magva – részt vehessen. S így az EU-ajánlat elfogadása Ukrajnát vám-vasfüggőnyvel választaná el legfontosabb külkereskedelmi partnerétől, Oroszországtól.
- 6 Ankerl G.: Une Europe des cantons. *La Suisse*. Genf, 1992.12.17.
McCrone David: *Understanding Scotland: The Sociology of a Stateless Nation*. Routledge, London, 2001.
- 7 Az 1960-ban létrehozott, ma már nem egy régióra szorítókozó Kőolajexportáló Nemzetek Szervezete (OPEC) politikai céljai mellett mint monopóliumra törekvő szervezet nemzetközi ármanipulációt is szolgál.
- 8 Jeffrey J. Schott (Trading blocks and the world trading system. *World Economy* 1991.1, 1–17.) szerint akkor sikeres a tagállamok szempontjából egy kereskedelmi tömb, ha szomszédos országokról van szó, hasonlók a fejenkénti jövedelmek és kereskedelmi jogrendszerük is, valamint ha egyező politikai regionális szervezetben vesznek részt.
- 9 J. Whalley: Why Do Countries Seek Regional Trade Agreements? In J. Frankel (szerk.): *The Regionalization of the World Economy*. Chicago UP, Chicago, 1998. 3. fejezet. A Karib-tengeri közösség lerövidítve CARICOM. Ennek keretében működik a „közös piac és gazdaság” (CSME). A CARICOM elődje volt a CARIFTA elnevezésű szabadkereskedelmi övezet.
- 10 P. Kruger: Regionalism versus multilateralism. In. J. de Melo (szerk.): *New Dimensions in Regional Integration*. Cambridge UP, Cambridge, 1993.
- 11 N. N. Petro: How the E.U. pushed Ukraine east. *New York Times*, 2013.12.4.
- 12 Mikor ma a geopolitikában Nyugatról beszélünk, azt a NATO-val asszociáljuk. Gyökere pedig a kanadai vizeken állomásozó Augusta hajón 1941 augusztusában Churchill és Roosevelttel között lezajlott Atlanti Konferencia szerkesztette nyolcpontos Atlanti Chartájára nyúlik vissza, amely a háború utáni nemzetközi közélet elveit nyolc pontba foglalta össze; s többek közt a szabad világkereskedelmet, tengeri forgalmat és a népek önrendelkezését irányozta elő. Az először öt angol-szász államra kiterjedő – eredetileg titkolt – titkosszolgálati szerződések (vö. „Five Eyes”) alkották a Nyugat geopolitikai magvát. (De Gaulle egyébként gyakran célzott az angol-szász államok speciális meghitt viszonyára.)
- 13 D. Swann: *The Economics of Common Market*. Penguin, Harmondsworth, UK, 1992, ix, 6. F. Duchene: *Jean Monnet : The First Statesman of Interdependence*. Norton, New York, 1994. J. Monnet: *Reflexion note*. 1943.8.5.
- 14 H. V. Milner : International Trade. In: *Handbook of International Trade Relations*. Sage Publ., London, 2002, 450. P. H. Deahl: (szerk.): *The Politics of Global Governance : Organizations in an Interdependent World*. Lynne Rienner, Boulder CO, 2005.
- 15 Anglia és Skócia 1603-tól egy monarchia része, de csak 1707 óta létezik kereskedelmi unió köztük. Még az egységes francia államban is csak az 1789-es forradalom óta van vámközösség. Svájcban pedig az 1848-as alkotmány óta. S Honkong is Kínához tartozik, de nincsenek vámközösségben. D. A. Irwin: Multilateral and Bilateral Policies in the World Trading System : A Historical Perspective. In J. de Melo és mások (i. m.).
- 16 A. S. Milward : *The European Rescue of the Nation-State*. U. of California Press, Berkeley, 1992.

- 17 E szervezet volt az Európai Gazdasági Szervezet (OEEC), amelyből született 1961-ben Párizsban a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD), amely most már kvázi az összes fejlett gazdaság működésének összehangolásában játszik sokoldalú aktív szerepet. Az OECD azonban nem vette át az OEEC forgalmat növelő külkereskedelmi rendelkezéseit.
- 18 A Szovjetunió csak akkor vágta el 1948-ban a Nyugat-Németországot Nyugat-Berlinnel összekötő szabad forgalmat, amikor Berlin angol–amerikai–francia „triász” övezetére kiterjesztették a nyugatnémet pénzforgalmat.
- 19 A Globálista utópia című tanulmányunkban már megírtuk (*Valóság*, 2007.7 és 8.), hogy a washingtoni Institute for International Economics kutatója, John Williamson 1989-ben 10 pontban fejtette ki az ökonokratikus globalizmus koncepcióját. Lényege, hogy a gazdaság állami szabályozása a minimumra szorítkozzon, a termelőeszközök magántulajdonosítása maximális legyen, a vámok minimálisak (valamint a kontingensek el legyenek törölve) s a befektető tőke szabadon áramolhasson a fejletlenebb országokba is, ki és be. Lásd még Stiglitz J.: *The Roaring Nineties* Norton, New York, 2003.
- 20 Dimitri S. Peskov a Kremlin szóvivője egy S. L. Myersnek adott interjúbán kifejezte az orosz álláspontot (*New York Times*, 2014.2.7): Oroszországnak a Nyugat megtagadja a világrendben a neki kijáró helyet. Szerinte akkor fogja a Nyugat Oroszországot mint társat elfogadni, amikor hadseregét felszámolta, természeti kincseit eladta koncesszióban – és földjét is a nyugati beruházóknak.
- Putyin orosz elnök már 2007 februárjában a müncheni éves biztonsági értekezleten rosszalta, hogy az USA egypólusú világrendre törekszik. Putyinnak a Nyugat iránti bizalmatlanságát nem mondhatjuk alaptalannak, mert hiszen az amerikaiak megígérték Oroszországnak, hogy nem terjesztik ki a NATO-t kelet felé, s 2004-ben már felvették a katonai szövetségbe a volt szovjet – balti – államokat is, s így kiterjesztették azt egészen az orosz határig. Ezt támasztja alá Stephen Hanson oroszszakértő is. (R. Cohen: *Cold in the Kremlin*. *New York Times*, 2014.3.21. Lásd még Mearsheimer J. J.: *Getting Ukraine Wrong*. *New York Times*, 2014.3.14. A. E. Stent: *The Limits of Partnership: U.S.-Russian Relations in XXIth Century*. Princeton UP, Princeton, 2014. 1. fejezet [13–34]. S. F. Cohen: *Gorbachev's Lost Legacy*. *The Nation*. 2005.2.24.)
- 21 Charles A. Kupchan: *No One's World: The West, the Rising Rest and the Coming Global Turn*. Oxford UP, Oxford, 2012. Amerikai történelmi perspektívába helyezve az USA külpolitikáját, érdekes Cobbs Hoffman Elizabeth könyve (*American Umpire*. Harvard UP, Cambridge, 2013).
- 22 J. Mann J.: *The Obamians. The Struggle Inside the White House to Redefine American Power*. Viking, New York, 2012. Sanger D. E.: *Confront and Conceal: Obama's Secret Wars and Surprising Use of American Power*. Crown Pbl, NYC, 2012.
- Az eurázsiai tanácsadó csoport elnöke, J. Bremmer (*The End of the Free Market: Who Wins the War Between States and Corporations?* Portfolio, New York, 2010) be is mutatja, hogy szerinte hogyan lehet az amerikai globál részvénytársaságok beszívárogatásával más, a Nyugatnak ellenszegülő államokban a politikai befolyást megkaparintani.
- 23 Az 1944-es Bretton Woods-i Egyezmény az amerikai dollárt kulcsdevizává tette. S jóllehet 1971 óta aranyra beválthatatlan papírpénzzé vált, még az eurónak évezred eleji megjelenése se fosztotta meg az amerikai dollárt egyedülálló világszerepétől.
- 24 J. Bremmer: *Every Nation for Itself. Winners and Losers in a G-Zero World*. Portfolio, New York, 2012.
- 25 E. Jouve: *Relations internationales*. PUF, Párizs, 1992, 33–36. E. J.: *Le Tiers Monde*. PUF, Párizs, 1988.
- 26 Miután a Goldman Sachs szakértője, Jim O'Neill kitalálta 2001-ben a jól hangzó BRIC kifejezést, hogy a nyugati nagyhatalmak hegemoniáját korlátozó államcsoportot Braziliát, Oroszországot, Indiát és Kínát egy akronimbe foglalja, ma az N11-gyel áll elő, mint a következő feltérő országok csoportjával, mint hasznos ígérő nemzetközi beruházások tárgyával. E csoportosítások besoroltjait azonban közös civilizációs kohéziós erő nem tart össze (J. O'Neill: *The Growth Map. Economic Opportunity in the BRICs and Beyond*. Penguin, London, 2013, 3, 6 és 177–8). Arra kell vigyázni, hogy az országok elméleti alapú kategorizálását ne keverjük össze azok létező vagy nem létező csoportosulásával. Ez történik sokszor az ún. »szegény országok« esetében. Maga a BRIC csak akkor létező valóban tetest, amikor 2009-ben Putyin összehívta az államfőket Szentpétervára egy csúcsertekezletre.
- 27 A világgazdasági befolyás kiegyensúlyozására tett Új Nemzetközi Gazdasági Rendre vonatkozó 1974-es javaslatok ellenére egyre inkább az tapasztalható, hogy egyrészt a nemzetközi értekezletekre való meghívásnak nincsenek nyilvánosan kifejezett világos kritériumai, az egyre okultabbá válik, s másrészt az intézmények szakvéleményező-ajánló-előíró jellege közti megkülönböztetés egyre inkább elmosódik (vö. OECD). Stewart Patrick (*The Unruly World: The Case for Good Enough Global Governance*.

- Foreign Affairs*, 2014. február, 58–73) G-X világról ír.
- 28 Brazília, Oroszország, India és Kína bruttó hazai terméke (GDP-je) a világnak 24,5%-át teszi ki, míg Németországé, Franciaországé, az Egyesült Királyságé és Olaszországé együttesen csak 13,4%-át. A Nemzetközi Valutaalapban a BRIC-államok szavazati joga viszont csak 10,3%-os, míg az idézett európai „nagyhatalmaké” 17,6%.
- 29 A Yale egyetem tanára, Paul Kennedy megállapítja, hogy az USA egyszerűen visszatérhetne a világban elfoglalt természetes helyére, miután 1945 után 70 éven át erőltetetten uralkodott. A világ lakosságának 4,5%-val és 20% termelésével évtizedeken keresztül a világ hadi költségvetésének közel felét adta ki (The Eternal U.S. Defense Dilemma. *New York Times*, 2012.3.16.).
- 30 A Columbia egyetemen tanító indiai Jagdish Bhagwati támadja Indiának mint szubkontinensnek befelé fordulását. (J. B.: *In Defense of Globalization*. Oxford UP, Oxford, 2007). Lehet, hogy ez Narendra Modi hindu nemzeti pártjának idei választási győzelme nyomán megváltozik.
- 31 A Kínai Sanyaban tartott BRIC-csúcsértekezlet pontosította a csoport célkitűzéseit. (Lásd BRICS-csúcs Kínában: feltörekvők egy új világréndért. *HVG*, 2011.4.14. Urkuti Gy.: Kialakulóban az új világrénd. Európa visszaszorulóban, az Egyesült Államok hegemoniája megtört, izmosodik Kína és India. *Világ gazdaság*, 2010.1.4. Inotai A.: Új gazdasági súlypont a nemzetközi gazdaságban? Hasonlóságok és különbségek a BRIC-országok között. *MTA Világ gazdasági Kutatóintézet*. [VKI] 2010.7.1.)
- 32 A felségterületi vízövezetek védelme például kivételes jelentőséget ölthet az ASEAN-államok (a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége) esetében, mert ez összterületüknek kétharmadát teszi ki.
- 33 A neokonzervatív Robert Kagan ezt többször is kifejtette. (R. K.: *The World America Made*. Knopf, New York, 2012.)
- 34 A PPT államai egymással nem feltétlenül rokonszenveznek. (Lásd Dél-Koreát és Japánt.) De a NATO-ban se rokonszervez egymással Görög- és Törökország. (Lásd a ciprusi kérdést.) E szövetségek ún. „közös” érdekeit az amerikaiak határozzák meg.
- 35 *The Transatlantic Colossus: Global Contribution to Broaden the Debate on the EU-US Trade Agreement*. Berlin Forum on Global Politics, 2014. Lester S.: Liberalization or Litigation? Time to Rethink the International Investment Regime. *Policy Analysis* 730. Cato Institute, Washington DC, 2013.7.8. Hill C. A.: A Trans-Atlantic Trade Pact for the World. *New York Times*, 2013.4.25.
- 36 J. Barkan (*Corporate Sovereignty: Law and Governance under Capitalism*. U. of Minnesota Press, Minneapolis, 2013.) a kivételezés elvének alkalmazását vizsgálja.
- 37 Ankerl G. A globalista utópia I: A homo globalis és a multinacionális részvénytársaságok szabad világréndje. *Valóság*, 2007.7.1–32.
- 38 R. N. Rosecrance: *The Resurgence of the West : How a Trans-Atlantic Union Can Prevent War and Restore the U.S and Europe*. UP of Yale, New Haven, 2013.
- 39 Leon E. Panetta volt amerikai védelmi miniszter 2012 novemberében kijelentette, hogy eddig az amerikai hadiflottának fele az Atlanti-óceánon állomásozott s fele a Csendes-óceánon, de 2020-ban már 60% lesz a Csendes-óceánon. (Bumiller E.: U.S. ‘Pivot’ to Pacific Taking Shape. *New York Times*, 2012.11.12.)
- 40 Stephen Stestanovich új könyvében leírja, hogy az USA – 1890 óta a világ legtöbbet termelő országa – az előzetes elsáncolási, izolacionista politikával szemben hogyan bővítette globális befolyását. (S. S.: *Maximalist: America in the World from Truman to Obama*. Knopf, New York, 2014).
- 41 Mahathir Mohamad: *Regionalism, Globalism, and Spheres of Influence: ASEAN and the Challenge of Change into the 21st Century*. Institute of Southeast Asian Studies, Singapur, 1989.
- 42 Ankerl G.: Tolerance: Variation of the Concept According to Different Civilizations. *Democracy and Tolerance*. UNESCO, Párizs, 1995. 59–78. A. G.: *Coexisting Contemporary Civilizations: Arabo-Muslim, Bharati, Chinese, and Western*. INU Societal Research Series. Genf, INU Press, 2000, 530 o.
- 43 Ez olvasható a szingapúri kereskedelmi minisztérium 2012. novemberi nyilatkozatában, amikor országának a RCEP-ben való részvételét megindokolja.
- 44 Zbigniew Brzezinski kifejtette erre vonatkozó nézetét a *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power* című könyvében (Basic Book, New York, 2012). Brzezinski Carter elnöknek volt tanácsadója, s a Rockefeller Trilateral [USA, Nyugat-Európa, Japán] Commission-hoz tartozott. 1950-ben az orosz-szovjet nacionalizmusról írta mestermunkáját a montreali McGill Egyetemen.

A nagyváradi jogakadémiától az orosz birodalmi reformokig Balugyánszky Mihály karriertörténete, 1769–1847

Az 1769. szeptember 26-án, a Zemplén vármegyei Felsőolsván (a mai szlovákiai Vyšna Olšava), görög katolikus családban született Balugyánszky Mihályról, akinek döntő szerepe volt az I. Sándor (1801–1825) és I. Miklós (1825–1855) kori orosz modernizációs törekvések előkészítésében, viszonylag keveset tud a magyar és az orosz olvasó egyaránt. Ez főként azzal magyarázható, hogy életének magyarországi szakaszáról szinte kizárólag Tardy Lajos¹ monográfiája, szentpétervári évtizedeiről pedig csak Tamara Bajcura² és Jelena Mihajlova Koszacevszkaja³ kutatásai alapján kaphatunk megbízható eligazítást. Sajnos, ez a rendkívül ambiciózus, az ökonómia, a pénzügyek, a jogtudomány és a pedagógia kérdéseiben egyaránt kiváló képességű, az állami élet és a társadalmi viszonyok modernizációját élethivatásának tekintő szakember a magyar és az orosz történészek érdeklődésének látószögéből hosszú ideig „kiesett”. Más szerzők (mint például Platon Ivanovics Baranov⁴ és Arkagyij Nyikolajevics Fatyjejev⁵) művei pedig napjainkra – szakmai megbízhatóságukat és szemléletüket tekintve – olyannyira elavultak, hogy csak fenntartásokkal használhatóak a kutatók számára.

Jelen tanulmányunkban nem vállalkozhatunk arra, hogy Balugyánszky „két” életéről átfogó képet adjunk, mivel írásunk terjedelmi keretei ezt nem teszik lehetővé. Életművének csak szentpétervári periódusát szándékozunk részletesebben bemutatni, kiemelve azokat a reformjavaslatait, tervezeteit és modernizációs törekvéseit, amelyek a cári birodalom gazdasági, pénzügyi, jogi és oktatásügyi viszonyaira progresszív módon hatottak. Dolgozatunkkal „rehabilitálni” is szeretnénk ezt a rendkívüli személyiséget, aki-ről a hálátlan utókor méltatlanul megfeledkezett.

Életének magyarországi időszakáról – felettebb vázlatosan – szükséges elmondanunk, hogy 1777-től a sátorlajújhelyi algimnáziumban, 1780-tól a kassai főgimnáziumban, 1782-től az ottani jogakadémián, majd 1786-tól a bécsi egyetem jogi fakultásán tanult. A francia forradalom évében, 1789-ben – Joseph von Sonnenfels (1732–1817) professzor támogatásával – a nagyváradi (a romániai Oradea) jogakadémián a politikai tudományok tanszékére nevezték ki, ahol főként radikális nézeteivel hívta fel magára a Bihar vármegyei hatóságok figyelmét. Barátai, köztük Szentmarjay Ferenc, Szentjóni Szabó László, a Kazinczy-testvérek (Miklós és Dénes), valamint a Szilágyi-fivérek beszerverték a Martinovics-féle jakobinus mozgalomba, de a letartóztatást és a vádemelést – az I. Ferenc császár környezetében befolyásos Sonnenfels közbenjárására – sikerült elkerülnie. A titkos rendőrség azonban minden lépését figyelte, részletes jelentéseket készített jogakadémiai előadásairól, és jozefinista nézeteiről.⁶ Életét szinte lehetetlenné tette az állandó megfigyelés, amely szakmai karrierjében is gátolta, annak ellenére, hogy 1797-ben a jogtudomány doktora, 1802-ben pedig a jogakadémia dékánja lett. Mégsem elégedett meg ennyivel, a viszonylagos jólét ugyanis nem feledtette vele sérelmeit, új utakat keresett ambiciózus vágyai és nagy ívű tervei megvalósítása érdekében.

Időközben fontos változások történtek Oroszországban is: 1801 márciusában, az I. Pál elleni merénylet után, I. Sándor került trónra Szentpéterváron. Az új uralkodó nagy visszhangot keltett intézkedései közé tartozott, hogy kegyelmet adott I. Pál börtönbe vetett

áldozatainak, amnesztiában részesítette azokat, akik külföldre szöktek, szabaddá vált a határokon való ki- és beutazás, a külföldi könyvek behozatala, engedélyezte a magánnyomdák működését. Manifesztumaiban, utasításaiban a cár annak az őszinte óhajának adott kifejezést, hogy az autokratikus kormányzás, az önkény helyébe a törvényességet helyezze, és ezáltal Oroszországot elindítsa a reformok útján.⁷

Érdekességképpen említjük meg, hogy ezekben az években a cár háziiorvosának tisztét a kárpátaljai Palágyon született Orlay János (1770–1829)⁸ töltötte be, aki korábban rövid ideig a nagyváradi jogakadémia növendéke volt. Balugyánszky az 1800-as évek elejétől rendszeres levelezésben állt vele, amelyben Orlay nagyon kedvező színben tüntette fel az oroszországi kulturális és politikai változásokat. Azt írta Balugyánszkyknak, hogy a cári birodalomban a professzorok olyan kiváltságokkal rendelkeznek, mint sehol másutt a világon. Ezért megpróbálta rábeszélni a nagyváradi jogakadémiai tanárt, hogy mihamarabb utazzon Szentpétervárra, és egyúttal hazafias érzéseire is hatni kívánt, hiszen azzal érvelt, hogy nagy dicsőséget szerezhet – szerteágazó tudásával – hazájának.

Az oroszországi változásokat a magyar sajtó is egyre kedvezőbb hangon méltatta, amikor hírül adta, hogy I. Sándor egyetemek, főiskolák, jogakadémiák és líceumok létrehozását tervezi. A tudósítások kétségtelenül felkeltették a nagyváradi professzor érdeklődését és segítette döntését az a meghívás is, amit Orlaytól kapott Nyikolaj Nyikolajevics Novoszilcev gróf, a cár egyik legbizalmasabb tanácsadója felkérésére. A hivatalos meghívás felkínálta számára az újonnan szervezett pétervári pedagógiai főiskola professzori állását. A cári invitálás országos feltűnést keltett idehaza, a magyar sajtóban is megjelent Orlay levelével együtt, amelyben felsorolta Balugyánszky várható jogait és járandóságait: „Ezek az előnyök a következők: 1. alezredesi rangfokozat, amelyet elnyersz azután, hogy megérkezel Pétervárra és tanszékedet elfoglalod; 2. örökletes császári nemességet nyersz; 3. javadalmad évi 2000 rubel összegre rúg (egy rubel jelenlegi árfolyama 103 krajcár); 4. meghatározott időn át teljesített, eredményes munka után életed fogytáig évi nyugdíj illet; 5. az özvegy ugyanilyen összegű járadékban részesül holtá napjáig; 6. mindkét nembeli gyermekeid neveltetéséről az állam gondoskodik; 7. amennyiben tárgyadba vágó értékes közjogi munkát adsz ki, a Szent Vlagyimir vagy más, ugyancsak pénzjutalommal egybekötött renddel tüntetnek ki.”⁹

A meghívást elfogadva, Balugyánszky 1803. december 5-én utazott el Nagyváradról, és az országot a Buda, Nagyszombat (Trnava), Galgóc (Hlohovec), Lőcse (Levoča), Eperjes (Prešov), Bártfa (Bardejov) útvonalon haladva, a Duklai-hágónál hagyta el, majd december végére érkezett meg az Orosz Birodalom fővárosába. (Itt jegyezzük meg, hogy ekkor már nős volt, hiszen 1802-ben házasságot kötött Héger Antónia Anna Júliával, akitől tíz gyermeke született.) 1804. február 4-én kezdte el munkáját a pétervári pedagógiai főiskolán, a politikai tudományok tanszékén. Orlay János levelei szerint, Balugyánszkyval együtt több magyar tudós is érkezett: Lódy Péter (a logika és a jog professzora), Kukulnyik László (Balugyánszky kassai iskolatársa, a kísérleti fizika és a jogtudomány professzora), Sztokjović Atanáz (a későbbi harkovi rektor), Fessler Ignác Aurél (lembergi professzor, Péterváron a teológia tanára, az orosz evangélikus egyház szuperintendense) és mások.¹⁰

A magyarországi tudósok Oroszországba kerülésével a szentpétervári főiskola professzori kara jelentősen megerősödött, ami elsősorban az intézmény szakmai színvonalában mutatkozott meg. Az egykori nagyváradi tanárt tanítványai rövid idő alatt megszerették, imponáló tudását elismerték és nagyra becsülték. Katedráján elsősorban politikai gazdaságtant tanított, de tartott előadásokat a kereskedelem- és pénzügyjog köréből is, főként Sonnenfels munkái alapján.¹¹

Professzori működésével egyidejűleg az orosz hivatalnoki életben is elkezdődött magasba ívelő karrierje. Pétervárra érkezése után Balugyánszky ugyanis Nyikolaj Novoszilcev gróf vonzaskörébe került, akire nagyon kedvező hatást tett, és mellette – az államügyek területén – tanácsadói feladatot kapott. 1804 áprilisában, cári rendelettel, az I. Péter által létrehozott tizennégy „lépcsős” Rangtáblázat hetedik osztályába sorolták, nem sokkal ezután pedig a Törvényszerkesztő Bizottság II. ügyosztályához is kinevezést kapott, mint a pénzügyekkel és az államháztartással kapcsolatos új jogszabályok kidolgozója.¹²

1806 és 1808 között jelentek meg első tudományos munkái Péterváron a „Sztatyisztyicsieszkij Zsurnal” című folyóiratban, amelyben négy tanulmány tulajdonítható neki. Ezekben a cári birodalom gazdasági kérdéseivel foglalkozott, bemutatta az Európában alkalmazott ökonomiai rendszereket, összefoglalta a merkantilisták, a fiziokraták és Adam Smith (1723–1790) tanításait.¹³ Cikkei igazi értéke azonban abban rejlett, hogy kiegészítette a nemzetközi szakirodalomban elterjedt nézeteket saját tapasztalataival és megfigyeléseivel is. Tanulmányaiból egyértelműen kiderült, hogy következetes ellenzője a jobbágyrendszer létének, a paraszti jogfosztottság állapotának, valamint a korszerűtlen és alacsony hatásfokkal működő gazdálkodásnak.

1807-ben a tiltsi békekötés módját adta arra, hogy I. Sándor újra kezdje a napóleoni háborúk által megszakított reformfolyamatot. Legbizalmasabb tanácsadójának Mihail Szerpanszkijt (1772–1839), egy pópa fiát tette meg, aki papi szemináriumban nevelkedett, származására nézve nagyon más volt, mint az uralkodó titkos bizottságbeli barátai, de műveltségét tekintve nem maradt el mögöttük, államférfiúi képességei terén pedig felülmúlta őket.¹⁴ I. Sándor uralkodása elején ő készítette el a legfontosabb törvényjavaslatokat, a birodalom modernizálására irányuló rendeleteket. A Napóleonnal való erfurti találkozóra (1808) induló cár magával vitte az idegen nyelveket kitűnően beszélő Szerpanszkijt, aki figyelmesen tanulmányozta a francia adminisztratív rendszert. Hazatérésük után I. Sándor igazságügyi miniszterhelyettessé nevezte ki, és megbízta őt az állami reformok és az új törvények kidolgozásával.¹⁵ Az uralkodó – Szerpanszkij mellett – Balugyánszkyt is felszólította, hogy különös figyelemmel a cári birodalom sajátos viszonyaira és fejlődésére, dolgozza ki az első részletes orosz alkotmánytervezetet.

Szerpanszkij reformja az alkotmányos monarchia megvalósítását tűzte ki céljául, amelynek előfeltételét a jobbágyok röghöz kötésének megszüntetése képezte volna. A jobbágyfelszabadítást két lépésben képzelte el: az elsőt a személyi függés felszámolása jelentené, a második a szabad költözés jogának biztosítása, amelynek során a jobbágyot földbirtok nélkül tenné szabaddá. A tervezet szigorúan elválasztotta egymástól a hatalmi ágakat: törvényhozó testületként az Állami Dumát jelölte meg, végrehajtó szervként a neki felelős minisztériumokat, bírói hatalomként pedig a szenátust, amelynek tagjait a Duma választja. A Szerpanszkij-féle tervezetet I. Sándor 1810 januárjában jóváhagyta, majd rövidesen bejelentették a legfőbb hatalmi szerv, az Államtanács megalakulását,¹⁶ amely ténylegesen 1917-ig működött. Funkcióit azonban jelentősen korlátozták: valójában az uralkodó mellett működő, tanácskozási joggal felruházott szerv lett belőle.

Szerpanszkijjal ellentétben Balugyánszky a kétkamarás országgyűlés hívének vallotta magát, és a szenátusból, valamint a képviselőházból parlament létrehozását javasolta. Az őt változatot magába foglaló tervezetének első variációja szerint a szenátusnak, vagyis a felsőháznak a következők lennének a tagjai: az uralkodóház férfitagjai, a legfelsőbb méltóságok viselői, akik egyben az Államtanácsnak is a tagjai, a miniszterek, a legfőbb bírák és a közigazgatás vezető hivatalnokai, valamint a cár által kinevezett személyek. A képviselőház a nemesség és a városi polgárság küldötteiből állna. Balugyánszky elkép-

zélése szerint az országgyűlés két házának konszenzuszos jóváhagyása nélkül törvényt hozni, adókat kivetni ne lehessen. A főhatalom birtokosát (az uralkodót) csupán a törvények szentesítésének joga illetné meg, új rendeletek kibocsátása a kormány hatáskörébe tartozna. Az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatok először az Államtanács elé kerülnének, és csak ennek jóváhagyása után az országgyűlés házai elé, mégpedig a következőképpen: a pénzügyi jellegű törvényjavaslatokat először a képviselőház tárgyalná, majd miután az megszavazta, a felsőház hagyná jóvá. Az egyéb törvényjavaslatok éppen az ellenkező utat tennék meg: először a felsőház tárgyalná, majd a megszavazás után jóváhagyás végett a képviselőház elé terjesztenék. Balugyánszky indoklasként arra hivatkozott, hogy a pénzügyi törvényjavaslatoknál elsősorban a lakosság bizalmát kell megszerezni, más esetekben pedig az államigazgatási praxis hatékony érvényesülése a legfontosabb. Ha az egyik ház a törvényjavaslatokat elfogadja, a másik azonban elutasítaná, egyeztető bizottságot kell választani. Ha ez utóbbi nem jutna eredményre, akkor a törvényjavaslatot az uralkodó elé kell terjeszteni, aki jogosult arra, hogy azt elfogadja, elutasítsa vagy módosítsa. A képviselőket tíz évre kellene választani, ennek leteltével újra delegálhatóak lennének. A tervezet szerint az országgyűlést a kormány hívja egybe, ugyanakkor tekintettel a birodalom hatalmas kiterjedésére, Balugyánszky nem tartotta szükségesnek az évenkénti összehívást, de javaslata alapján tízévenként legalább három ülésszakot kellene tartani.¹⁷

1807-ben – a törvényszerkesztésben tanúsított érdemeiért – I. Sándor briliánsgyűrűt ajándékozott a magyar származású jogtudósnak. 1808-ban választották Balugyánszkyt az Altenburgi Tudós Társaság tagjává, majd még ugyanebben az esztendőben a Törvényszerkesztő Bizottság IV. ügyosztályának elnökévé nevezték ki, ezenkívül tagja lett a köztisztviselői államvizsga-bizottságnak is. Az 1810-es évek elejétől vált bensőségesse Balugyánszky barátsága Mihail Mihajlovics Szperanszkijjal, amit az is jelez, hogy ekkor kapta meg az Anna-rend III. osztályát, amivel ötezer rubel jutalom járt. Szintén ebben az évben nevezte ki az uralkodó a balti tartományok ügyeit intéző különbizottságba, amelynek később az elnöke lett. Ugyancsak 1810-ben választotta Balugyánszkyt tagjai sorába a Jénai Ásványtani Társaság is. 1811-ben a Szent Vlagyimir-rend IV. osztályának lovagjává ütötte a cár, amivel örökletes nemességet nyert. Nem sokkal ezután tagja lett a pénzügyminisztérium V. osztályát irányító bizottságnak is, amellyel egyidejűleg háromezer rubel pénzjutalmat kapott. A felsorolt kinevezések, jutalmak és kiváltságok azt bizonyítják, hogy I. Sándor milyen nagyra értékelte kiemelkedő szakmai tevékenységét.¹⁸ Állami hivatalnoki munkája mellett azonban figyelmet érdemel az is, hogy Balugyánszky nem hanyagolta el tanári, valamint közgazdaság- és jogtudományi kutatómunkáját sem.

A politikai közgazdaságtant Balugyánszky önálló tudományként kezelte, amivel az volt a célja, hogy – az adott viszonyok között – javítson a birodalom lakosságának életkörülményein, és egyidejűleg a kincstári jövedelmek összegét is növelje. Jelentős érdeme van abban, hogy „A gazdasági rendszerek leírása” című nyomtatásban megjelent munkájában, valamint főiskolai előadásorozatában az orosz ökonomia történetében elsőként vezette be az akkor még új „politikai közgazdaságtan” fogalmát. Szerzői tézise három jelentős gazdasági elmélet összehasonlításával kezdődik. Az első a merkantilisták nézeteivel foglalkozott, akik a kereskedelmet tekintették a gazdasági élet fő tényezőjének, és az állam gazdagsága alapjának tartották. A második a fiziokraták tételeit tartalmazza, akik a földművelésben látták az ország felemelkedésének lehetőségét. A harmadik Adam Smith gondolatait foglalja össze, aki a munkát és az árucserét tartotta elsődlegesnek az állampolgárok jólétének tekintetében.¹⁹ Tehát a kurzus első, elméleti részében Balugyánszky célja a különböző gazdasági rendszerek tanulmányozása és a korszerű állami ökonomia

alapjainak megteremtése volt. Nem elégedett meg az egyes elméletek magyarázatával, hanem kritikát is fűzött hozzájuk, ugyanakkor kiegészítette ezeket saját megfigyeléseivel és véleményével.

Művében éles kritikának vetette alá a merkantilistákat, mivel náluk kizárólag azok az állampolgárok vannak előnyben, akik jelentős tőkével rendelkeznek, a társadalom többi rétegét pedig csak „eszköznek” tekintik, hogy elérjék céljaikat. Alapvető törekvésük új piacok és gyarmatok szerzése, amit főként háborúk indításával kívánunk elérni. Balugyánszky ennek kapcsán Adam Smith-t idézte, aki azt vallotta, hogy a kereskedelem ahelyett, hogy megerősítené az egyes államok szövetségét, inkább viszályt szít közöttük. Az utószóban azt írta a szerző, hogyha Oroszország szeretne elkerülni minden „csapdahelyzetet”, akkor elsősorban másféle törvényeket kell hoznia és követnie. Véleménye szerint Adam Smith „A nemzetek gazdagságának okairól és természetéről való vizsgálat” című művének megjelenése (1776) nagyban csökkentette a fiziokraták nimbuszát.

Az előadássorozat második része a pénzügyi hitelekkel foglalkozott, amely „A jövedelmek elosztásáról és befektetéséről” címet viselte. A később nyolc kötetben megjelent munka öt könyvét teszi ki ez a problematika, ami hat nagyobb témakörre osztható: 1. az áru- cseréről, 2. a pénzről, 3. a hitelről, 4. az ákról és értékekről, 5. a kereskedelemről, 6. a mérlegről (egyensúlyról).²⁰ Ezekben a fejezetekben Balugyánszky sok figyelmet szentelt az állami pénzügypolitikának. Ennek során kiderült, hogy a racionalizmus híve, és számos tekintetben Sonnenfels nézeteit követi. Elemzésében – többek között – arra a következtetésre jutott, hogy a „papírpénz alapvetően nem növeli a nemzeti tőkét”, mégis fontos, hogy az assignata beváltható legyen aranyra vagy ezüstre. A hitelről úgy vélekedett, hogy a jövedelmek növelését szolgálhatja, ha a pénzt a termelőreteknek nyújtják. Tudományos munkái közé tartoznak azok az összefoglalások is, amelyeket a szentpétervári pedagógiai főiskolán szakirodalmi olvasmányjaiból állított össze. Ezeket a későbbiekben egyik kedvenc tanítványa, Konsztantyin Ivanovics Arsenyev is összegyűjtötte „Balugyánszky Mihály rendszere” címmel.

Addigi jogalkotói és tanári tevékenységét elismerve, 1813. április 20-án I. Sándor cár azzal bízta meg Balugyánszkyt, hogy Miklós és Mihály trónörökösök számára jogi és történelem tárgyú előadásokat tartson. Ennek a megtisztelő feladatnak öt éven keresztül tett eleget.²¹ Még ugyanebben az évben részletes tervezetet készített a szenátus átszervezésével kapcsolatban, hogy annak munkája hatékonyabbá váljon.

Figyelemre méltó teljesítménynek számít, hogy 1816-ban Balugyánszky és Szergej Uvarov (1786–1855) közösen dolgozták ki az átszervezett szentpétervári pedagógiai főiskola működési szabályzatát, majd egy évvel később az intézmény első dékánja a magyar származású jogtudós lett.²² 1817. július 17-én I. Sándor Balugyánszkyt nevezte ki az államadóságok törlesztésével foglalkozó bizottság elnökévé. Ezt követően a napóleoni háborúkban eladósodott birodalom egyik legfontosabb pénzügyi problémájának megoldásában olyan sikereket ért el, hogy 1819. február 28-án a cár államtanácsossá is előléptette.²³

Jelentős eseménynek számított, hogy 1819-ben a pétervári tanárképző főiskolát egyetemmé szervezték át. Augusztus 19-én választások zajlottak az univerzitás rektori állásának betöltésére, és a tizenhat professzorból tizenketten Balugyánszkyt tisztelték meg bizalmukkal, aki október elsején foglalta el a rektori széket. Az akkoriban érvényben levő oktatási törvény szerint maximum egy évig tölthette be valaki ezt a tisztséget, az esztendő leteltével azonban új választásokat kellett kiírni. 1820. október 9-én az intézmény professzorai kérelmezték a soron következő elekción lefolytatását, de Alekszandr Nyikolajevics Golicin (1773–1844) herceg, az akkori oktatásügyi miniszter azt írta válaszelevelében, hogy Balugyánszkyknak kell még egy évig betöltenie ezt a tisztséget. Döntését azzal in-

dokolta, hogy nincs még egyetemi alapszabályzat, ezért semmi ok a változtatásra a következő rendelkezésig.²⁴ 1819. október 27-től 1821 októberéig volt tehát Balugyánszky a pétervári egyetem rektora. Ő vezette a jogtudományi tanszéket is, továbbá római és büntetőjogot, valamint orosz állampolgári ismereteket tanított. Előadásai nagy sikert arattak a hallgatók körében. Egyik tanítványa, Alekszej Pletnyev, a későbbiekben így emlékezett meg róla: „... lelkes és szórakoztató előadó volt, széles körű és változatos tudással rendelkezett.”²⁵ Ugyancsak volt professzorát méltatta K. I. Arsenyev, a későbbi akadémikus is egyik írásában: „Azok az alkalmak ünnepnapok voltak mindenki számára, amelyeken Mihail Andrejevics Balugjanszkij tartotta az előadásokat. Ilyenkor az összes hallgató izgatottan futott az előadóterembe, amikor megjelent. Lelkes és okos előadásait néma figyelem kísérte. Elvont elméletei a tőkéről, annak hasznáról, a bankokról, hitelekéről nem voltak farsztóak, inkább óriási érdeklődést és kíváncsiságot váltottak ki. Miután elhagyta az auditoriumot, a hallgatók még órákig beszélgettek az előadásokról, vitatkoztak, elemezték és tanulmányozták azokat.”²⁶

Balugyánszky jogászprofesszori tevékenysége szorosan összekapcsolódott törvényalkotó munkájával. Tulajdonképpen három hivatalban töltött be fontos szerepet: a főiskolán, illetve az egyetemen, a Törvényszerkesztő Bizottságban és a pénzügyminisztériumban. Az ő ötlete volt az állami főkincstár létrehozása, valamint az ipari és kereskedelmi adó, a tűzvédelmi biztosítás bevezetése.²⁷ Mint már említettük, a napóleoni háborúk következtében nehéz pénzügyi helyzetbe került Oroszország: a kontinentális zárlat miatt visszaesett a külkereskedelem, ez befolyásolta a belkereskedelmet és az állami kölcsönök rendszerét is. Súlyos gazdasági krízist tükröz, hogy 1807-ben, a tilsi béke megkötésének idején, az ország adóssága százöt millió rubelt tett ki. Balugyánszky-nak nem kis szerepe volt abban a munkában, hogy három évvel később már százhuszonöt millió rubel volt a bevétel, 1812-ben pedig háromszáz millió.²⁸

Tíz évvel azután, hogy Balugyánszky Szentpétervárra érkezett, a politikai irányzat gyökeresen megváltozott: a cár „szabadelvű” tanácsadóit sorra leváltotta, kezdetét vette a később Araksejev-rezsim²⁹ néven ismertté lett rendszer. A szentpétervári tankerület felügyelője, Dmitrij Pavlovics Runyics (1778–1860), az uralkodó egyik konzervatív kegyence lett, aki 1821. szeptember 17-én jelentést írt A. N. Golicin kultuszminiszternek, miszerint tudomása van arról, hogy az egyetemen a filozófiai és a történelmi tárgyak tanítása keresztényellenes szellemben történik. Ilyen tartalmú levelet írt az egyetem kurátora, D. A. Kavelin is, erőteljesen hangsúlyozva, hogy a társadalmi rendszerre káros tanítások hangzanak el az előadásokon. Runyics és Kavelin emiatt vádat emeltek a professzorok és az univerzitás vezetése ellen.³⁰

1821. szeptember 19-én az egyetemen ideiglenesen megszüntették az előadásokat, elkobozták a diákok jegyzeteit, amelyeket a későbbiekben a professzorok ellen használtak fel. Dmitrij Runyics október 6-ai jelentése két professzort helyezett előtérbe a vizsgálat szempontjából: Lódyt és Balugyánszkyt. Az utóbbi – a felszólítás ellenére – nem bocsátotta Runyics rendelkezésére jegyzeteit, mivel azzal érvelt, hogy már két éve nem tanít politikai tudományokat.³¹ A tankerületi főfelügyelő pedig Golicin hercegnek írt jelentésében azzal vádolta az egyetem rektorát, hogy előadásaiiban „megcáfolja” a Szentírás hitelességét, alapjaiban ássa alá Jézus Krisztus tanításait, romboló elveket hirdet. 1821. október 21-én ült össze az univerzitás tanárainak konferenciája, ahol Balugyánszky védelmébe vette az alaptalanul meggyanúsított és politikai megbízhatatlansággal vádolt professzorokat. Több órán keresztül tartó beszédében kifejtette, hogy a kérdéses természetjogi tételeket elő lehet adni oly módon is, hogy az káros hatást gyakorolna a hallgatók erkölcsi és politikai felfogására.

Három nappal később, a méltatlan támadások hatására, Balugyánszky beadta felmondását. Bár neve hivatalosan nem szerepelt a vádlottak között, de Golicin és Runyics igyekeztek őt bevonni a „konceptiós perbe”, mégpedig úgy, hogy vallomása az ő segítségükre legyen. Őt mindössze azzal gyanúsították, hogy az egyetem rektoraként meg kellett volna akadályoznia a káros eszmék terjesztését, az egyházi tanok gyengítését.³² Lemondásra leginkább az készítette, hogy nem akart részt venni olyan szegényletes és alaptalan vádaskodásokban, amelyek az általa nagyra értékelt professzorok ellen irányultak. Végül Balugyánszkytól nyilatkozatot kértek a tanárok által terjesztett nézetekkel kapcsolatban, amely a következőképpen hangzott: „A jegyzőkönyvben szereplő tételek valóban elítélendők, és terjesztésük nem engedhető meg sem nyilvános, sem magánintézményekben. Azok a tanárok, akik ilyeneket előadtak volna, méltatlanok a kormány bizalmára.”³³ Dmitrij Runyics azonban meghamisította a jegyzőkönyvet, kihagyta belőle a „volna” szót, ezáltal teljesen más értelmet kapott a nyilatkozat.

A szentpétervári egyetem professzorainak ügye országosan nagy visszhangot keltett. Konsztantyin Arszenyev visszaemlékezései szerint a közvélemény szerencsére mellettük állt, az emberek egyértelműen a tankerületi felügyelő ellen fordultak. Alekszandr Szergejevics Gribojedov (1795–1829), a neves író figyelmét is magára vonta a professzorok elleni méltatlan eljárás, és joggal feltételezhetjük, hogy ezt a „témát” is felhasználta „Az ész bajjal jár” című vígjátékához.

Az egyetemi koncepció „ügy” lezárulása azonban Balugyánszky jövő életútjára szerencsére nem volt döntő befolyással. Az oktatásügyi minisztérium igazságtalan döntése egyáltalán nem akadályozta meg a többi állami hivatalt abban, hogy az eltávolított professzorokat ne helyezték el hasonló vagy akár még magasabb állásokba. Amikor Dmitrij Runyics elment megköszönni I. Sándornak az egyetemi ügy „kivizsgálása” terén szerzett érdemeiért kapott kitüntetést, a cári palota folyosóján találkozott Miklós nagyherceggel, aki a következő szavakat intézte a meglepett tankerületi főfelügyelőhöz: „Köszönöm, hogy elbocsátotta Arszenyev professzort. Már fel is vettem a hadmérnöki főiskola tanári karába. Nagyon kérem, üldözzön el még néhány hasonló, nagy tudású és jó erkölcsű tanárt az egyetemről, hogy kellő színvonalra emelhessem a vezetésem alatt álló intézményt.”³⁴

Az egyetemről való távozása után Balugyánszky tevékenységének oroszlanrészre hosszú ideig a Törvényszerkesztő Bizottsággal volt kapcsolatos. Ezekben az években az összes bírósági fórumot megjárta, azon kiemelkedő fontosságú perek felülvizsgálatával foglalkozott, amelyekben a meghozott ítéletek különböző okoknál fogva nem voltak megnyugtatóak, és azokat nem lehetett véglegesnek tekinteni. A törvények homályos szövegalkotása, elégtelensége, egymással ellentétes intézkedései eleve rendkívül megnehezítették a bírák munkáját. Balugyánszky elé utalták azoknak a pereknek a felülvizsgálatát is, amelyekben az eljáró személyek elfogultságának gyanúja merült fel. Hogy ezt a munkát éppen rá bízták, nemcsak azt bizonyítja, hogy jogtudását a legmagasabbra becsülték, hanem azt is, hogy milyen nagyra értékelték megvesztegethetetlen és elfogultatlan egyéniségét.³⁵

Ez idő tájt különösen nagy figyelmet fordított a jobbágykérdésre, ami 1812, a Napóleon elleni háború után erőteljesen kiéleződött. Erre vonatkozó nézeteit és gondolatait elsősorban kéziratban fennmaradt írásai tartalmazzák. Őt kötetet tesz ki ezzel kapcsolatos tanulmányainak összessége, amelyek főleg vázlatok és jegyzetek. Fontos pillanat volt Balugyánszky életében, amikor 1818-ban Dmitrij Gurjev pénzügyminiszter felkérte a jobbágykérdés megoldásának kidolgozására. Az 1820-as évek elején, az araksejevi konzervatív kormányzati kurzus idején, ezek a törekvések háttérbe szorultak. Végül is

1824-ben fejezték be a törvénytervezetet, amelyről a köztudatban az terjedt el, hogy D. A. Gurjev munkája. Való igaz, hogy a pénzügyminiszter kibővítette, helyenként javított rajta, de tüzetes vizsgálat alá vetve kiderül, hogy alapjául mindenképpen Balugyánszky vázlata szolgált, amely ésszerű javaslatokkal próbált változtatni a jobbágyság helyzetén. A törvénytervezet azonban nem került megvalósításra, de kiviláglik belőle, hogy reformtörekvéseinek legfontosabb momentumai a jobbágyrendszer felszámolásának fokozatos előkészítése volt.³⁶

1825-ben ismét változott a politikai helyzet Oroszországban: I. Sándor váratlan halála I. Miklós³⁷ kezébe juttatta a hatalmat. December 13-án küldönc hívta Balugyánszkyt az Anyicskov-palotába. A futárt a nagyherceg küldte, akinek másnap kellett elfoglalnia a cári trónt. Ekkor, 14-én (az új időszámítás szerint: 26-án) robbant ki a dekabristák felkelése, és már előző este a legkülönbélebb, egymásnak ellentmondó hírek keringtek a fővárosban. Ezekben a nehéz órákban a leendő uralkodó szükségét érezte, hogy egykori tanárához forduljon. Miklós nagyherceg hosszasan tanácskozott Balugyánszkyval, de a beszélgetés tartalmáról a professzor felettébb szűkszavúan számolt be. Csak annyit közölt erről a megbeszélésről, hogy a cár elismerte a törvények betartásának fontosságát és a jogi élet újjászervezésének szükségességét, továbbá úgy döntött, hogy a Törvényszerkesztő Bizottságot megszünteti, illetve átszervezi a Kancellária II. ügyosztályává, amelynek hatáskörébe az Orosz Birodalom időrendileg összefoglalt törvénygyűjteményének kiadása, a hatályos jogszabályok rendszerbe foglalása és az új ukázok szerkesztése tartozik. A cár Balugyánszkyt akarta a hivatal élére állítani, de ő következetesen kérte, hogy Szperanskij irányítása alatt működhessen a kancellária ezen osztálya. Az uralkodó hozzájárult ahhoz, hogy Szperanskij és Balugyánszky „együttesen” vezessék az említett departamentumot, amely a birodalom legfontosabb intézményei sorába emelkedett.³⁸

Balugyánszky kinevezése után a Vlagyimir-rend II. osztályának nagykeresztjét, majd az igazságügyi minisztérium államtitkári beosztását is megkapta, teljhatalmat gyakorolva a személyi állomány összeállításában.³⁹ A munkatársakat Szperanskijjal együtt a legtapasztaltabb és legképzettebb szakemberekből választották ki, és ekkor szerzett Balugyánszky fényes elégtételt azoknak az egykori kollégáinak, akiket néhány évvel azelőtt nem tudott megvédeni az egyetemen.

Az orosz jogtörténetírás Balugyánszky maradandó értékű munkái között tartja számon azokat a jogtudományi műveit, amelyek a birodalmi törvényhozás, a bírósági gyakorlat és a közigazgatási jog területeit ölelték fel. Két legfontosabb jogirodalmi alkotásának az „Oroszország intézményei és törvényhozása megjavításának eszközeiről” című, csak kéziratban ismert, valamint a „Gondolatok a kormányzáság intézményéről” című, később nyomtatásban is megjelent munkája tekinthető. Ezek az írásai összefüggésben állnak azazal a ténnyel, miszerint 1826-ban a cár különbizottságot szervezett, hogy vizsgálja meg a bírói és a közigazgatási szervezet korszerűsítésének, jobb működésének lehetőségét. A testület tagjainak sorából I. Miklós kihagyta ugyan Balugyánszkyt, de mint később kiderült azért, hogy ő is kidolgozhassa a maga tervezetét és benyújthassa a bizottsághoz, amely csak a javaslatok elbírálására és azok alapján a végleges terv kidolgozására volt hivatott. Tervezetét neve feltüntetése nélkül nyújtotta be, és eleinte kizárólag a cárnak volt tudomása arról, hogy ki a nagy feltűnést keltő javaslat kidolgozója.⁴⁰

Balugyánszky Oroszország állam- és közigazgatásának legnagyobb hibájaként azt tartotta, hogy szinte valamennyi tisztviselő önkényesen és zsarnoki módon él vissza hivatalával, úgy ítélte meg, hogy a hivatalnokok tetszésük szerint állíthatják feje tetejére az ügyintézés rendjét és teszik azt a bürokrácia melegágyává. Még ennél is keményebben fogalmazott, amikor a bírósági szervezet csekély hatékonyságáról írt, mivel úgy látta,

hogy az első- és másodfokú bíróságok jogköre rendkívül korlátozott, valamennyi peres ügy felkerült a szenátushoz, és ezáltal az ítéletek a végtelenségig elhúzódtak. Az volt a javaslata a rossz működési mechanizmus kijavítására, hogy szét kell választani a bírói és a kormányhatalmat: „A bírói és a végrehajtó hatalom elválasztásának szükségessége századunkban senki előtt sem lehet már kétséges. Mindenki érzi, hogy ott, ahol a kormányzó megparancsolhatja a bírácnak, hogy miként ítélkezzenek, ott nem a törvény, hanem az önkény uralkodik”⁷⁴¹ – írta erről.

A bírák helyzetét is katasztrofálisnak tekintette, mert a szükséges függetlenségnek még a látszatával sem rendelkeztek. Mivel csak három évre választották őket, ez idő alatt nem szerezhették meg a szükséges ismereteket és tapasztalatokat, emiatt pedig nem övezte többségüket kellő tisztelet sem. Erre az volt a javaslata, hogy a kormánynak kellene kineveznie őket, mégpedig életfogytiglan vagy legalábbis hosszú időre. A bírói hatalom nagyobb önállóságának biztosítása céljából az ügyészség átszervezésére is javaslatot tett. Szerinte egyrészt jobban kellene alkalmazkodniuk a bíróságokhoz, másrészt korlátozni lenne célszerű a hatalmukat. A bírósági tanácsokban – Balugyánszky véleménye szerint – a kormány által életük végéig szóló hatállyal kinevezett szakbírák mellett választott ülnököknek, esküdteknek is helyet kell kapniuk. Tervezete értelmében az esküdtek csak a tényállás megállapításában határozhatnak, míg a jogszabályok alkalmazása a szakbírák feladata lenne. A bíróságok működési szervezetét a következőképpen kívánta felépíteni: az egész bírósági apparátus élére a Legfelső Bíróságot állítaná, amelynek hatásköre kiterjedne a fellebbviteli törvényszékek ítéleteinek hatályon kívül helyezésére, a hatásköri és illetékességi viták eldöntésére, a felségsértési és hazaárulási ügyek tárgyalására is.⁴² A Legfelső Bíróság után a törvényszékek következnenek, amelyek illetékessége két-két kormányzóságra terjedne ki. A törvényszékeket Balugyánszky polgári és büntető tagozatokra (ügyszakokra) osztotta. Két vagy három kerület (oroszul: ujezd) összevonásával úgynevezett kerületi bíróságok felállítását javasolta, amelyek ugyancsak két tagozatból állnának. A városokban újfajta, magisztrátusi bíróságok szervezését tanácsolta, amelyeknek bíráit az igazságügyi miniszter nevezné ki.

A döntést hozó bizottság Balugyánszky tervét elutasította, mivel tagjai azzal érveltek, hogy a javasolt rendszer valóban nyújt ugyan bizonyos előnyöket, de Oroszországban aligha vezethető be. A kormányzósági törvényszékek helyzete és összetétele, valamint többségüknek a fővárostól való nagy távolsága eleve kizárja – az ellenzők szerint – a tervezet megvalósítását, nem is szólva arról a döntő akadályról, hogy a Balugyánszky által felvetett rendszer aligha ismert a birodalomban bárki előtt, és ez legfeljebb csak a korabeli Franciaországban válhatna be. Hosszasan foglalkozott a bizottság Balugyánszky azon javaslatával is, hogy a polgári rendből származó ülnökök részt vehetnek-e olyan perek eldöntésében, amelyeknek nemesi jogállású személyek a résztvevői. A bizottság végül nem határozott, ezért továbbra is megmaradt a régi, Nyugat-Európában már túlhaladott gyakorlat. Jellemző, hogy a tervezet két legfontosabb pontjáról, a bírói hatalom önállóságáról és a bírák függetlenségéről a bizottság ténylegesen még véleményt sem alkotott.⁴³ Balugyánszky tehát tökéletesen látta a korabeli oroszországi bírósági szervezet alapvető hibáit. Abból, hogy reformtervezetét csak vázlatosan készítette el, és nem tért ki a részletekre, arra lehet következtetni, hogy talán ő maga sem bízott javaslatának elfogadásában. A cári birodalomban ekkor még nem érkezett el az idő a reformok bevezetésére, amelyekre majd csak II. Sándor (1855–1881) uralkodása alatt kerülhetett sor.

Mint már említettük, 1821-ben Balugyánszky ugyan kénytelen volt elhagyni a pétervári egyetemet, de véglegesen nem szakította meg kapcsolatát az ottani oktatókkal, a jogász-, illetve a jogtudósképzésben továbbra is tevékenyen részt vett. A jogászképzés

alacsony színvonala és a jogtanárok egyre súlyosbodó hiánya arra készítette Sziperanszkijt és Balugyánszkijt, hogy a sürgősen orvoslásra szoruló helyzetet alapos, minden részletre kiterjedő tanulmányban tárják fel a cár előtt, és egyben körvonalazzák a problémák megoldására és a jogszolgáltatás megszilárdítására irányuló elképzeléseiket. Felterjesztésük hatására I. Miklós cár 1828. január 23-án nagy jelentőségű rendeletet adott ki, amely a 19. századi orosz oktatást döntően befolyásolta. Az utasítás kimondta, hogy az uralkodó a jogszékesítés korszerűsítése és a tudományos minősítési rendszer kidolgozása érdekében elrendeli, hogy a szentpétervári egyetemen jogtudományi kandidátusokat képezzenek, akik később alkalmasak lesznek a professzori állások betöltésére. A szentpétervári és a moszkvai univerzitás jogi karainak legjobban végzett hallgatói közül kiválasztottak hat-hat főt erre a célra. A „jelölteket” az elméleti oktatás mellett gyakorlati képzésben is részesíteni kellett. Az egész oktató tevékenység megszervezésével és vezetésével az uralkodó Balugyánszky államtitkárt bízta meg, aki a „kandidátusképző” tanmenetét és tantervjavaslatát 1828. március 14-én terjesztette a cár elé, „Az orosz jogtudomány propedeutikájának és történetének tanterve” címmel. A „curriculum” három fejezetre tagolódott, amelyek közül az első rész a jogtudományról és annak ágairól szólt. Ez általános fogalmakat, az állami közjogot, a polgári törvényeket, a feudális jogrendszert, a görögkeleti egyházjogi szabályokat, büntetőjogi, valamint kincstári és rendészeti jogismereteket, továbbá a birodalom népeinek jogait tartalmazta. A második rész a jogtudományok módszertanával foglalkozott, a harmadik pedig a jurisprudentia történetével.⁴⁴

I. Miklós cár – Sziperanszkij javaslatára – elfogadta a tantervet, ezért a kurzus első csoportja nem egészen másfél év alatt befejezte propedeutikai tanulmányait. A leendő jogtudósok A. G. Schneider professzor előadásait hallgatták római jogból, valamint latin irodalom- és kultúrtörténetet tanultak. Mindennap meg kellett jelenniük a kancellária II. ügyosztályán, ahol az egyetemről 1821-ben elbocsátott professzorok előadásait hallgatták. Ezt a képzési formát külföldi tanulmányút követte. Az 1810-ben, Wilhelm von Humboldt (1767—1835) által alapított Berlini Egyetemen folytathatták stúdiumaikat, hogy elsajátítsák a törvényalkotás alapjait. Visszaérkezésük után egy, Balugyánszky vezette grémium előtt újabb vizsgát kellett tenniük, amelynek igen szigorúak voltak a feltételei. A bizottság elismerte a fiatal tudósok felkészültségét és nagy részüknek megadta a kandidátusi kinevezést. Ebből az iskolából került ki az oroszországi jogi fakultások szinte összes tanára, a legjelesebb ügyvédek zöme, és a legkiemelkedőbb államférfiak egész sora. A XIX. század első felének jogtudósai tehát valójában Balugyánszky Mihálynak köszönhették képzettségüket és magasba ívelő szakmai karrierjük elindítását. Ezen jogászok közül sokan részt vettek a Szvod zakonov, a hatályos jogszabályok gyűjteményének összeállításában is, amely az orosz jogtörténet egyik kimagasló teljesítménye.⁴⁵

Balugyánszky 1826 óta folytatott törvényszerkesztő tevékenységet a Kancellária II. ügyosztályának keretén belül. Ez a hivatal a Törvényszerkesztő Bizottság munkájának folytatása volt, de hatáskörét módosították és lényegesen megnövelték. Tulajdonképpen két részből állt, mindegyik minisztériumi jogkörrel rendelkezett. Balugyánszky államtitkári rangban vezette a hivaltal, amelynek fő feladata valamennyi addig kiadott törvény összegyűjtése, a hatályát veszített és egymásnak ellentmondó jogszabályok kirotálása, végül pedig az érvényben levő joganyagból készülő hivatalos törvénygyűjtemény kiadása volt.

Balugyánszky személyesen, legképzettebb munkatársai segítségével, átvizsgálta az összes állami és nagyobb magánlevéltárak idevágó anyagát, nemegyszer maga a cár, I. Miklós intézkedését kellett kérnie, hogy megnyissák előtte a féltve őrzött archívumokat.⁴⁶ Alig három év leforgása alatt elkészült a gyűjtéssel, amely az írott jog valamennyi emlékét fel-

ölelte, a cárok törvényei mellett az egykori részfejedelemségek jelentősebb jogszabályait is tartalmazta. A hatalmas munka sikeres befejezését bizonyítják a Balugyánszky számára adományozott újabb rendjelek, a szentpétervári egyetem díszdoktori oklevele és a titkos tanácsosi rang elnyerése.⁴⁷

Az összegyűjtött anyagot ezután kezdték értékelni és elkülöníteni a hatályos, még érvényben levő törvényeket az elavult, egymásnak ellentmondó rendeletektől, jogszabályoktól. (Balugyánszky javaslatára a cár saját tipográfiáját engedélyezte számukra, hogy ezzel is a készülő nagy munka segítségére legyen!) A jogi anyagok elemzése és értékelése két évet vett igénybe és ezután kezdődött el a legfelelősségteljesebb része a munkának, a hatályos birodalmi törvénykönyv, a Szvod zakonov összeállítása.

1830-ban látott napvilágot a tizenöt kötetes „Az Orosz Birodalom törvényeinek teljes gyűjteménye” (Polnoje szobranyije zakonov Rosszjiszkoj imperii), amely tartalmazta az összes kiadott cári ukázt 1649-től 1826-ig. 1832-ben készült el Balugyánszky a hatályos törvények gyűjteményével, de csaknem még két esztendő vett igénybe, amíg a különféle minisztériumok és egyéb főhivatalok észrevételeinek figyelembevételével megkapta végleges formáját. E munka szigorú rendszerességgel ölelte fel az egész orosz jogot, és magába foglalta a közjogi alaptörvényektől kezdve a rendészeti jogszabályokig a teljes tételes joganyagot. A „Szvod zakonov” 1835. január elsején lépett életbe és kisebb-nagyobb módosításokkal egészen a cárizmus bukásáig, 1917-ig maradt hatályban.

Kiemelkedő törvényszerkesztői tevékenységéért 1833. január 29-én Balugyánszky megkapta a lengyel Fehér Sas-rendet, egy podóliai birtok tizenkét évi ingyenes haszonélvezetét, valamint 3500 rubeles, élete végéig folyósítandó járadékot. Két évvel a „Szvod zakonov” életbe lépése után, 1837. július 16-án, I. Miklós cár a neves jogtudóst, minden leszármazottjával együtt, felvette az örökletes nemesség sorába. 1839. július 3-án a legmagasabb orosz közjogi testület tagjává választották és ezáltal a szenátori rangot is elnyerte. 1841. április 16-án pedig megkapta a legmagasabb cári kitüntetést, az Alekszandr Nyevszkij-rendet.⁴⁸

Említést kell tennünk arról is, hogy ezekben az években Balugyánszky nagy segítségére volt az Oroszországban tartózkodó fiatal magyar tudósoknak is. Közéjük tartozott a nyelvész és etnográfus Reguly Antal (1819–1858),⁴⁹ aki 1841. június 11-én érkezett meg Szentpétervárra azzal a céllal, hogy ott készüljön fel a keleti finnugor népek felkutatására, a finnugor dialektusok tanulmányozására. Az okozta számára a legnagyobb örömet, amikor az idős Balugyánszky magyar nyelven köszöntötte az ifjú tudóst, akit két évvel később a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választott. Az államtitkár közbenjárásával Regulynak sikerült majdnem három évet eltöltenie az Ural-vidéken és Nyugat-Szibériában, ahol jelentős anyagot gyűjtött össze a finnugor népek (köztük a vogulok, osztjások és cseremiszek) nyelvéről, néprajzáról.⁵⁰ Leveleiből kiderül, hogy Balugyánszky minden iránt lelkesedett, ami Magyarországgal volt kapcsolatos. Reguly pedig ki is használta az alkalmat, hogy közös hazájukról bőséges információkkal lássa el a volt nagyváradi professzort. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy újabb érdeklődés ejtette hatalmába a hetvenes éveiben járó Balugyánszkyt szülőhazája iránt.

1845-ben fiával, két lányával és vejével, valamint két unokájával együtt – az osztrák hatóságok engedélyével – egy hosszabb magyarországi utazásra indult, hogy családja tagjainak megmutassa azokat a városokat, ahol fiatalságát töltötte, tanulmányait folytatta. E célból először hajóra szállt és Hamburgig utazott, onnan Prágáig postakocsit vett igénybe, majd néhány hetes tepleicei pihenő után Bécsen át Pestre utazott. A császárvárosban látogatást tett az egyetemen, ahol elérzékenyülve és könnyezve mutatta meg családjának azt a tantermet, amelyben egykor Sonnenfels előadásait hallgatta.⁵¹

1845. szeptember 13-án érkezett meg Pestre. Balugyánszky hazalátogatásáról elsőként az egyik legismertebb itthoni német nyelvű hetilap, a *Der Ungar* számolt be: „Néhány nap óta oly férfiú tartózkodik körünkben, aki csodálatos és ritka szerencsétől koszorózott életpályájával jogosan áll az általános érdeklődés középpontjában. Balugyánszky, egykori nagyváradi professzor negyvenkét évvel ezelőtt vándorolt ki Oroszországba, Fesslerrel, a híres történetíróval együtt. Oroszországban a jelenleg uralkodó Miklós cár nevelője lett, most pedig titkos tanácsos és szenátor.”⁵² Pesti tartózkodása alatt felkereste mindazokat a helyeket, amelyekhez ifjúkora emlékei fűzték, különösen gyakran fordult meg az 1837-ben megnyílt Nemzeti Színházban. Találkozott egyetlen, még életben maradt testvérével, Balugyánszky János nyugalmazott ezredessel és annak Katalin nevű lányával.

A Balugyánszky család október közepéig maradt Pest-Budán és még a tél beállta előtt, november végén érkezett vissza az orosz fővárosba. A következő másfél év azonban már nem sok jót hozott az igazságügyi államtitkár életében, mivel egészségi állapota egyre romlott, mind gyakrabban gyötrő fájdalmak kínozták. Élete utolsó hónapjainak szenvedéseit nagy lelki erővel viselte, de még ekkor is készséggel állt mindazok rendelkezésére, akik támogatásért folyamodtak hozzá. Balugyánszky, aki szinte páratlan életművet mondhatott magáénak, 1847. április 3-án, 78. életévében – családja és bizalmas munkatársai körében – távozott az élők sorából.⁵³ Holttestét a szentpétervári Alekszandr Nyevszkij-kolostor kriptájában helyezték örök nyugalomra, ahova tisztelőinek százai kísérték utolsó útjára.

JEGYZETEK

- 1 Tardy, L.: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954.
- 2 Bajcura, T.: Zakarpato-ukrainszkaja intyelligencija v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. Bratislava, 1971.
- 3 Koszacssevszkaja, J. M.: Mihail Andrejevics Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetvertyi XIX veka. Leningrad, 1971.
- 4 Baranov, P. I.: M. A. Balugjanszkij, sztatszszekretar, szenator, tajnij szovetnyik (1769—1847). Biograficeszkij ocserk. Szankt-Petyerburg (rövidítve: SzPb.), 1882.
- 5 Fatyejev, A. N.: Akagyemiceszkaja i goszudarsztvennaja gyejatyelnoszty M. A. Balugjanszkovo v Rosszii. Uzsgorod, 1931.
- 6 Balugyánszky életútjának magyarországi szakaszáról vázlatos, Tardyval több helyen polemizáló áttekintést ad: Csekey, I.: Balugyánszky Mihály élete és munkássága. = Századok, 1957. 326–350. A monográfia írójának válaszát lásd: Tardy, L.: A Balugyánszkyvita. = Századok, 1958. 348–363. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy Martinovics és társainak kihallgatásakor éppen egyik legjobb barátja, Szentmarjay Ferenc (a francia alkotmány magyar nyelvre fordítója) vallott Balugyánszky ellen, de Sonnenfels professzor a hatóságoknál elérte, hogy egykori tanítványa ellen ne emeljenek vádat. A Martinovics-féle mozgalom történetéhez és iratanyagához lásd: Benda, K.: A magyar jakobinusok elleni felség sértési és hűtlenségi per iratai (1794–1795). Budapest, 1952; Ugyanó: A magyar jakobinus mozgalom története. Budapest, 1957; Ugyanó: A magyar jakobinusok iratai. Budapest, 1958; Boreczky, B.: A magyar jakobinusok. Budapest, 1977; Márton, L. (szerk.): Tisztelet Martinovicsnak. Budapest, 2010.
- 7 Az I. Sándor nevével fémjelzett reformokról részletesebben: Bodnár, E.: Oroszország a XVIII–XIX. században. Budapest, 2000. 47–72.; Ugyanó: I. Sándor: reformer és diplomata. In: Miszler, T. – Csibi, N. (szerk.): Orosz arcképcsarnok. Pécs, 2003. 83–99.; Ejmontova, R. G.: Proszvescsenyije v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. = Voproszi isztorii, 1986. 10. sz.; Fjodorov, V. A.: Alekszandr I. = Voproszi isztorii, 1990. 1. sz., 50–73.; Hartley, M. J.: Alexander I. London, 1996; Heller, M.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996. 399–421.; Köves, E.: I. Sándor cár és reformjai. = Valóság, 1988. 9. sz., 50–66.; Niederhauser, E. – Szvák, Gy.: I. Sándor, a rejtélyes. In: A Romanovok. Budapest, 2002. 178–205.; Silder, N. K.: Imperator Alekszandr I, jevo zsziny i carsztvovanyije. T. 1–4. SzPb., 1897–1898.
- 8 V. Molnár, L.: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. 56–68.; Ugyanó: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750–1815). = Studia Slavica, 1993. 3–4. sz., 295–304.
- 9 Tardy, L. (1954) i. m. 139; V. Molnár, L.: Utak egymás felé (Magyar–orosz kapcsolattörténeti adalékok, 1711–1848). Keszthely, 2011. 48.

- 10 V. Molnár, L.: Gyejatyelnoszty pedagogovihodcev iz Vengrii v Rosszii (1703—1848). = *Studia Slavica*, 2004. 3–4. sz., 315–339.
- 11 Koszacsevskaja, J. M. i. m. 48.
- 12 Balugjanszky hivatalnokai és az államapparátusban elért karrierjéről megbízható adatokat tartalmaznak leánya, Marija (Medem cári tábornok felesége) visszaemlékezései. Lásd: Medem, M.: M. A. Balugjanszkij (Zapiszka jevo docseri, baronesszi M. M. Medem). = *Russzkij Arhiv*, 1885. 11. sz., 415–432. A hivatkozott cikk kéziratának levéltári lelőhelye: RGADA, f. 1093, op. 1, gy. 355, l. 1—31. Legújabbban: Dronov, M. Ju.: Mihail Andrejevics Balugjanszkij („Szvoj” szregyi „csuzsij”, „csuzsoj” szregyi „szvojih”). In: *Szlavjanszkij mir v tretijem tiszjacseletyii*. K 1150-letyiju szlavjanszkoi pizmennosztyi. Otv. redaktor: Uzenyova, J. Sz. Moskva, 2013. 156–165.
- 13 Koszacsevskaja, J. M. i. m. 49. A fiziokraták és a merkantilisták nézeteiről részletesebben lásd: Salin, E.: *Politische Ökonomie (Geschichte der wirtschaftspolitischen Ideen von Platon bis zur Gegenwart)*. Tübingen, Zürich, 1967. Adam Smith főművének magyar nyelvű kiadása: *A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Ford.: Bilek, R. Budapest, 1992.
- 14 Szekirinszkij, Sz. Sz.: *Rosszjizskije reformatori (XIX vek)*. = *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1997. 3. sz., 122–124.
- 15 Heller, M. i. m. 416–417.
- 16 Ejdeldmann, N. Ja.: *Forradalom? Felülről?* Ford.: Gereben, Á. Budapest, 1989. 116–122.; Dixon, S.: *The modernisation of Russia (1676–1825)*. Cambridge, 1999. 247–249.
- 17 Tardy, L. (1954) i. m. 167–168.
- 18 Fatyjejev, A. N. i. m. 89–90.
- 19 Koszacsevskaja, J. M. i. m. 50–54.
- 20 Ugyanott, 63–69.; Anyikejeva, A. A.: *Rol finansiszta M. A. Balugjanszkovo v obszcesztvennoj zsziznyi Rosszii*. = *Finanszi i kredit*, 2010. 20. sz., 75–80.
- 21 Bajcura, T. i. m. 68–69.
- 22 Szabó, M.: *Az orosz nevelés története (988–1917)*. Budapest, Csíkszereda, 2003. 189–191.
- 23 Fatyjejev, A. N. i. m. 97–98.; Dronov, M. Ju. i. m. 161–162.
- 24 V. Molnár, L.: *Balugjanszky Mihály, a Pétervári Egyetem első rektora*. = *Fejlesztő Pedagógia*, 2012. 6. sz., 28–36.; Tyebijev, B. K.: *Pervij rektor Petyerburgszkovo unyiversityeta*. = *Viszseje obrazovanyije v Rosszii*, 2004. 11. sz., 139–145.; Zsukovszkaja, T. N.: *Nacionalnije gruppi v szosztave profesorov Szankt-Petyerburgszkovo unyiversityeta v nacsale XIX veka*. = *Vesztnyik Volgogradszkovo goszudarsztvenno unyiversityeta, szerija „Isztorija”*, 2011. 2. sz.
- 25 Bajcura, T. i. m. 60.
- 26 Ugyanott, 68.
- 27 Koszacsevskaja, J. M. i. m. 131–132.
- 28 Haumann, H.: *Geschichte Russlands*. München, Zürich, 1996. 286.
- 29 Jacsmenyihin, K. M.: *Alekszej Andrejevics Arakcsjev*. = *Voproszi isztorii*, 1991. 12. sz., 37–51.
- 30 Szabó, M. i. m. 192–193., 198–199.
- 31 Koszacsevskaja, J. M. i. m. 135.
- 32 Ugyanott, 138–139.
- 33 Tardy, L. (1954) i. m. 178.
- 34 Ugyanott, 181.
- 35 Bajcura, T. i. m. 146.
- 36 Ugyanott, 75.
- 37 I. Miklós életéről, kormányzati politikájáról részletesebben: Font, M. – Krausz, T. – Niederhauser, E. – Szvák, Gy.: *Oroszország története*. Budapest, 1997. 338–362.; Niederhauser, E. – Szvák, Gy.: I. Miklós, a rend őre. In: *A Romanovok*. Budapest, 2002. 206–233.; Ziegler, G.: *A Romanovok titka*. Budapest, 1999. 238–250.; Köves, E.: *Kelet és Nyugat (Orosz eszmék I. Miklós korában)*. Budapest, 1982.
- 38 Fatyjejev, A. N. i. m. 103–105.
- 39 Tardy, L. (1954) i. m. 190.
- 40 Baranov, P. I. i. m. 76.
- 41 Tardy, L. (1954) i. m. 194.
- 42 Koszacsevskaja, J. M. i. m. 168–172.
- 43 Tardy, L. (1954) i. m. 198.
- 44 Fatyjejev, A. N. i. m. 118–120.; Tomszinov, V. A.: *Balugjanszkij Mihail Andrejevics*. = *Zakonodatylsztvo*, 1998. 1. sz.
- 45 Koszacsevskaja, J. M. i. m. 153.; Tomszinov, V. A.: *M. A. Balugjanszkij*. In: *Rosszjizskije pravovedi XVIII—XX vekov*. (Ocserki zsziznyi i tvorcseszta v dvuh tomah). T. 1. Moskva, 2007. 202–220.
- 46 Tardy, L. (1954) i. m. 207.
- 47 Baranov, P. I. i. m. 93.
- 48 Bajcura, T. i. m. 84.
- 49 *Reguly életéről és néprajzi gyűjtőmunkájáról* lásd: *Reguly, A.: Osztják hősenek I–II*. Közzéteszi: Zsirai, M. Budapest, 1944–1951.; Pápay, J.: *Reguly Antal emlékezete*. 2. kiadás. Budapest, 1970; Zsirai, M.: *Finnugor rokonságunk*. Budapest, 1994; Kerezsi, Á.: *Rokon népek és őshazák (A finnugor népek hagyományos kultúrája)*. Budapest, 1996; Szij, E. (szerk.): *Reguly Antal „hangjegyre szedett” finnugor dallamai*. Budapest, 2000; A. Molnár, F. (bev.): *Reguly Antal finn népköltészeti fordításai*. Debrecen, 2003.
- 50 Niederhauser, E.: *Magyar utazók a XIX. századi Oroszországban*. In: *Kovács, E. (szerk.): Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Budapest, 1956. 133.; Havasné Bede, P. – Somogyi, S. (szerk.): *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*. Budapest, 1973. 199–203.
- 51 V. Molnár, L. (2011) i. m. 63–64.
- 52 Tardy, L. (1954) i. m. 229.
- 53 Ugyanott, 235.

Az „idegen zsidók” és a m. kir. Belügyminisztérium

Az „idegen zsidó” ősrégi előítéletek által kiszínezett, félelmetes alakja már a 19. század végén jelen volt az európai gondolkodásban, de csak az első világháború után telt meg konkrét, politikai tartalommal. A „zsidó veszély”, amely addig gazdasági és társadalmi fenyegetésként hatott a köztudatra, immár a bolsevista politikai forradalom rémét is felidézte. A politikai pártok és a közvéleményt befolyásoló társadalmi szervezetek elvárták az államhatalomtól, hogy tegyen hatékony lépéseket az idegen zsidók beözönlése ellen, illetve utasítsa ki a már megtelepedetteket. Ez történt Franciaországban Hitler hatalomra jutása után, amikor még a francia állampolgárságú zsidók közössége sem állt ki egységesen a nagyszámú „hontalan” – elsősorban Németországból és a kelet-európai országokból menekült – hitsorsosai mellett. A harmincas évek második felében megerősödött, majd Pétain marsall Francia Államában folyamatosan súlykolt démoni képről írta Jean-Paul Sartre a második világháború után: „Az antiszemitizmus mitikus jellege teszi lehetővé, hogy az antiszemita zsidóképében ellentmondásmentesen megférjen a zsidó tőkés és a zsidó szocialista, a zsidó imperialista és a zsidó bolsevik. A manicheus antiszemitizmus Zsidója ugyanis nem az eleven, érdekei szerint ésszerűen cselekvő zsidó, hanem a »Gonosz szelleme«, maga a »Rossz akarat«, akit egy metafizikai princípium hajt a rombolásra... Őtöle ered a Gonosz ezen a földön, minden, ami a társadalomban rossz (krízisek, háborúk, éhínségek, felfordulások és forradalmak) közvetlenül vagy közvetve neki tulajdoníthatók.”¹

Nehéz eldönteni, hogy tiszta elméleti konstrukcióként született-e meg Európában az „idegen zsidó” fogalma, vagy a huszadik század második évtizedében bizonyos társadalmi jelenségekből levont téves, és rosszindulatú általánosítások hozták-e létre ezt a démoni figurát. A lényeg az, hogy gyökeret vert a köztudatban, miközben egyre kevesebb köze volt a valósághoz. Egy kortárs szociálpszichológus jól írja le a „kollektív rögeszme” kialakulásának folyamatát: „Az abszurd világösszeesküvés-ideológia, a kimerikus antiszemitizmus vagy a manicheus antiszemita mitológia ugyanannak a jelenségnek a megnevezése: egy olyan, totális világmagyarázatra igényt tartó világnézeté, amelyben a Zsidó társadalmi konstrukció, az Ellenség kollektív reprezentációja. Ez a Zsidó, aki az örök ellenség metaforája, sosem pusztítható el, bármi történjen is a valódi zsidókkal.”²

Érdemes még idézni a filozófus véleményét is arról, hogy a harmincas években a megzavarodott és válságba jutott európai társadalmakban miképp azonosult az „idegen zsidó” alakja a „elpusztítandó Gonosszal”. „Az értelemvesztés traumatikus élmény, s ebben a helyzetben elkeseredett szükséglet támad új bizonyosságok iránt. Az európai totalitáriánus mozgalmak ilyen új bizonyosságokat kínáltak. A bizonyosságok kínálatához tartozott, hogy a totalitáriánus mozgalmak diabolizálták az idegent. A nácizmus a zsidókat diabolizálta, mint ősi, reprezentatív idegeneket, akiket fizikailag meg kell semmisíteni, a bolsevizmus pedig az osztályidegen elemeket diabolizálta mint természetes ellenségeket, akiket a Gulág szigetvilágban kell izolálni és kiirtani.

Hogy a totalitáriánus pártok miképpen tudták megragadni a hatalmat, hogy az emberek hogyan engedelmesskedhettek ezeknek a hatalmaknak, az teljes egészében sohasem magyarázható meg. Az ilyen történésekhez nem lehet elegendő okot találni. Az egyik

pszichológiai motívum azonban mindenképpen a feszültség, amely a modern normák és az idegenekkel szemben hagyományos bizalmatlanság között fakadt. A feszültségből ki-sülő torz energiák rombolóak... A jelenkori fundamentalista identitásképzés jellemzői a következőképpen foglalhatók össze: ha egy csoport ellenségességet táplál az idegenekkel szemben, ezt megelőzően rendszerint először a másság, az idegenség érzése jön létre, majd kialakulnak az ellentétek s végül mindez kiéleződve ellenségességbe torkollik.”³³

Hitler és a német nemzetiszocialisták tisztában voltak azzal, hogy Európában a leg-erősebb előítéletek az „idegen zsidók” elleni irányulnak. Őket azok az államok sem igen vették a védelmükbe, melyeknek a polgárai voltak. A „hontalanok” legfőljebb a felozlás előtt álló Népszövetség erőtlen pártfogására számíthatnak, ezért elsőnek őket állították a célkeresztjükbe. Ismeretes, hogy az 1938. novemberi „Kristályéjszaka” előzményeként Németország szeptemberben több mint tízezer lengyel állampolgárságú zsidót kiutasított a területéről, akiket azután Lengyelország sem volt hajlandó befogadni, és heteket töltöt-tek, kétségbeejtő viszonyok között a két ország között, „a senki földjén”. (Ezt megelőzően az Ausztriából elüldözött zsidók szenvedtek hetekig egy dunai szigeten, illetve hónapokig uszályokon, mert sem Csehszlovákia, sem Magyarország nem engedte, hogy a területé-re lépjenek.) A második világháború kitörése után a Wermacht által megszállt országok, így Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Norvégia, Szerbia és Görögország is ki-adta a nácioknak az odamenekült „idegen zsidókat”. De a „szövetségesek”, Olaszország, Románia, Bulgária, Szlovákia, Horvátország sem kegyelmeztek az „idegeneknek”, sőt még Finnország sem tudta megmenteni az összes odamenekült külföldi zsidó életét. Az, hogy Magyarország sem védte meg a külföldieket, akik nem tudták idejében elhagyni a területét, ezek után senkit sem lephet meg. A külföldiek vagy a kétes állampolgárságúak sorsa 1939 szeptemberétől meg volt pecsételve, csak az állampolgársággal rendelkező, beilleszkedett zsidók sorsa tért el az egyes országokban.

Magyarországon az „idegen zsidók” iránt táplált ellenérzés kezdettől fogva átítatódott a beözönlő „galiciánerek” iránti ellenszenvvel, mely az első világháború végén már több, mint fél évszázados múltat tekintett vissza. A „zsidókérdés”, különös tekintettel az idegen zsidók magyarországi „beszivárgására” már a 19. század utolsó évtizedeiben foglalkoztat-ta az antiszemitákat. Már az Osztrák–Magyar Monarchiában elfogadott volt, hogy a „ka-zár zsidók” veszélyt jelentenek a magyar társadalomra, „beszivárgásuknak” minden ren-delkezésre álló eszközzel elejét kell venni. E felfogás jegyében a rendőrség és a csendőr-ség, a belügyminiszter utasítására már az első világháború alatt sorozatos razziákat hajtott végre. A hatóság számára jogi alapul az 1903 évi V. tc. szolgált, mely „Külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” rendelkezett. Ennek első paragrafusa ugyan kimondta, hogy „Külföldiek a magyar korona országainak bármelyik községében tartózkodhatnak”, de a tizedik paragrafus leszögezte: „Az a külföldi, aki magát kellően nem igazolja, a maga és családja fenntartására szolgáló eszközöket ki nem mutatja, vagy akinek az állam területén való tartózkodása az állam érdekeire, vagy a közbiztonságra és közrendre nézve aggályos, az állam területéről a rendőri hatóság által bármikor kiuta-sítható, esetleg kényszer útján is eltávolítható.” Amennyiben a Magyarország területén igazolás alá vont „keleti zsidók” nem tudtak legális jövedelmet igazolni – és pl. a házaló kereskedés nem számított ennek –, minden további nélkül kiutasíthatták őket, mint „ve-szélyes elemet”. Elsősorban az északkeleti országrészben, mindenekelőtt Kárpátalján gyűjtötték ki és „zsuppolták ki” a Galiciából illegálisan beszivárgott zsidókat. De számuk soha nem haladta meg az évi néhány százat, vagyis a nagyszabású „zsidóinvázióknak”, mellyel az antiszemita publicisták riogattak, nem volt jele. 1918-ban egymás után több ilyen, a cári orosz hatóságok által is gyakran alkalmazott „idegenrendészeti razziára” is

sor került. Ezek egyikről, melyet Sátoraljaújhelyen rendeztek, Somlyó Zoltán írt megrendítő verset, Oblava címmel.

Hasonló akciók 1919 ősze után is rendszeresen zajlottak, annak ellenére, hogy az őrizetbe vett, majd kiutasított idegen zsidók száma továbbra is elenyészően alacsony volt, és nem adott racionális magyarázatot arra, miért érzi úgy a „keresztény-nemzeti” középosztály jelentős része, hogy a magyar zsidóság folyamatos utánpótlást kap az akkor már Lengyelországhoz tartozó Galíciából. Az 1920-tól berendezkedő, antiszemita és antikommunista alapokra épülő Horthy-rendszer az ún. „optálási ügyek” kezelése révén gondoskodott az „idegen zsidókról”. Az első világháború után Magyarország a trianoni békeszerződés 61. és 64. cikke alapján szerződést kötött a lakosságcsereéről. Az eljárás része volt az „optálás”, ami azt jelentette, hogy az áttelepülni szándékozó (optáns, optáló) kérhetett állampolgárságot és áttelepülést a szomszédos országba. Joga volt az elhagyott állam területén lévő ingatlanait és felszereléseit megtartani vagy eladni, és joga volt azt a választott államban elcserélni is. A Trianonban 1920. június 4-én aláírt, és 1921. július 26-án hatályba lépett békeszerződés szerint azok a személyek, akiknek illetősége az elcsatolt területen volt, a magyar állampolgárságukat elvesztették, és megszerezték annak az államnak az állampolgárságát, amelynek fennhatóság alá kerültek. A magyar végrehajtási szabályok szerint állampolgársági nyilatkozatot általában a diplomáciai képviseletnél kellett tenni, mellékelve a kérelmezőnek és apjának a születési anyakönyvi kivonatát, és a községi illetőségi igazolványokat is. A hatóság ekkor opciós igazolványt adott ki, a magyar állampolgárság fennállását azonban nem ez, hanem a Belügyminisztérium által kiadott opciós bizonyítvány ismerte el, amelynek kiadása előtt a Belügyminisztérium megvizsgálta, hogy a békeszerződés hatályba lépésekor valóban fennállt-e a magyar állampolgárság. Problémát jelentett, hogy egyes községek csak magyar állampolgároknak akarták kiadni az illetőségi bizonyítványt – ami nélkül azonban a honosítást kérő nem tudta igazolni az illetőséget, így nem kaphatott állampolgárságot. Az illetőség igazolásával kapcsolatos problémák orvoslásául a belügyminiszter jogává tette annak igazolását, hogy az állampolgárságért folyamodó személy a békeszerződés hatályba lépésének idején Magyarországon volt-e vagy sem.

(Ezért maradt édesapám „kétes állampolgár” egészen 1945-ig. Priester Sámuel néven Szarajevóban született 1909-ben, de két éves kora óta Pécsen élt. Így neki – illetve a szüleinek – kérvényeznie kellett volna a magyar állampolgárságot. Ezt azonban zsidóként csak külön, s mellesleg igen drága eljárás révén kaphatta volna meg. A rendes optálás határidejét lekéste, mert a szerb csapatok csak 1921. augusztus 16-án vonultak ki Pécsről, amikor a trianoni szerződés viszont már hatályba lépett. Ugyan így is el lehetett volna intézni az állampolgárságát, de a költségeket és az utánjárást a nagyanyám nem tudta vállalni.)

A nehézkes és bonyolult adminisztrációval az önkormányzatok és felettes szervük, a m. kir. Belügyminisztérium igyekezett megnehezíteni az elcsatolt területekről származó, magyar állampolgárságért folyamodó zsidók ügyeinek elintézését. Több ezerre tehető azoknak a magyar érzelmű és anyanyelvű zsidóknak a száma, akiknek optálási kérelmét a hatóságok elutasították a húszas években, és akik végül tartózkodási engedéllyel rendelkező, kétes állampolgárként maradhattak ugyan, de az engedélyüket időről időre felülvizsgálták. Többek között erre a célra jött létre, még 1930-ban, a Bethlen-kormány alatt, Scitovszky Béla 1926. október 16-tól 1931. augusztus 24-ig tartó belügyminisztersége idején a KEOKH, a Külföldieket Ellenőrző Központi Hatóság. Ez a Belügyminisztérium Állampolgársági és Közbiztonsági osztályának volt a végrehajtó szerve, de kezdettől fogva nagymértékű önállóságot élvezett.

A KEOKH létrehozását formailag az 1903. évi V. tc. módosítása, az 1930. évi XXVII. Tc. tette lehetővé, mely második paragrafusában kimondta, hogy a belügyminiszter „jogkörét a külföldiek ellenőrző országos központi hatóság útján gyakorolja. E hatóság vezetőjét és a helyettes vezetőket a belügyminisztérium vagy a m. kir. állami rendőrség fogalmazási karához tartozó tisztviselők közül, a hatóság egyéb személyzetét a m. kir. állami rendőrség létszámából a belügyminiszter jelöli ki, egyébként a hatóság szervezetét a belügyminiszter rendelettel állapítja meg.” A törvényszöveg arról is rendelkezett, hogy: „A külföldiek ellenőrző országos központi hatóság (KEOKH) határozatait (intézkedéseit) a belügyminiszter, vagy a belügyminiszter nevében a hatóság vezetője (helyettes vezetője) adja ki.”

A KEOKH, mint a Belügyminisztérium VII. (Közbiztonsági) Osztályának C. alosztálya 1931. február elsejével kezdett el működni. Már 1931-ben vidéki kirendeltségeket nyitott, és pontos statisztikákat készített, a Magyarországon tartózkodó külföldi, illetve kétes állampolgárokról, különös tekintettel arra, hogy zsidók-e vagy sem. Érdeemes idézni az a KEOKH-nak a Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható bizalmas tájékoztatóját az országban megtelepedett külföldi állampolgárok számáról és megoszlásáról az 1935. évben. Ebben adatok találhatók a külföldiek foglalkozásáról, és a települések jellegéről, ahol laknak. Feltüntették benne azt is, hogy az idegenek trianoni – nem trianoni jellegű állampolgársági ügyek miatt szerepelnek-e a statisztikában, mint ahogy azt is, hogy mennyi izraelita családfe és családtag van közöttük.

Összesített főkimutatás: 1935-ben 78 438 külföldi állampolgár élt Magyarországon. Ebből izraelita, a családtagokkal együtt 11 365 fő.

<i>Német állampolgár:</i>	<i>2961,</i>	<i>ebből 81 családfe és 37 családtag izraelita</i>
<i>Csehszlovák állampolgár:</i>	<i>20 929,</i>	<i>ebből 1304 családfe és 844 családtag izraelita</i>
<i>Román állampolgár:</i>	<i>14 440,</i>	<i>ebből 965 családfe és 491 családtag izraelita</i>
<i>Lengyel állampolgár:</i>	<i>12 221,</i>	<i>ebből 3406 családfe és 2759 családtag izraelita</i>
<i>Osztrák állampolgár:</i>	<i>8996,</i>	<i>ebből 239 családfe és 151 családtag izraelita</i>
<i>Jugoszláv állampolgár:</i>	<i>7449,</i>	<i>ebből 184 családfe 92 családtag izraelita</i>
<i>Bolgár állampolgár:</i>	<i>2495,</i>	<i>ebből 4 családfe és 4 családtag izraelita</i>
<i>Olasz állampolgár:</i>	<i>1516,</i>	<i>ebből 17 családfe és 12 családtag izraelita</i>
<i>USA állampolgár:</i>	<i>1071,</i>	<i>ebből 80 családfe 28 családtag izraelita</i>
<i>Orosz állampolgár:</i>	<i>4210,</i>	<i>ebből 204 családfe és 173 családtag izraelita</i>
<i>Egyéb (közte 379 angol, 272 francia, 248 hontalan, 248 török, 456 svájci), összesen 2150, 120 családfe és 116 családtag izraelita</i>		

Az egész alapos és precíz idegenrendészeti rendszert dr. Pásztóy Ámon dolgozta ki, aki előzőleg a húszas évek végén Svájcban tanulmányozta az idegenekkel szemben alkalmazott eljárásokat. Hazatérve a megalakuló KEOKH helyettes vezetőjévé nevezték ki, majd 1938. július elsejével ő került a hivatal élére. Ekkor világosan kifejtette, miért van szükség a vidéki kirendeltségek megnyitására. Egy nyilatkozatában arról beszélt, hogy Hitler hatalomra jutásáig Európában a zsidóság kelet-nyugati vándorlásával kellett számolni, attól kezdve azonban Németországból ellenkező irányú vándorlás indult meg, amit a magyar államnak „kezelnie kell”. Pásztóy 1938 végén, az érsekújvári KEOKH kirendeltség megnyitásakor egy belügyminisztériumi Pro Domo közleményben úgy fogalmazott: el-
lensúlyozni kell „a szomszédos államok (Németország, Csehszlovákia) területéről távozni kényszerülő zsidófajú külhonosok beszivárgási törekvéseit”.

A KEOKH kirendeltségei 1940-ben újabbakkal szaporodtak. Ekkor a visszacsatolt területekkel a magyar zsidóság létszáma is duplájára nőtt a „trianoni” országéhoz képest, és megközelítette a 800 ezret. Többnyire olyan határ menti városokban létesült KEOKH-kirendeltség, amelyekben országos viszonylatban is jelentős zsidó közösségek éltek, például Kassán, Miskolcon és Munkácson.

Endre László és társai már a harmincas években a hitleri Németország 1935-ös nürnbergi „fajvédő” törvényeire hivatkozva követelték, hogy a magyar állam korlátozza a zsidók állampolgári jogait, a külföldieket pedig utasítsa ki, tekintet nélkül minden humanitárius megfontolásra. 1938-ban a nácik a nürnbergi törvényeket előbb az általuk megszállt és a Birodalomhoz csatolt Ausztriára, majd Csehországra is kiterjesztették. A törvényes üldözés elől sok ezer zsidó érkezett Magyarországra, akiket a Belügyminisztérium menekültként kezelte. A hatóságok ideiglenes tartózkodásuk idején is szemmel tartották a menekülteket, megakadályozták „elvegyülésüket”, s ehhez a jogalapot is teremtették. A „második zsidótörvényként” emlegetett 1939. évi IV. tc. 3. paragrafusa kimondta, hogy zsidók sem honosítás, sem házasságkötés útján sem szerezhetik meg a magyar állampolgárságot. Endre László alispán ezen a téren igyekezett az események „elébe vágni”. Már 1938 novemberében utasította a Pest megyei főszolgabírókat, a belügyminiszter 1935. július 15-én kelt 9000/1935. VII. Res. Sz. rendeletére hivatkozva, hogy évente legalább kétszer, január és július 15-én tartsanak razzsiát az országba beszivárgott külföldiek, mindenekelőtt az idegen zsidók felkutatása céljából. A hozzá beérkezett jelentések második példányát a KEOKH-nak továbbította, melynek vezetője, Pásztóy Ámon tájékoztatta őt a megtett intézkedésekről.

Endre nem elégedett meg a jogfosztással, amit a zsidótörvények és a hozzájuk kapcsolódó jogszabályok tettek lehetővé, hanem állandóan újabb antiszemita intézkedéseken törte a fejét, s próbált hozzájuk jogalapot találni. Túlbugzósága azonban többször is összeütközött a megyei közigazgatás felettes szerveként működő belügyminisztériumi osztályokkal, melyek felülbírálták, megsemmisítették az általa kibocsátott jogszabályokat. Míg a Belügyminisztérium egyes osztályai, mindenekelőtt kiemelt fontosságú VII. sz. közbiztonsági osztály, a KEOKH-ot végig ténylegesen irányító Pásztóy Ámon vezetésével, továbbá az V. sz. Igazgatási és rendészeti osztály harmonikusan együttműködött a „magyar náci lobbival” és vezérével, addig más osztályok, mindenekelőtt a III. számú Vármegyei és községi osztály, a IV. sz. Városi osztály, melyek a megyék, illetve a városok hatósági felügyeletét látták el, időnként éles konfliktusba kerültek Endre Lászlóval.

A KEOKH kezdettől fogva ellenséget, illetve kémeket, kémgyanús elemeket látott valamennyi külföldiben. Különösen így volt ez, ha Jugoszlávia, Csehszlovákia vagy Románia felől érkezett az illető, nem is szólva az orosz vagy lengyel állampolgárokról. Razziáiról iratok hiányában nehéz képet alkotni, bár rendszeresen készítettek róluk kimutatásokat. Néhány jelentés azonban fennmaradt, s tudjuk, bennük minden esetben kitértek arra, hogy hány zsidó vallású embert állítottak elő, illetve utasítottak ki. Egy 1936. október 26-i keltezéssel fennmaradt feljegyzésből például kiderül, hogy a felsorolt kilenc razzia alkalmából előállított 4391 személy 29,3 százalékát, azaz 1287 főt vontak valamilyen hatósági eljárás alá.

A KEOKH a fennállásától kezdve 1939 szeptemberéig összesen 3633 zsidót utasított ki Magyarországról, és ebben a számban nem is szerepel az 1938-as első zsidótörvény életbe lépése óta Palesztinába és különböző tengerentúli államokba irányított körülbelül 3000, túlnyomórészt hontalan és menekült zsidó, mivel ők nem is szerepeltek a nyilván tartásban. „Legtöbbjét a formaságok betartása nélkül, kiutasító határozat mellőzésével távolítottuk el”, jelentette ki 1949-ben, a Népbíróság előtt tett vallomásaiban Pásztóy.

Érdemes felidézni az osztrák zsidó menekültek ügyét az Anschluss után 1938 tavaszán és nyarán. Ez a történet ugyanis megelőlegezi a Belügyminisztérium Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és a Pásztóy Ámon vezette KEOKH és egész apparátusa közötti későbbi konfliktusokat „menekültügyben”.

1938. március 13-én, az Anschluss napján a náci csapatok bevonultak Burgenlandba is, és nyomban fellángolt a zsidóüldözés. Ekkor Kittse (Köpcsény), Fraenkirchen, Lakenbach és Rechnitz zsidó lakossága, több százan kerestek menedéket a határon túl, részben Csehszlovákiában, részben Magyarországon. Őket még sokan, több hullámban követték. Számukat pontosan nem tudjuk, de az *Egyenlőség* című, 1938 végéig megjelenő zsidó hetilap visszatérően foglalkozott a sorsukkal, és a cikkekből következtethetünk a m. kir. Belügyminisztérium álláspontjára.

Az *Egyenlőség* 1938. április 21-i számában megjelent tudósítás címe: „A magyar hatóságok Rajkánál megengedték, hogy a bolygó zsidók francia hajóra szálljanak.” A cikk alcíme: „Ötven zsidó a Duna szigetén és a Senki erdejében”. „A zsidók csónakos átszállítását a köpcsényi SS és SA tagjai csinálták. Dévényi hatóságok és a pozsonyi zsidók segíteni igyekeztek, de a prágai belügyminisztérium elutasította az intervenciót, mondván: »Igen súlyos állampolitikai szempontokból nem adhatnak letelepedési engedélyt a száműzötteknek«. A csehszlovák hatóságok autóbusszal visszaszállították őket vasárnap este kilenckor Oroszvár határállomásra. Utána Ligetfalu, Oroszvár és Köpcsény közötti hármas határon a Popper-uradalom közelében lévő kis erdőbe, a Senki erdejébe kényszerítették őket... Április 20-án a magyar hatóságok könyörülő jó szíve végül segített szerencsétlenül. Egy francia vontatóhajó kikötött Rajka állomáson és ott őket hajóra tették. A hajót a pozsonyi zsidóság felszerelte élelmiszerekkel, ágyneművel.”

Más burgenlandi zsidó menekültek, akik nem kellettek Csehszlovákiának, hónapokig egy dunai uszályon laktak, és csak öt hónapi hányattatás után (!) érkeztek meg Budapestre. A Zsidó Kórház egyik épületében, a Szabolcs utcában helyezték el őket. Az *Egyenlőség* 1938. szeptember 22-i cikke szerint „a magyar hatóságok iránt végtelen köszönetet mondanak és éreznek. A szegény hazátlanok ügyét igazi magyar úri gondolkodással kezelték, ami lehetővé tette az ügy csendes likvidálását.”

Az „ügy csendes likvidálása” pontosan visszaadja az osztrák zsidó menekültekkel való magyar bánásmód lényegét 1938–39-ben. A Belügyminisztériumnak, személy szerint Keresztes-Fischernek nagy nehezen sikerült csak elérnie, hogy a KEOKH ne lépjen akcióba, ne internálja a menekülteket, és amennyiben családi, rokoni úton befogadják őket, a rendészeti hatóság ne foglalkozzon velük. A budapesti zsidó hitközség ellátta a menekülteket élelemmel, ruhával, és amennyiben rendelkeztek a külföldre való utazást lehetővé tevő vízummal, vagy a Palesztinában való letelepülésükhöz szükséges „certifikáttal”, segítette a továbbutazásukat. A rendőrség szemet hunyt, a Belügyminisztérium pedig 1938-ban még nem írta elő a szigorú bánásmódot. (1939-ben már romlott a helyzet.) Ezzel együtt jó néhány „rendezetlen állampolgárságúnak” minősített osztrák menekült végül internáló táborba került, és a kitoloncolás veszélye egyre nőtt. Ebben az időben már Keresztes-Fischer, illetve az elnöki osztály vezetője, O'sváth László egyre több esetben bonyolódott hatásköri vitába Pásztóy Ámonnal és munkatársaival. Ezekben a vitákban üldözött zsidók tucatjainak, majd százainak az élete is eldőlhett.

A második világháború kitorése után Magyarországra érkezett lengyel zsidó menekültek ügyét Teleki Pál kormánya igyekezett diszkrétan kezelni, elrejtteni a radikális antiszemita politikusok, főként a nyilas sajtó elől. Nagy jelentősége volt annak, hogy a lengyel menekültügy kezelése a kormány nem a KEOKH-nak, vagyis a m. kir. Belügyminisztérium VII. számú, Közbiztonsági osztályának, hanem a IX. számú,

Gyámügyi osztálynak „szignálta”, és a konkrét intézkedések megszervezését az osztály vezetőjére, dr. Antall Józsefekre bízta.

Annak, hogy a hatóságok a Lengyelországból érkezett katonai és polgári menekültekre a hágai és genfi egyezmény előírásait alkalmazták, nemcsak az volt a következménye, hogy tisztességesen elhelyezték és ellátták őket. Távozásukat nem kötötték határidőhöz, azaz nem fenyegette őket a kiutasítás. Továbbá a polgári menekültek vallását bemondás alapján állapították meg, kizárólag „vallásuk szabad gyakorlása céljából”. Mivel ekkor Magyarországon már érvényben voltak a zsidótörvények, a Lengyelországból érkező zsidó menekültek jelentős része katolikusnak vallotta magát, amit a belügyminisztérium jóindulatú tisztviselői, akik felvették az adataikat, tanácsoltak is nekik. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy míg a magyar állampolgároknak nagyszülőikig, sőt dédszüloikig igazolni kellett „árja” származásukat, s amennyiben erre nem voltak képesek, zsidónak minősítették és diszkriminálták őket, a lengyel menekültek származását senki sem vizsgálta. Viszonylag kedvező helyzetben voltak a Magyarországból való távozást illetően is: a nyugati hatalmak a világháború kitérése után átutazási vízumhoz segítettek, illetve minden további nélkül befogadták a lengyeleket, akik, amint erre lehetőségük nyílt, újból fegyvert fogtak, hogy harcoljanak a németek ellen.

1939 végén 140 táborban éltek Magyarországon lengyel katonai menekültek. De gyakran csak jelképesen őrizték őket, szabadon jöhettek-mehettek. Ugyanakkor a polgári menekültek 114 településen laktak, magánházaknál. Megszervezését a Lengyel Polgári Bizottság vállalta, melynek elnöke, a zsidó származású Henryk Ślawik, a franciaországi Angers-ben, megalakult lengyel emigráns kormány megbízottja volt. Ślawik, magyar segítőire támaszkodva rövidesen megszervezte, hogy a lengyel katonák Magyarország érintésével, Jugoszlávián keresztül Nyugatra távozzanak. Végül csak mintegy 15 ezer lengyel polgári menekült maradt Magyarországon. Összesen hétezer táborban elhelyezett katona, és ötezer magánházaknál elhelyezett civil. Közülük háromezren voltak zsidók, akiket a német megszállás után, néhány szerencsés kivételtől eltekintve, deportáltak.

Érdemes kitérni a különböző országokból, elsősorban Lengyelországból és Szlovákiából érkezett zsidókra is, akik nem az 1939. szeptember végi, október elejei nagy hullámmal érkeztek. Közülük több százat a határvédelmi szervek, illetve a KEOKH detektívjei már 1940 folyamán kiutasítottak az országból. Közben az újságok többsége uszított a „galíciaiak” ellen, egyes lapok, pl. a kétszázezres példányszámot elérő, tömegek által olvasott *Pesti Újság* kifejezetten hystérikus hangot ütöttek meg. A gyűlölettel átitatott cikkekre folyamatosan hivatkoztak Magyarország náci „szövetségesei”. Így a nyilasok német közvetítéssel nyomást gyakoroltak a magyar hatóságokra, melyeket nem kellett különösebben buzdítani. Ismétlődő hajtóvadászat folyt a fővárosban és vidéken a „rendezetlen állampolgárságú” zsidók ellen, ahogy erről a nyilas *Pesti Újság* 1940. december 25-i száma is beszámol. „A galíciai pajeszosok áradata előnti Budapestet” című egész oldalas, fényképes riport a VII. kerületben, a Dob utca környékén végrehajtott KEOKH-razziáról szól, s említést tesz arról, hogy az őrizetbe vett „idegen” zsidók közül többen öngyilkosságot kíséreltek meg, csakhogy ne kerüljenek internálótáborba, mindenképp Kistarcsára, ahonnan kiadták őket a németeknek. Ahogy ez a nyilas lap riportjából is kiderül, a KEOKH-razziák során elsősorban a legszegényebb, a környező országokból idemenekült zsidókat „gyűjtötték be”, akiknek nem volt annyi pénzük és kapcsolatuk, hogy el tudjanak rejtőzni. Cinikus módon december 24-én éjjel, azaz szenteste hajtották végre a razziát, nemcsak a fővárosban, de vidéken is, a nemrég létrehozott internálótáborok feltöltésére. (A KEOKH „eredményes” működése cáfolja, hogy Magyarország 1944. március 19-ig az európai zsidóság egyfajta „menedéke” lett volna az üldözések elől.)

Szerencsére a KEOKH nem volt mindenható, és 1943-ban a Belügyminisztérium egyes részlegeinek segítségével, korlátozott számban ugyan és átmenetileg, de egyes zsidók már

védelmet találtak a kiutasítás ellen. Reb Áron Rokéách, a megszállt Lengyelországból Budapestre menekült belzi csodarabbi és öccse, a bilguráji rabbi, reb Mordecháj története mutatja, hogy ekkorra már némileg változtak a viszonyok. A két rabbi a bochniai gettóból érkezett, kalandos körülmények között. Hain Péter tudomást szerzett róluk, és berendelte Rokeah rabbit a külföldieket ellenőrző osztályra (KEOKH). A rendőrfőkapitány, feltehetőleg Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter utasítására németül közölte velük: „A németek nyomást gyakorolnak a magyar kormányra, hogy tartoztassuk le Önt, aki engedély nélkül hagyott el egy a nácik által meghódított területet... Hosszú ideig képtelenség visszatartani a parancs kiadását. Javasolnám, hogy mihamarabb hagyja el Magyarországot, addig talán várhatunk a végrehajtatással.”

„Azon az estén titkos gyűlést hívtak össze a rebbe lakóhelyén. Öccsén, Mordecháj rabbin kívül még hárman voltak jelen. Mindannyian egyetértettek abban, hogy a testvéreknek olyan gyorsan el kell hagyniuk Magyarországot, ahogy csak lehet. Igen ám, de a belzi *cádik* mindenki legnagyobb meglepetésére kijelentette: »Egyelőre nem mozdulok Magyarországról.«

Az akkor még »biztonságosnak« számító Budapesten az foglalkoztatta a rebbét, hogyan lehetne kihasználni minden alkalmat és lehetőséget a Lengyelországból Magyarországra átszökött, átcsempészett zsidók megmentésére. Rengeteg pénzbe került egy-egy lélek megmentése. És ki fizetett? Azok a zsidók, akik nem bírták elviselni, hogy testvéreik ezreinek ontásá a vérét. És ki gyűjtötte össze ezeket a csillagászati összegeket?

A »szervezet« vezetősége négy bátor zsidóból állt. Ők teremtették elő a pénzt sok száz ember átszoktetésére, és igen bőkezűek voltak, amikor Áron Rokéách rabbi és testvére, Mordecháj kerültek sorra.

A kiterjedt hálózat munkájának híre azonban eljutott a németek által terrorizált magyar kormány fülébe is. Több szervezőt és csempészt letartóztattak, köztük a szervezet négy vezetőjét. Ekkor úgy határoztak, hogy beszüntetik tevékenységüket.

A rebbét mély aggodalom töltötte el, amikor hírt kapott a letartóztatásokról. A pesti zsidóság latba vetette minden létező befolyását. Magas személyiségeket próbáltak elérni, de minden erőfeszítésük hiábavaló volt.

A rebbe tisztában volt azzal, hogy őt magát is letartóztatás fenyegeti. Ennek ellenére azt mondta: »Nem mozdulok Budapestről, amíg az a négy ember, aki szívét-lelkét áldozta a zsidó nép megmentéséért, börtönben sínylődik.«⁷⁴

Végül egy magyar rabbicsalád sarja, Heinrich Méir talált kapcsolatot a hatóságokhoz. Egykori iskolatársa, a Magyar Honvédség magas rangú tisztje, Szilágyi István segített. Ismerte annak a börtönnek a parancsnokát, amelyben a két rabbit Budapestre szöktető, letartóztatott zsidókat tartották fogva. A szervezetnek megvesztegetés révén sikerült elintéznie, hogy a helyükre négy ápolat hozzanak át a közeli elmeógyógyintézetből, így a „embercsempészek” kiszabadultak. (Más forrás szerint az akciót Ujszászy István, a katonai hírszerzés, a VKF-2 vezetője biztosította.) Áron Rokéách ezután a testvérel együtt 1944 februárjában elhagyta Magyarországot és sikeresen eljutott Palesztinába. Mások, ha nem is tudtak eljutni Palesztinába, engedéllyel maradtak, ami persze csak a német megszállásig volt érvényes. Esetükben „a magyar kormány – Palesztina Hivatal közbenjárására – tudomásul vette, hogy a Magyarországra menekülő zsidók Palesztinába fognak kivándorolni, és itteni tartózkodásuk ezért ideiglenes jellegű. Ez a formula teremtette meg a lehetőséget a zsidó menekültek befogadására és elhelyezésére.”⁷⁵

A m. kir. Belügyminisztérium ellentmondásos működéséről, az egyes osztályok belső küzdelméről, a lengyel zsidó menekültek sorsának alakulásáról írja Grzegorz Łubczyk: „A legnagyobb üldöztetések és zsidóellenes törvények életbelépése idején Antall József

menekültügyi irodája – Henryk Ślawik Polgári Bizottságával együtt működve – ezer és ezer lengyel zsidónak állított ki árja származását igazoló dokumentumot. Marian Chomranski alezredes sokat tud erről a témáról. Ő volt többek között audiencián Teleki Pál miniszterelnöknél 1939 októberében Szefer Dembinski tábornok társaságában, amikor közösen egyeztettek a katonai és polgári menekültek életének megszervezését szolgáló kereteket. Chomranski a hivatalos magyar adatokra hivatkozik, de egyben hozzát teszi, hogy a lengyel földalatti mozgalom együttműködése a magyar Belügyminisztérium IX. osztályával esélyt adott a túlélésre, és mintegy 14 ezer embert mentett meg a haláltáborokba való hurcolástól. A háború éve alatt ugyanis ennyi zsidó származású lengyel kapott – Henryk Ślawik és munkatársai segítségével és közvetítésével – felbecsülhetetlen értékű, pecsétekkel és hiteles aláírásokkal ellátott papírokat Antall József irodájától.”⁶

Ezek után vegyük közelebről szemügyre mindazt, amit m. kir. Belügyminisztérium két meghatározó személyiségéről, Keresztes-Fischer Ferencről, és legfőbb ellenfeléről, Pásztóy Ámonról, a KEOKH mindenható uráról tudunk! Előre kell bocsátani, hogy a két személyiség mögött a két világháború közötti rendszer elitjének két, egymással rivalizáló, és Horthy Miklós kormányzóra befolyást gyakorló irányzata rajzolódik ki.

A belügyminiszterről köztudomású, hogy gróf Bethlen István miniszterelnök bizalmi embere, racionálisan gondolkodó konzervatív személyiség volt, aki igyekezett távolságot tartani a hitleri Németországtól. A minisztertanács 1941. június 26-i, rendkívüli ülésén ellenezte, hogy Magyarország a kassai bombázásra megtorlásul, Németország megkérdése nélkül hadiállapotba kerüljön a Szovjetunióval. Kapcsolatokat tartott fenn az arisztokráciával és a zsidó nagytőkével, támogatta a háborúból való kilépést. Kétszer is betöltötte a belügyminiszteri posztot, 1931. augusztus 24-től 1935. március 4-ig, majd 1938. május 24-től 1944. március 22-ig. Testvére, Lajos, a kormányzó katonai kabinetirodájának főnöke volt, és ugyanolyan hűséges volt a kormányzóhoz, mint ő. A belügyminiszter megpróbált fellépni az erősödő német befolyás, és a nyilasok ellen. Ebben elsősorban Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettesre és kipróbált embereire, valamint O’sváth Lászlóra, az elnöki főosztály vezetőjére számíthatott. 1944. március 19–20-án a Keresztes-Fischer fivérek és Sombor-Schweinitzert a német rendészeti és biztonsági szervek az elsők között tartóztatták le. Ekkor O’sváth Lászlót is eltávolították posztjáról.

Pásztóy Ámonnal szinte alig foglalkoztak a történészek. Pályáját a Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont (HDKE) lexikoncikke foglalja össze. „Pásztóy Ámon, dr. (Vöckönd, 1892. október 17. – Bp., 1949. augusztus 10.) nyugalmazott miniszteri tanácsos. 1920-tól a Belügyminisztérium Közbiztonsági osztályán a határrendészeti ügyek előadója, 1931-től a KEOKH helyettes vezetője, 1938. július 1-jétől 1941. július 1-jéig vezetője, majd a BM VII. Közbiztonsági osztály vezetője; 1944 júniusában nyugdíjazták, 1944 novemberében a nyilasok letartóztatják, Sopronkőhidára szállítják. Vajna Gábor 1945 februárjában szabadlábra helyezi. 1945. június 4-én letartóztatják, 1946. január 9-én szabadlábra helyezik, 1948. január 5-én ismét letartóztatják; a népbíróság 1948. május 19-én halálra ítéli, a NOT ugyanez év július 7-én új ítélethozatalra utasítja a népbíróságot. A népbíróság 1949. május 28-án ismét halálra ítéli, a NOT az ítéletet helyben hagyja, a köztársasági elnök ~ kegyelmi kérvényét elutasítja, kivégzik.”

Az idegenrendészet új rendszerét Pásztóy (eredeti nevén: Polczer) Ámon hozta létre a két világháború közötti Magyarországon. A húszas évek végén Scitovszky Béla belügyminiszter utasítására tanulmányozta a svájci idegenrendészeti rendszert; majd ennek fényében elkészítette annak magyar változatát is. A KEOKH feladatát az említett törvény az alábbiak szerint határozta meg: „A hatóság az 1930: XXVIII. t.c. 2. §-a alapján a belügyminiszter nevében jár el: A határátlépéssel és az utazási okmányok láttamozásával

kapcsolatos ügyek (határátlépésnek az általános határátlépő helyeken kívüli engedélyezése, az útlevél-kötelezettség alóli felmentés, az előzetes útlevél-láttamozás alóli felmentés, utólagos láttamozások.) Külföldiek nyilvántartása, munkavállalási ügyei, az időnkénti jelentkezésre kötelezettek ügyei és tartózkodási helyük kijelölése. A visszatérési tilalom alatt állók beutazásának engedélyezésével kapcsolatos ügyek. A beköltözési engedély iránti kérelmek véleményezése. Kiutazási ügyekben határozathozatal, illetőleg a beadott fellebbezések elbírálása. A kettőnél több külföldit foglalkoztató munkahelyek feletti főfelügyelet. A határátlépéssel kapcsolatban személyes jelentkezésre kötelezettek ügyei. Ideiglenes tartózkodások tudomásulvétele, állandó lakhatás engedélyezése. A visszahonosítási kérelmek véleményezése. A kényszereltávozások végrehajtásával kapcsolatban diplomáciai levelezések lebonyolítása.”

A KEOKH létrejöttékor önálló, osztályok közé be nem sorolt hatóságként működött. Ez az állapot azonban csak alig két évig tartott. A szervezet 1932-ben már a Magyar Királyi Belügyminisztérium VIII. b alosztálya néven jelent meg a minisztérium szervezeti felépítésében. Első vezetője dr. Folyovich József miniszteri osztálytanácsos volt, helyettese pedig dr. Polczer Ámon miniszteri titkár, miniszteri osztálytanácsosi címmel és jogkörrel. A KEOKH vezetőjévé 1938. július 1-től dr. Pásztóy Ámon miniszteri tanácsost neveztek ki, aki ezt a posztot egészen 1941. július 1-ig töltötte be. Helyettesei voltak: Siménfalvi Sándor miniszteri tanácsos, és Marossy Ferenc miniszteri tanácsos. A KEOKH hivatalosan 1941-től lett a Magyar Királyi Belügyminisztérium VII. c. alosztálya, de ekkor már vitéz Siménfalvy Sándor miniszteri osztálytanácsos volt a Hatóság vezetője. Helyettesei Sándor Jenő miniszteri tanácsos és Szentkláray Emil miniszteri osztálytanácsos voltak.

Látható, hogy több évet vett igénybe a KEOKH kiépítése és helyének megtalálása a magyar hivatali-rendészeti szisztémában. A KEOKH élén osztályfőnök állt, aki a belügyminiszter nevében intézkedhetett. A törvény a Hatóság vezetőjét és helyettes vezetőjét ismerte el a hatóságnak. Ügyintéző hatásköre a törvényben rejtett, rendelkezéseit a „miniszter helyett” hozta. Fontos hangsúlyozni, hogy egyetlen más miniszteriális osztályvezető sem rendelkezett hasonló jogkörrel. A többi osztály ügyintézői jogkörét ugyanis a „miniszter rendeletéből” gyakorolta. A KEOKH vezetője tehát a törvény által hatáskörébe utalt ügyekben önállóan járhatott el, utasítani pedig csak a mindenkori belügyminiszternek volt joga. Szervezetileg is ezért illesztették a VII. osztályba, mivel a fölött a belügyminiszter közvetlenül gyakorolta a felügyeletet.

Pásztóy ennek magyarázatát az alábbiakban adta meg a háború után, a Népbíróság előtt tett vallomásaiban: „Az ügyek mikénti intézkedésébe a közbiztonsági osztály nem folyt be, beavatkozása a törvény értelmében illetéktelen beavatkozásnak volt volna tekinthető. A felügyeleti jogkör, ami a közbiztonsági osztály vezetőjét a KEOKH felett megillette, szűk körben mozgott: a KEOKH működése ellen felhozott indokolt panaszok megvizsgálása, illetve a panaszok miniszter elé juttatása volt.”

A Hatóság a harmincas években országos kiterjedésű, és a külföldiek jelentékeny része által rettegett intézménnyé vált. Két fő szervezeti egységből állt. Egyrészt a Budapesten, a Belügyminisztérium kebelében működő egységből, másrészt a vidéki kirendeltségeken dolgozó – általában rendőrségi állományba tartozó – munkatársakból. Az ügyek intézésébe, kezelésébe a közbiztonsági osztály hivatalosan nem szólt bele. A KEOKH elleni panaszokkal közvetlenül a belügyminiszterhez lehetett beadni. Érdekes gyakorlat alakult ki. A belügyminiszter a panaszok egy részét ugyanis leutalta a VII. osztály vezetőjének kivizsgálásra. Aki vizsgálatának eredményéről a KEOKH vezetőjét tájékoztatta. Ez a hivatali eljárásrend nem volt mentes a korrupciótól. Keresztes-Fischer belügyminiszterhez eljutott Peyer Károly szociáldemokrata politikus feljelentése, mely szerint Pásztóy össze-

játszik egy ügyvéd barátjával. Azoknak az ügyét a KEOKH gyorsan és kedvezően bírálja el, akiket internálási ügyekben az ügyvéd képvisel. Minden valószínűség szerint gazdag zsidókat zsaroltak. Az esetet végül ki sem vizsgálták, kölcsönös vádaskodásba fulladt.

Az ügy példa a Belügyminisztériumban kialakult és alapvetően köztudott sajátos személyi és hivatali viszonyokra. Források hiányában nehéz rekonstruálni a hivatal pontos felépítését és napi szintű működését. Az biztos, hogy belügyminisztériumban, valamint a nagyobb határ közeli, határszéli városokban működő KEOKH-irodák feladata széles körű volt, különösen az Anschluss, Csehszlovákia szétesése, majd pedig Lengyelország és a Szovjetunió megtámadása után.

A hivatal élén 1941 forró nyarán történt változás. Az addigi vezető, Pásztóy Ámon előrelépett a minisztériumi hierarchiában: a Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának lett a vezetője. Egyik helyettese: Siménfalvy Sándor miniszteri tanácsos lett az utódja. Egybehangzó vélemények szerint a KEOKH-ot továbbra is de facto Pásztóy irányította, Siménfalvy de jure vezető volt, aki tulajdonképpen továbbra is „csupán” végrehajtotta régi-új felettese utasításait. (A HDKE adattára szerint Siménfalvy 1891. november 23-án született Nagytarnán, halála helye és ideje ismeretlen. 1939 márciusától 1941 júliusáig a KEOKH helyettes vezetője volt, júliustól vezetője. 1946-ban Zakariás Dénes és társai perében ötödrendű vádlott, 1946 októberében a népbíróság hat hónap, a NOT 1947 decemberében öt év börtönbüntetésre ítélte.)

Ki volt Pásztóy Ámon „felső politikai kapcsolata”? Figyelemre méltó tény, hogy Pásztóyt 1941. július elsejével léptették elő a Belügyminisztérium VII. számú, Közbiztonsági osztályának vezetőjévé, közvetlenül azután, hogy Magyarország hadba lépett a Szovjetunió ellen. A kortársak úgy ítélték meg, hogy Endre László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei alispánja támogatta. Endre jóban volt az önkormányzati és a katonai vezetőkkel, és kiváló kapcsolatokat ápolt a kormánypárt, a MÉP németbarát szárnyával, ahogy a „szalonnnyilasokkal”, Imrédy Bélával és Szálasi Ferenc pártjával is. Ugyanakkor mint komoly közigazgatási tapasztalattal rendelkező főispán, a Belügyminisztériummal is együttműködött a zsidóellenes intézkedések végrehajtása terén. „Keresztes-Fischer belügyminiszter utasítására 1941-ben Endre átvizsgálta a zsidók választójogi helyzetének alakulását és összefüggő jelentést készített a kérdéssel kapcsolatban. Eszerint a zsidótörvény értelmében a megyében felülvizsgált országgyűlési és törvényhatósági választójogi lajstromban szereplő 22 135 zsidó közül 21 564 választójogát megvonták és őket a lajstromból törölték. A vármegye területén a zsidók közül csak 2,58 százalék, azaz 571 személy tartotta meg a választójogát. A »B« egyéb választói lajstromból 5163 zsidót töröltek és mindössze 3,21 százalékuk, azaz 166 személy maradt a listán. Tehát a megye 27 464 zsidó törvényhatósági és képviselői választójából összesen csak 737 ember (2,68 százalék) tarthatta meg választójogát, míg 97,32 százalékuk, 26 727 elvesztette azt Ezen kívül a megye területén lévő 9087 községi képviselőtestület tagja közül mind a 665 zsidó tagságát megszüntették.”⁷⁷

Pásztóy jól ismerte Endrét, akivel a Pest megyei zsidók zaklatása terén már 1938 őszétől szorosan együttműködött. 1941 júliusában azután a KEOKH több tucat olyan zsidót deportált Körösmezőre, majd toloncolt ki Galíciába, aki „útjában állt a alispánnak”. A KEOKH rendőrei vitték el Abonyból a rabbit és még vagy tizenhat zsidót, akinek az állampolgársága rendben volt. (Saly Dezső naplójában, 1941. augusztus 8-án emlékezett meg az eseményről: „Az aszódi rabbit például 16 társával együtt azzal az indoklással internálták, hogy rádiót hallgatott, s »tekintettel zsidó fajiségára, gyanú van arra, hogy rémhíreket terjesztett«.”⁷⁸)

Az önkényeskedést az 1941. július 14-én kiadott 192/res/1941. sz. belügyminisztériumi rendelet is lehetővé tette, mely „fontos nemzetpolitikai szempontok” alapján író-

dott. Eszerint a deportálások elől elrejtőző, fellelhetetlen személyek helyett a lakhatási engedéllyel rendelkezőket is össze lehet gyűjteni. A végrehajtásért felelős személyek ezt értelmezheték úgy is, hogy valójában minden zsidó deportálható. A deportáltaknak már Magyarországon szörnyű sors jutott osztályrészül: napokig őrizték őket különböző gyűjtőhelyeken, és ezután már kiéhezetten, lerongyolódva szállították őket Körösmezőre nyitott teherautókon, illetve marhavagonokban.

Pásztóy kapcsolatban állt Kozma Miklóssal, Kárpátalja kormányzói biztosával és a katonai vezetőkkel, Werth Henrik vezérkari főnökkel, László Dezső vezérőrnaggyal és Sáska Elemér vezérkari ezredessel is, akik Keresztes-Fischer Ferenc „háta mögött” arra a megállapodásra jutottak, hogy Kárpátaljáról minden kétes állampolgárságú zsidót kiutasítanak és „átadnak” a kelet-galíciai német szerveknek. Okkal feltételezhető, hogy a KEOKH deportálás, a „kétes állampolgárságú” zsidók kutasításának előkészületei már Pásztóy Ámon előléptetése előtt megkezdődtek. A Szovjetunió elleni háború kitörése előtt is több száz kiutasításra került sor. Felmérték, hogy kiket kell a magyar államnak, mint „a közbiztonságra és közrendre nézve aggályos” elemeket az első adandó alkalommal kitoloncolnia. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1941. január 24-én arról tájékoztatta a kormányt, hogy az ország területén 3300 lengyel, és 678 más országból származó zsidó menekült tartózkodik. Ez a szám elsősorban azért figyelemre méltó, mert 1941 júliusában és augusztusában ennek a számnak több mint az ötszörösét „tették át a határon”.

1948-as népbíróági tárgyalásán Pásztóy mindenestre tagadta, hogy bármi köze lett volna Körösmezőhöz. Azt állította, hogy 1941. július 8-áig, amikor pozsonyi tárgyalásairól visszaérkezett Budapestre, nem is tudott az előkészített akcióról, csak a belügyminiszter ismertette vele a minisztertanács döntését és utasította a végrehajtásra.

„Visszaérkezésem utáni napon Siménfalvy döbenten jelentette nekem, hogy a miniszter (Keresztes-Fischer Ferenc) közölte vele, miszerint a minisztertanács elhatározta, hogy a magyar hadsereg által megszállt galíciai területre kitelepíteni rendeli az onnan származó és az idegenrendészeti hatóságok által nyilvántartott külföldieket. Ez a bejelentés engem módfelett meglepett, mert egy ilyen cselekményben a miniszter eddigi politikájának frontális megváltozását láttam. Siménfalvy kíséretében azonnal kihallgatásra jelentkeztem a miniszternél. A miniszter közölte velünk, hogy az előző heti minisztertanácson a honvédelmi miniszter (Bartha Károly) a honvédvezérkar főnökének (Werth Henrik) javaslatára indítványt tett, hogy a Kárpáton túli területre, ahol a lakosság nagyon megritkult, telepítse ki az onnan származó zsidóságot munkaeszközökkel együtt. A honvédelmi miniszter a minisztertanácsot akként informálta, hogy a magyar honvédség arcvonala mögötti területen katonai közigazgatás létesült és későbbiekben majd magyar polgári közigazgatást vezetnek be, fontos tehát minden szempontból az, hogy ez a terület benépesüljön. Ennek az információnak alapján a miniszterek többsége a gondolatot magáévá tette, a belügyminiszter azonban a kitelepítés ellen foglalt állást. Közölte továbbá, hogy a honvédelmi miniszter azt mondta, miszerint a kitelepítettek emberhez méltóan lesznek elhelyezve és kellő felügyelet mellett békés munkát fognak velük végezteni.”

Lévai Jenő szerint Martinidesz Ödön nyilas érzelmű detektívfelügyelő és Kiss Árkád KEOKH tanácsos nyomban a Szovjetunió elleni hadba lépés után javaslatot terjesztettek Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztos elő a menekült zsidók kitoloncolásáról. Ha ez így történt, nyilvánvalóan Pásztóy állt a beosztottjai javaslata mögött.

Arról, hogy mi történt 1941 júliusában és augusztusában az „idegen zsidókkal”, Gellért Ádám és Gellért János tanulmányából, illetve a benne közölt levéltári dokumentumból, „A határvidéki magyar királyi rendőrkapitányság és az alárendelt kirendeltségek 1941. harmadik negyedévi működéséről szóló jelentésből” pontosan ismerjük.

„Az ország belterületén a belügyminiszter úr, a kárpátaljai területen pedig a kormányzó bírtos úr rendelkezése 1941. július 15-én megindult az orosz és lengyel állampolgárságú zsidók kiutasítása és kitelepítése. A kitelepítések a határvidéki rendőrkapitányság irányítása mellett előbb a körösmezői határvidéki rendőrkirendeltség, majd a m.kir. belügyminiszter kiküldötte útján az eltávolítások céljára Körösmezőn felállított m.kir. 108. számú katonai zsidó gyűjtő- és mozgótáboron keresztül történtek. A zsidó kitelepítések 1941. július 15-étől augusztus 12-ig tartottak. Ez idő alatt az egész ország területéről 19426 személy került kitelepítésre. A német katonai szervek intézkedésére a zsidó kitelepítéseket 1941. augusztus 12-én be kellett szüntetni, minek folytán az orosz és lengyel állampolgárságú kiutasított és kitelepítésre már kijelölt zsidóság igen tekintélyes része az országban visszamaradt.”¹⁰

Arról, hogy mi történt a Körösmezőnél kitoloncoltakkal, a magyar kormány több forrásból is értesült. Többek között az Egyesült Államok budapesti nagykövetségétől is. Herbert Pell 1941. július 24-én diplomáciai jegyzékben fordult a Magyar Külügyminisztériumhoz, melyben közölte, hogy információi vannak arról, hogy a Magyarországról kitelepített zsidókat ellenségesen fogadják, egyes hírek szerint – szól a jegyzék – néhány faluban pogromokra is sor került. Pell egyértelműen fogalmazott: a kitelepítettekről semmiféle módon sem gondoskodtak, családtagokat szakítottak el egymástól, a deportáltakat éhhalál, szomjhalál, betegségek és pogromok fenyegetik. Az antiszemita, náci barát politikusokból és katonákból álló, befolyásos társaságnak, melynek Endre László alispán volt a „motorja”, a Szovjetunió elleni német hadjárat megindulása után rögtön sikerült kész helyzetet teremteni, tömeggyilkosság bűnrészesévé tenni a magyar államot. Ugyanez ismétlődött meg azután 1942 januárjában Újvidéken, illetve a Vajdaságban a szerb és zsidó civilekkel, majd később a keleti fronton a zsidó munkaszolgálatosokkal. A magyar államapparátus racionálisan gondolkodó, tisztességes vezetői mindig csak a tragikus események után, megkésve tudták leállítani a gyűlölet és az erőszak tombolását, igyekeztek menteni „a mundér becsületét”. 1944. március 19-én, a német megszállással ez a gát is átszakadt, szabadon tombolt a magyar náci tömeggyilkos tábolya.

Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a magyar holokauszt „főpróbájának” tekinthető KEOKH-deportálást, az „idegen” zsidók kitoloncolását nem Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kezdeményezte. Mégis, az országgyűlés nyilvánossága előtt, 1941. november 26-án ő vállalta magára a történeteket.

„**Vitéz Keresztes-Fischer belügyminiszter:** Amikor csapataink Galíciában annyira előrenyomultak, hogy oda már zsidókat ki lehetett vinni, én elrendeltem, hogy a galíciai kiutasított zsidókat, akiknek kiutasítását nem lehetett foganatosítani, mert az oroszok nem engedték, vigyék vissza a szülőföldjükre. *(Élénk helyeslés jobb felől:* Maróthy Károly: A leghelyesebb lett volna be nem engedni őket! – *Zaj.*)

Elnök: Maróthy képviselő urat kérem, ne méltóztassék közbeszólni.

Vitéz Keresztes-Fischer belügyminiszter: Ennek az intézkedésnek következtében megközelítőleg 20 000 ilyen zsidót vittek ki Galíciába. *(éljenzés jobb felől.)* Ez az akció még folyamatban volt, amikor a német katonai hatóságok a katonai közigazgatást ezen a galíciai területen átvették és rögtön az első napon megmondták, hogy több zsidót pedig nem eresztenek be. *(Zaj és derűltség jobb felől.)* Megkísértem a tárgyalás útjára lépni velük, hogy ezt az elhatározásukat megváltoztassam, de ez nem sikerült. Ennek következtében minden befolyás nélkül kénytelen voltam intézkedni, hogy a már útnak indított transzportok visszahozassanak. Ez a története ennek a 75 zsidónak, akinek a vissza hozatalát megint olyan módon tünteti fel a képviselő úr, mintha ebben illetéktelen befolyások és a hatóságok megbízhatatlansága játszott volna szerepet.

(Zaj és ellenmondások a szélsőbaloldalon.) Ezek mind olyan tünetek, amelyek arra mutatnak, hogy a nyilaskeresztes párt az országot ilyen módon akarja destruálni, más szóval ily módon akarja forradalmasítani.”

A Képviselőházi Napló szerint Keresztes-Fischer Ferenc ezekkel a mondatokkal reagált a Parlamentben az 1941. november 26-i ülésen Budinszky László képviselő interpellációjára. A nyilasok nem azért bírálták a belügyminisztert, mert a magyar rendőrség közegei 1941 július második felében mintegy 20 000 „hontalannak” minősített zsidót, férfiakat és nőket, gyermekeket és öregeket elhurcoltak a lakásukról, és Körösmezőre deportálták őket. (Onnan a határőrök két „hullámban” átkergették őket a Kárpátokon túlra, a német megszállás alatt álló Ukrajnába, ahol az SS különítményesei legéppuskázták őket, nagy részüket Kamenyec-Podolszknál. Ez akkor még nem volt közismert, bár a belügyminiszter már augusztusban értesült a szörnyűségekről néhány tucat túlélőtől. Nekik aztán a Belügyminisztérium titokban lehetővé tette, hogy az országban maradjanak.)

A nyilasok ama 75 hontalan zsidó miatt ostorozták Keresztes-Fischert, akiket visszavitték Körösmezőről, és az ország belsejében lévő internálótáborokban helyeztek el, mivel nem lehetett kiutasítani őket. Erről a sajtó hallgatott, a nyilasok valószínűleg a KEOKH-ban dolgozó híveiktől – talán magától Pásztóy Ámontól – értesültek a sorsukról. Keresztes-Fischer, amikor kérdőre vonták, taktikusan válaszolt. Magára vállalta a deportálást, amiért valójában nem is őt terhelte az elsődleges felelősség. Megindokolta azt, amit nem tagadhatott, és szembeszegült a nyilasokkal, akik szerencsére nem ismerték a pontos adatokat. Ma már tudjuk, hogy 1941 augusztus végén jóval több, kb. 2000 „hontalannak” minősített zsidó, a kiutasítandók „harmadik hulláma” maradt az országban 1944-ig. Ebben nagy szerepet játszott Slachta Margit és a lengyel menekülteket segítő Szapáry Erzsébet grófnő körösmezei látogatása, majd diszkrét közbenjárása Horthy Miklós kormányzónál.

Ebből a mai ésszel felfoghatatlan 1941. novemberi közjátékból is kitűnik, hogy a belügyminiszter, aki egyben a miniszterelnök helyettese is volt, védekezésre kényszerült az őt sarokba szorító, a „zsidókérdésben” folyamatosan hisztérikus légkört gerjesztő nyilas és a velük szimpatizáló kormánypárti képviselőkkel, a parlament túlnyomó többségével szemben. Keresztes-Fischernek állandó harcot kellett vívnia a képviselőházban, a „magyar nációkkal”, sőt, a Belügyminisztériumon belül is, ahol Pásztóy Ámon volt a radikális szélsőjobboldal „bizalmi embere”.

A belügyminiszter, amikor válaszolt Szálasi Ferenc későbbi igazságügy-miniszterének, Budinszky Lászlónak az interpellációjára, a nyilvánosság előtt magára vállalta az „idegen zsidók” kiszolgáltatását a németeknek. Holott nem ő, hanem a formailag neki alárendelt KEOKH és vezetője, illetve a németbarát politikusok és katonák együttműködése juttatta őket az SS gyilkosainak kezére. Eltitkolta közben, hogy nem hetvenöt, hanem legalább tízszer annyi „kétes állampolgárságú” zsidónak engedélyezte a visszatérést az ország területére. Azt hihette, az életüket már nem fenyegeti veszély, nem sejtette, hogy mi lesz a sorsuk Magyarország német megszállása után.

Ez az egész, abszurd és szörnyű történet egészen más fényben tűnik fel napjainkban, a harmadik évezred második évtizedében, mint akkor, 1941-ben. Ma már tudjuk, amit a kortársak nem, hogy a holokauszt, melynek első állomásként a nációk Európa-szerte hajtóvadászatot rendeztek az „idegen zsidók” ellen, az emberiség történelmének leg-szörnyűbb, semmihez sem hasonlítható bűncselekménye volt. Keresztes-Fischer Ferenc, akit a Gestapo 1944. március 20-án letartóztatott, és Mauthausenbe hurcolt, túlélte saját deportálását. 1948. március 8-án halt meg, Bécsben, emigrációban. Mondhatni éppen idejében, mert Magyarország már hivatalosan kérte a kiadatását. Ha ez megtörténik, a

nyilvánosság előtt elvállalt 1941-es „idegenrendészeti akció” miatt a Népbíróság halálra is ítélhette volna, annak ellenére, hogy a végletesen eltorzult politikai légkörben még ő tette a legtöbbet a halálra szánt, szerencsétlen „idegen” zsidókért.

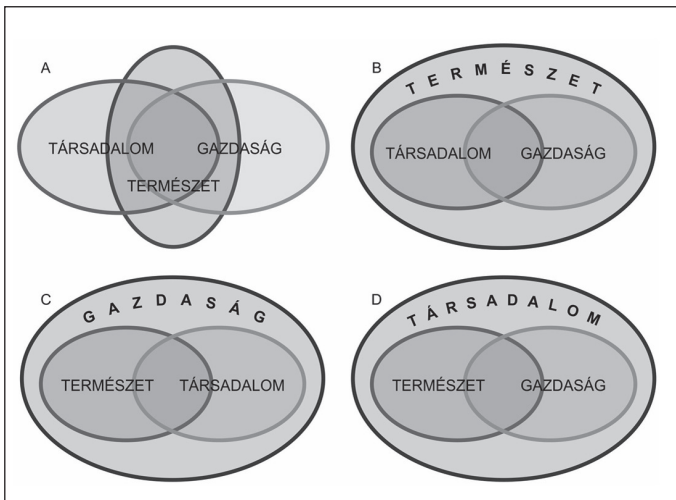
JEGYZETEK

- 1 Jean-Paul Sartre: Elmélkedések a zsidókérdésről. Göncöl Kiadó, 2003, 29.
- 2 David Norman Smith: The Social Construction of Enemies: Jews and the Representation of Evil in *Sociological Theory* 14 (1996. nov. 3.) p. 233.
- 3 Heller Ágnes: Az idegen. Múlt és Jövő Kiadó, 1997, 75–76.
- 4 Egység, 33. sz. 1998. március. A történetet lejegyezte és közli: Chájim Freimovics (*Bámáchné Háchárédi*, Jerusalemben, 1996). Ugyanitt olvasható a belzi „csodarabbi” levele, melyet elutazása előtt írt Budapesten Heinrich Meir számára:
„Isten segítségével
Bár nem szoktam ilyen leveleket írni, de most mégis túllépve önmagamon kiállítom ezen igazolást ennek a nagyszerű és különleges istenfélő embernek stb. reb Meír Heinrichnak, aki Cvi Heinrich néhai székesfehérvári főrabbinak fia, és mindig egészségesen szolgál minden jó és hasznos ügyet, kérésre megmentett nyolc embert és ezzel eleget tett a *pidjon svujim* (foglyok kiváltása) kötelezettségnek, ami nagyon értékes. Mint írva vagyon a *Sulchán Aruchban* a *pidjon svujim* célra fel lehet használni a már más rendeltetésre előzőleg összegyűjtött adományt is. És mindezt nagy micvának nevezik. Az Isten, áldott Ő, megáldotta a tetszetőséggel és ő a szegény szenvedő zsidó hittestvéreink pártfogója, jó neve ismert. Fáradozásáért köszönetet mondok. Áldásomat adom rá, hogy munkásságát folytatni tudja a zsidó testvéreink érdekében, és megláthassa népünk mihamarabbi megváltását.
Aki az igazat írja amikor a Szentföldre való utazásunkra készülünk,
Smot szakaszának harmadik napján 5704 itt Pesten
M. Rokéach”
- 5 Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. Kalligram, 2012. II. köt. 591.
- 6 Grzegorz Łubczyk: A lengyel Wallenberg – Henryk Slavik és idősebb Antall József története. Széphalom Könyvkiadó, Budapest, 2004, 32–33.
- 7 Vági Zoltán: Endre László – Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban, 1919–1944. Tanulmányok a holokausztról, II. köt. Szerk.: Randolph L. Braham. Balassi Kiadó, 2002, 124.
- 8 Saly Dezső: Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944. Anonymus, Budapest, 1945, 381.
- 9 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) V-103599.
- 10 Lásd: Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi körösmezői deportálások. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának Betekintő c. folyóirata, 2012/4.

A társadalom, a gazdaság és a természeti környezet „szentháromsága”

A közpolitikában, a közösségi szférában folyó tervezésben gyakran találkozunk a társadalom, a gazdaság és a természeti környezet *együttes kezelésének igényével*, azt mindenki evidenciának tekinti, de mégis megkülönböztetésre kerülnek ezek az alrendszerek. Minden a közszférában készült terv (pl. Új Magyarország Fejlesztési Terv, Nemzeti Fejlesztés 2030, Partnerségi Megállapodás 2014–2020, városfejlesztési koncepciók) e három szférára vonatkozóan fogalmaz meg célokat és prioritásokat, és e területek összehangolt fejlesztésére törekszik. E jelenség praktikusán úgy jelenik meg a tervezés folyamatában, mint e szférák közötti alkufolyamat, a közös érdekében történő egyensúlyozás. Problémát többek között az jelent, hogy a különböző szférákkal kapcsolatos célok teljesítése a rendelkezésre álló szűkös forrásokból csak egymás rovására történhet. Mindhárom alrendszernek van önmozgása, mindegyik saját logikája alapján működik, ugyanakkor a társadalmi és a gazdasági rendszerek a *saját céljaik elérése* során a másik kettőt az eszközzacionalitás alapján alárendelten (alrendszerként) kezelik.

A három szféra együtműködésére és együttkezelésére vonatkozóan alapvetően négy szemlélettel/modellel találkozhatunk. A bemutatott lehetőségek (1. ábra) *különböző racionalitások, és a különböző részrendszerek működése felől magyarázzák a három részrendszer egymáshoz való viszonyát. Világnézeti, ideológiai kérdés, hogy ki melyiket választja/vallja, melyikkel tud azonosulni, de az, hogy adott időben és helyen melyiket fogadják el, melyik válik a fő áramlatú narratívává, melyik uralja a médiát, a tudományos folyóiratokat, melyik jelenik meg a közösségi tervekben, az a diskurzusalakítási képességen múlik. Sokkal inkább társadalmi-politikai, mint objektívnek tekinthető esszenciális kérdés.*

1. ábra. A természeti, a társadalmi és a gazdasági rendszerek egymáshoz fűződő viszonya. Forrás: a szerző szerkesztése.

a) *Önálló rendszerek kiegyensúlyozott kapcsolatára törekvő megközelítés* (1/A ábra).

A három alrendszer egyenrangúságát és viszonylagos önállóságát, párhuzamos önfeloldódását feltételezve ezek között csak részben van átfedés. Mindegyik rendszer a saját törvényszerűségei alapján önállóan működik, és csak bizonyos aspektusokban „találkozik” (van átfedés) a másik szférával. E szemléletben a három szféra harmonikus találkozása, az interakciók közötti egyensúly fenntartása jelentkezik kiemelt feladatként. A társadalom és a gazdaság felől közelítve a természeti környezet figyelembe veendő (keletkezett vagy teremtett) *külső adottság*, amely saját törvényei alapján működik, alakul. A társadalom és a gazdaság mesterséges emberi képződmény, amelyek a természethez képest külsődlegesek. A kapcsolatokat kissé leegyszerűsítve: például a gazdaság a munkaerő és a tőke kapcsán „érintkezik” a társadalmi, és az inputokon és az outputokon keresztül a természeti rendszerekkel, és *e kapcsolódások során kell megoldani a harmonizációt*, a megkívánt egyensúlyt fenntartani. A gazdaság- és a társadalomfejlesztésnek vannak közös aspektusai: pl. az oktatás, vagy a közösségi gazdaságfejlesztés, a közmunkaprogram stb. És fordítva is hasonló a viszony: a társadalom tagjai mint munkaerő és mint tőketulajdonos állnak kapcsolatban a gazdasággal, de számos más területen csak nagyon áttételes (strukturális) a kapcsolat. A gazdaság nemcsak a természeti források felhasználása/átalakítása során kapcsolódik a természethez, hanem a fenntarthatóság biztosítása, a megőrzés, vagy éppen a rekultiváció kapcsán is. Láthatjuk, hogy a *mindennapi gyakorlat szorosan összeköti, szükségyszerűen együtt kezeli ezt a három szférát*.

Ezzel az interpretációval szemben a legtöbb felfogás szerint *valamelyik szféra uralja a másikat, valamelyik törvényszerűségei (érdekei, működése), vagy racionalitása meghatározó a másik két szféra számára*, közöttük hierarchikus, alá-fölérendeltségi (rendszer-alrendszer) viszony van.

b) *Természeti (ökológiai) narratíva* (1/B ábra).

A hagyományos természetjogon alapuló szcientista megközelítés és az ökológiai mozgalmak által is preferált nézet szerint *az egységes természet részeként*, annak törvényei alapján kell a társadalomnak is megszerveznie önmagát és a gazdaságot. A fő, az átfogó, a holisztikus rendszer a természet és az általa meghatározott alrendszerei a társadalom és a gazdaság. Azaz, az ember (társadalom) a tőle független objektív tárgyi természetű, saját törvényei alapján működő természeti környezetben („végső valóság”, „magában való dolgok”) létezik, és *azáltal meghatározott* (természeti determinizmus). *A meghatározó erő, a „domináns hatalom” az egyetemes természet*. A természettudományok ezeket az objektív – a tudománytól, a tudósoktól független – természeti törvényeket tárják fel, ezért azok eredményei meghatározóak a társadalmak számára. E nézet nem új keletű. Például Hegel szerint a természeti környezet, az éghajlat és a különböző földrajzi adottságok (pl. a tenger közelsége) nagyban meghatározzák a társadalmakat. „...a népek természetileg is meghatározottak, mint természeti fok, amely természeti különbségeket indukál, amelyből »kisarjad a szellem«” (Hegel 1966:149.). Szélsőséges esetekben az embert, a társadalmat a természet termékének tekintik (pl. a darwinizmus bizonyos fajtái).

Tehát ez esetben (1/B ábra) a természetet rendező erőként, determináló ható-okként tetelezik fel. De, mint azt már közhelyszerűen mondaní szokták, nem a márványban vagy a bronzban van benne a szobor lehetősége, hanem a művész fejében és az anyag megmunkálási képességeiben. Az anyaghoz hasonlóan *az ember számára a természet is csak egy passzív lehetőségtartomány*. Az anyag fizikai tulajdonságai kevesek a szo-

borhoz, az autóhoz, a telefonhoz. Ami egy használati tárgyat, vagy egy művészeti alkotást azzá tesz ami, az az embertől, a társadalomból ered. Nemcsak a szobor létehez, az autópálya rendeltetésszerű használatához kell az ember, hanem ma már a biodiverzitás megőrzése is feltételezi a társadalom intencionalitását és cselekvőképességét.

c) *Piacgazdasági (politikai gazdaságtani, kritikai) értelmezés (1/C ábra).*

A kapitalista piacgazdaságban a gazdasági racionalitás uralma a meghatározó. A piaci szférában a társadalmi és környezeti kérdéseket is a gazdasági szempontok szerint kezelik, értékelik. A neoliberais szabadpiac ideológiája és a dereguláció is e tendenciát erősíti. A gazdaság a természetre és a társadalomra is mint erőforrásra tekint, felhasználásuk gazdasági szempontok alapján optimalizálódik. A marxista politikai gazdaságtan, a kritikai földrajz, a mélyökológia képviselői is az 1/C ábrának megfelelően írják le a kapitalista gazdaság működését; a nemkívánatos társadalmi jelenségeket, és a természet rombolását is a szűk gazdasági döntések eredményének tekintik. Nem úgy ábrázolják a természetet, mintha az a társadalmi-gazdasági viszonyoktól függetlenül létezne, hanem mint ami e viszonyok között termelődik újjá vagy megy tönkre, és így társadalmi természetű (Fitzsimons 1989). Ezért azt tartják fontos kérdésnek, azt igyekeznek feltárni, hogy miként történik ez az (újra)termelés és ki kontrollálja azt. Tehát ez esetben az értelmező, a racionalizáló a kapitalista gazdaság, amelynek *működése meghatározza a társadalmi viszonyokat és a természet használatát, újratermelését.*

A klasszikus (ortodox) közgazdaságtan az egyensúly megteremtését is a gazdaság működésében látja: a természeti források szűkössé válása felértékeli azokat, ami csökkenti az irántuk való keresletet és megnő a kiváltásukra szolgáló kutatásokra fordított figyelem, és a piac megteremti az egyensúlyt. A regionális tudomány is elsősorban gazdaság oldaláról közelíti a földrazi környezetet és a társadalmi kérdéseket, így ehhez az értelmezési logikához áll a legközelebb. A telephelyelméletek, vagy újabban a regionális versenyképesség vizsgálata is erre utal.

d) *Társadalmi (ismeretelméleti, posztstrukturalista stb.) megközelítés (1/D ábra).*

Valóban igaz, senki által sem vitatott, hogy a természet és a társadalom nem dichotóm kategóriák, mindegyik az *életvilág* alkotó eleme. Léteznek olyan természeti közjavak, amelyek végesek, amelyeket – jelen ismereteink szerint – mesterséges úton az ember kellő mennyiségben nem tud pótolni/előállítani. De a természetről, annak törvényszerűségeiről folyamatosan változnak ismereteink, és bizonyos kérdésekben megoszlanak a vélemények. Számolnunk kell azzal, hogy egy *történetileg változó* tudástartományt tekintünk objektív referenciakeretnek. A természettudós is a mindenkor rendelkezésére álló (emberek által készített és finanszírozott) eszközökkel lép kapcsolatba (megfigyelés, kísérlet) a dolgokkal, a természettel, a társadalmilag konstruált, egyedileg adaptált (felépített) tudományos ismeretei alapján vet fel hipotéziseket és értékeli az eredményeket. Nem az önazonosságuk tudatában lévő természeti tárgyak, a magában való objektumok „beszélnek” a tudóshoz, hanem a tudósok kommunikálnak a természetről történő ismereteikről. Az anyagi világ saját törvényei szerint alakul, adaptálja, asszimilálja a külső hatásokat, az emberi beavatkozásokat (mint a többi autopoietikus rendszer), és ettől a folyamatból *elkülönülve* történetileg változik az arról való tudásunk. A természetjogot vallók, a mélyökológia képviselői, a környezetvédelmi aktivisták (mint a természet médiumai) is saját maguk által konstruált világképet követnek, saját nézeteiket, nem egyszer érdekeiket (támogatások) állítják szembe más felfogásokkal és érdekekkel. Az általuk ismert természeti törvényeket objektív szükségszerűségként az emberi akarat érvényesítése (beavatkozás) korlátjának állítják.¹

A mélyökológia vallása is csak egy meggyőződés, egy *racionális emberi rendező elv*, egy megfelelőnek tartott egyensúlyba vetett hit. Önmagában nem létezik fenntarthatóság, mindig valaminek (társadalomnak, gazdaságnak, a valós vagy vált természeti környezeti egyensúlynak) van általunk kiválasztott szempontok alapján való fenntarthatósága. A saját érdekünkben saját magunk által választott prioritás, hogy a cselekedeteinknek mérsékeljük az általunk feltelezhető kedvezőtlen hatásait.

Számos állítás igazolásánál nem a természet a hivatkozási alap, nem érvényes a korrespondenciaszabály, nem igaz, hogy „a tények önmagukért beszélnek” (empirizmus). Nincs megismerés megismerő nélkül, *minden tudás értelmező és összefügg a praxissal* (Edmund Husserl, Niclas Luhmann, Thomas Luckmann, Polányi Mihály, Prótagorasz, Xenophanész stb.). Ha a természeti és a társadalmi jelenségek megismerési módszerei, azok leírásai is emberi konstrukciók, akkor a társadalmi és a természeti környezet elválasztása nem lehetséges, és nem tekinthetünk úgy a természetre, mint minden tekintetben ismert objektív tényezőre, aminek meg kell hogy feleljen a társadalmi cselekvés.

Posztstrukturalista megközelítésben a természetnek nincs olyan állandó önmagából eredő jelentése, amelyre a nyelv közvetlenül reflektál, amely egyszer és mindenkorra megjeleníti, adekvátan reprezentálja azt, hanem a mindenkori jelentése a reprezentálási cselekvés során jön létre (Whatmore and Boucher 1993). A reprezentáció a helyi hatalomgyakorlásban, a diskurzus során alakul (Foucault). A természetet mint a „puszta dolgok szféráját” is az ember strukturalja, értelmezi (Husserl).

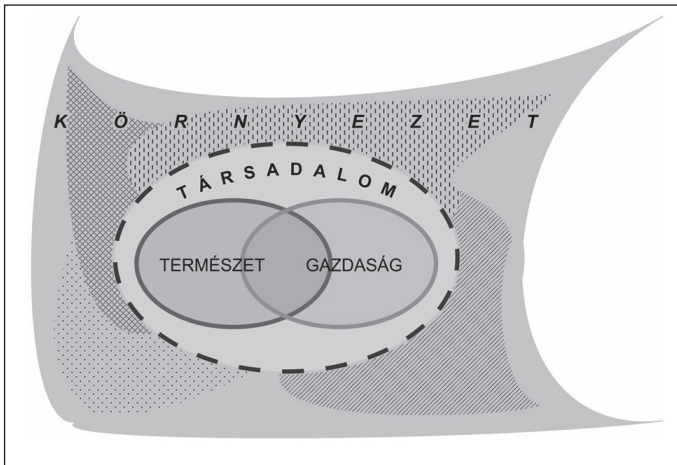
Az ember és a természeti környezet kapcsolatában a kezdeményező, a cselekvő központi elem a *megismerő ember*. *Ismeretelméleti megközelítésben* a szubjektum és az azokból álló társadalom (szocialitás) a meghatározó, és a napi praxis is ezeknek megfelelően működik. A környezet fenntarthatósága is csak az emberi létezés, a társadalom fenntarthatósága szempontjából értelmezhető és fontos számunkra. Az emberi létezés szükséges a környezet megfelelő állapotának a fenntartása. Az úgymond „fenntartható fejlődés érdeke”, a „környezeti érdek” is az ember érdeke, az emberi társadalom fennmaradását szolgálja.² *Az önmagában vett természet oldaláról e kapcsolat értelmezhetetlen*. Az olaj és a homok, azok területi előfordulásának a minősítése az egyéni és a társadalmi hasznossága alapján kap más-más megítélést. Amikor az „embertől független természetről” beszélünk, akkor is mi tesszük a megkülönböztetést, mi határozzuk meg, hogy mi tartozik oda, és hogy *mit gondolunk az alatt* (Luhmann 2006). A sarkkör évezredes jégtakarója nem fog öntudatára ébredni, nem fogja értelmezni viszonyát a tengerszinttel, és nem tudja fizikai állapotváltozását annak függvényében alakítani. Az állatvilágot is az emberi értelemmel figyeljük meg, szükségszerűen antropomorf fogalmakkal írjuk le, és ítéljük a pandát vagy a réti sast megmentendőnek, a patkányt meg a csótányt irtandónak.³ A természeti világnak is mi adunk *értelmet*. Az ember szempontjából (pl. a lehetséges fejlesztések tekintetében) a természeti környezet egy *lehetőségtartomány*, amivel a saját szempontunkból jól vagy rosszul gazdálkodunk. A társadalom a természet dolgait *a mindenkori ismeretei* alapján tudja saját céljaira hasznosítani. Értékítéletek, érdekek nem léteznek a fizikai valóságban, „minden mértéke az ember”, az ember ad „értelmet” és értéket a dolgoknak. „A lámpa nem látja önmaga fényét, a méz nem érzi önmaga édességét (Weöres Sándor: A teljesség felé). Ha az élet megjelenésének feltételeit egy meteor/kisbolygó becsapódása okozta, akkor az számunkra kedvező jelenség volt, de ha a földi élet megszűnését okozza egy ilyen jelenség, akkor az káros, elkerülendő. (Természetesen „isten” vagy az intelligens tervezettség feltételezése, más értelmezési lehetőséget is kínál.)

A gazdaság is csak mint a társadalom alrendszere értelmezhető, mert a kultúra, a társadalmi struktúrák, a társadalmi-jogi szerveződések és intézmények stb. adják a gazdaság működésének tágabb keretét. A termelésnek is az embert kell szolgálnia.

e) *Társadalmi konstruktivita megközelítés (2. ábra).*

Én a fent leírt társadalmi modell (1/D) konstruktivista módosítását, pontosítását javaslom, amely integrálja az autopoieízis koncepcióját. Az élő szervezetekhez hasonlóan az elkülönülten élő társadalmak is önfenntartó, önszervező egységek, amelyek saját műveleteikkel reprodukálják saját magukat, és a komplex környezetükkel strukturális kapcsolatban vannak (Faragó 2013). A kommunikációra, az egyeztetésekre, a szelekcióra/választásokra ítélt individuumból álló társadalom a *tapasztalatokat befolyásoló és lehetőségeket kínáló környezetben, annak egyik aktoraként, létrehozójaként* él. A komplex (fizikai és társadalmi elemekből álló) környezet egyrészt „nyersanyaga” cselekedeteiknek és élményviláguknak, lehetőséget kínál számos újdonság megalkotására, másrészt *megszűri* a vele nem kompatibilis elméleteket, cselekvéseket, hatásokat, azaz behatárolja a lehetőségeket.⁴ Ebben a modellben a „természeti világ” két minőségben, két helyen jelenik meg: a mindenkori megismerés szintjén konkrétan aktualizálva a társadalom részeként (ismeret és tényleges természetikörnyezet-használat), és egy részben ismeretlen, nem determinisztikusan, hanem inkább strukturálisan ható (külső) környezetben. A napi praxisban, a napi tapasztalatok szintjén a tudat–test–világ–tér összekapcsolódik, és a velünk való világ észlelése jelenti az ontológiai valóságot (Maurice Merleau-Ponty). A külső környezet minden hatását nem is ismerjük fel (nemtudás szférája), inkább csak elszenvedjük. A természeti, az anyagi világ úgy része a társadalmi szféra történetiségének, ahogyan azokat észleljük és azonosítjuk az örökké változó megismerés függvényében. A luhmanni rendszerfelfogás alapján a társadalmi rendszer és környezete a társadalom felől konstituálódik. A környezetében lévő más hasonló rendszerek ugyanezt teszik, önmaguk által meghatározottan különbözőek. A társadalom a meghatározó, de az azon belüli részrendszereknek is vannak saját viszonylatai.

Nézetem sem negligálja a természeti erőket, törvényeket. Ahogyan létünk összefügg a gondolkodással, ugyanúgy a cselekvéseink a természettel. Ha a cselekvési szándék ütközik a harmonikusnak feltételezett természet rendjével, a természeti korlátokkal, akkor elállunk szándékunktól, vagy különben a cselekvésünk meghiúsul.

2. ábra. A társadalmi rendszer és környezetének kapcsolódása.

Forrás: a szerző szerkesztése.

A különböző társadalmak (pl. nemzet, helyi társadalom) önálló részrendszerek, amelyek strukturálisan kapcsolódnak környezetükhöz, amelynek más társadalmak is részei. E rendszerben a valóság (konkrét aktualitás) és a lehetőségek (potencialitások) tere nem különül el élesen. Ezzel a megkülönböztetéssel dolgozhatunk, de mindig benne van az egység is: az aktualitásokban megláthatja a lehetőségeket, és a lehetőségeket aktualizálja (Luhmann 2006).

Az emberközpontú, a társadalomcentrikus térfelfogásom a kritika tárgya lehet. Sokak szerint az antropocentrikus világkép alapvetően téves: nem mi emberek vagyunk mindennek a mércéje. De ismeretelméleti megközelítésben van-e más választásunk? Szabad-e elvonatkoztatnunk a tapasztalatok szubjektivitásától? El lehet-e tekinteni attól, hogy a természeti külvilág visszavonhatatlanul a „jelenlétünkkel” van tele? Tudomásul vesszük a rajtunk kívülálló világot, tudjuk, hogy az együttlétező dolgok és események kölcsönös kapcsolatban vannak egymással, hogy cselekvéseink a fizikai/természeti valóságban (is) zajlanak, de azt is tudjuk, hogy mindezt csak saját megismerő képességünk alapján tudjuk felfogni. Akarva akaratlanul beleütközünk korlátainkba: például csak antropomorf módon tudjuk leírni az állatok világát, a mindenkori tudásszintünknek megfelelően vagyunk képesek kezelni a környezeti kérdéseket. A természetfilozófia, a természeti környezethez, más élőlényekhez való helyes és helytelen viselkedés megítélése is „emberi”. Én szkeptikus vagyok abban a tekintetben, hogy a környezettudatos emberek a természet médiumai lennének, hogy „a természet az emberiségben válik politikussá” (Klaus Michael Meyer-Abich). Ez is csak egy emberközpontú megközelítés. Az emberi lét a környezettel való harmonikus együttlételet jelent, az egészséges és fenntartható környezet is az emberközpontú szemlélet sajátja. A természet és ember eggyé válását nem úgy kell elképzelni, hogy az ember aláveti magát a természet törvényeinek, a természet nem „börtöne” az emberiségnek, az emberi szabadság, a boldogság egyik forrása éppen ennek az alávettetésnek a megszüntetése. (A hideg ellen ruhával, házzal, fűtéssel védekezünk. Ha mód van rá, szárazság esetén öntözünk, az árvízzel szemben védekezünk stb.) Nemcsak az ember természeti volta hangsúlyozandó, hanem *az általunk ismert természet emberi mivolta* is: a természet olyan, ahogy szubjektív tapasztalatainkban megnyilvánul számunkra (Husserl). A fizikában is a megfigyelő (John A. Wheeler), az emberi tudat (Wigner Jenő) is fontos szerepet játszik a természeti környezet végtelenül összetett konstrukcióinak a létrehozásában. Ma már nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy nem csak mi vagyunk a természet (az evolúció) gyermekei, hanem a bennünket körülvevő fizikai környezet (pl. különösen a város) is egyre inkább a mi termékünk is. Minél inkább megismerjük, annál inkább így van. Az ököcentrikus világképnek is számolnia kell azzal, hogy a teremtés hetedik napjától, vagy az evolúció megfelelő időpontjától a természet az embertől „terhes”. A természet e ténnyel nem képes *tudatosan* számolni, mi meg nem tudunk eltekinteni ettől. A természet centrikus világkép is egy emberi konstrukció, ha úgy tetszik az emberközpontú világkép egyik esete. Az ember alakítja a természetet, meghúzza a művi és természetes határait. Nem az emberközpontú világkép vezet a klímaváltozáshoz, a fajok kihalásához, hanem az ismeretek hiánya, a környezetünkhöz fűződő viszonyunk helytelensége, a szubjektumok közötti egyetértés vagy megegyezés hiánya, a szüklátókörség, a rövid távú gondolkodás, a gazdasági érdekek egyoldalú érvényesítése és más emberi hiányosságok. □ Továbbá az, hogy működőképes konstrukciókat hozunk létre, amelyeknek nem ismerjük minden hosszú távú hatását. Az igazi emberközpontú világ olyan, amelyikben az ember nincs tartósan összeütközésben a természettel, nem következhetnek be visszafordíthatatlan káros folyamatok.

IRODALOM

- Berger, P. L. és Luckmann, T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Józsefvég.
- Faragó L. (2013): Térrelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*. 27:4. 3–29.
- Fitzsimons, M. (1989): The matter of nature. *Antipode*. 21. 106–120.
- Glaserfeld, E. (1996): Bevezetés a radikális konstruktivizmusba. In: Kiss A. A. – Kovács S. S. K. – Odorics F. (szerk.): *Testes könyv I*. Szeged: ICTUS és JATE, Irodalomelméleti csoport. 91–111.
- Hegel, G. W. F. (1966): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Husserl, E. (1972): *Válogatott tanulmányai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Luhmann, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.
- Merleau-Ponty, M. (1989/1945): *Phenomenology of Perception*. London and New York: Routledge.
- Whatmore, S., and Boucher, S. (1993): Bargaining with Nature: The Discourse and Practice of ‚Environmental Planning Gain’. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 18:2., 166–178.

JEGYZETEK

- 1 A radikális környezeti beavatkozás elvetése felvet egy kérdést: hogyha megbomlik a természeti általunk feltételezett harmóniája, ha a természeti folyamatok önmagában vett (emberi beavatkozástól mentes) „természetes” alakulása (pl. egy óriás meteorit becsapódása) veszélybe sodorná az emberi létet, felborítaná a természet pillanatnyi egyensúlyát, akkor megengedhető-e a környezetbe való radikális emberi beavatkozás?
- 2 „A fenntartható fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak” (Riói nyilatkozat 1992:1. alapelv).
- 3 Az állatoknál valamilyen értelmes átmenetről vagy protoértelemről van szó, és bonyolult kérdés, hogy miként ismerhetjük meg, hogy az állatok miként értelmezik az őket körülvevő világot (Luhmann 2006, 221). Az állatoknak saját, az ösztönapparátusához igazodó környezetük van, és jobban kötődnek természeti környezetükhöz (Berger és Luckmann 1998).
- 4 Ez részben hasonlatos a nooszférahoz (Vlagyimir Ivanovics Vernadskij 1863–1945) vagy a planetáris tudathoz (Pierre Teilhard de Chardin 1881–1955), azaz az *emberi racionalitás által uralt terület*. Az emberi tudat által befolyásolt szférában megszűnik a természetes és mesterséges szétválasztása.
- 5 Az is lehet, hogy a természet, a véletlenek összejártsága az ember nélkül is hasonló „eredményre” jutna, nélkülünk is összeomolhat az ökoszisztéma. Kis pont vagyunk a természeti erőkhöz képest. Nem minden antropogén hatás érinti negatívan a környezeti egyensúlyt. Vagy az is lehetséges forгатókönyv, hogy éppen az emberi beavatkozással lehet elkerülni egy természeti katasztrófát.

A munkajog fejlődésének főbb csomópontjai napjainkig*

A hegeli triászról kiindulva, a tézis, antitézis, szintézis ismétlődő körforgása a munkajog történelmi alakulásánál is nyomon követhető. Az egyiptomiaknál a munkáltató túlnyomórészt az állami és a vallási adminisztráció volt, amely az építési jellegű közmunkákon kívül manufaktúrális kézműves műhelyeket tartott fenn termék-eladó üzlethelyeikkel együtt, nagyszámú kézművest és eladót alkalmazva. A köz- és a magánföldbirtokokon a gazda szintén nagyszámú földművest alkalmazott.¹ A Közel-Kelet ókori despotikus államaiban is a föld és a mezőgazdaság határozta meg a társadalom és a jogi normarendszer szerkezetét. A Nílus, a Tigris és az Eufrátesz akkori folyam-menti birodalmaiban a földek közföldek voltak, amelyek egy részét nagybirtokként a politikai elit részére kiosztottak hasznosításra, akik munkáltatókká váltak. Más részüket pedig kisparcellákként családi használatba adta az állam, akik a betakarított termés egy részét megtartották saját és családjuk élelmezésére, a többi pedig beszolgáltatni voltak kötelesek a palotagazdaság (állam) magtáraiba a redistribúció elvei szerint. Ezt tették az elithez tartozó földbirtokoknak is jóval nagyobb redistribúció ellenében. A közföldeknek ez a struktúrája a meleggálya a közmunkarendszer kifejlődésének. A folyam-menti ókori birodalmak mindegyike, így Egyiptom, Asszír- és Babilon a nagyszabású állami és vallási középítkezéseknél alattvalóinak a közmunkáját vette igénybe. Mindez hasonlított a nagyszámú munkavállalót foglalkoztató újkori manufaktúrális-gyáripari-áruházi tömegfoglalkoztatáshoz. Az egyiptomi és az asszír-babilóniai állami és vallási udvartartásokban és palotagazdaságokban alkalmazott nagyszámú szolgálatot végző személyzet hasonló munkatevékenysége mellett megjelent azonban az egyéni kézmű iparosi vállalkozási és szolgálati jellegű munkatevékenység is, ahol a megrendelt munkát elvégző iparos díját Hammurápi törvénykönyve értelmében az ott tételesen meghatározott pénzben és összegben kellett díjazni.² Eme, iparúzként végzett egyéni munkatevékenységnek még nem határolódik el egymástól a szolgálati, a vállalkozási vagy a megbízási jelleg.

A görögöknél ez az utóbbi, az egyéni-családi kisipar és kiskereskedelem, valamint agrárgazdasági tevékenység válik általánossá, kis létszámú családi, és rabszolga, valamint alkalmazotti munkaerővel. A görög polisz társadalomban már erőteljesebben elválik egymástól a szabad emberek alkalmazotti és vállalkozói-megbízási tevékenysége.³

Az ókori római társadalom jogában már a jogászai gondolkodásban is megjelenik a különbségtétel a szolgálati és a vállalkozási, valamint a bizalmi természetű munkavégzés között, a római jog azonban „tevékenység” alatt nemcsak a szűkebben vett munkavégzés két formáját, a szolgálatot és a vállalkozást értette, hanem a használatot is, amelyeket elkülönített az adás-vételi, azaz a dare, vagyis az emptio-venditio és a donatio jellegű kötelemtől. A használati és a tevékenységi kötelemtel a bérlet, a locatio conductio köré csoportosultak. E körbe tartozik a dologbérlet, a locatio conductio rei, és a mezőgazdasági földhasználatbérlet, azaz a colonia, ahol az előbbi kifejezetten használati, míg az utóbbi már nemcsak használati, hanem hasznosítási, és ezen keresztül munkatevékenységgel is járó kötelemtel. Kifejezetten tevékenységi (facere) jellegűnek tartották a rómaiak a munkabérletet, ahol a munkát végző a munkaerőjét adja bérbe annak, akinek ún. „függő” munkát végez annak utasításai szerint meghatározott időtartam alatt, és ez a locatio conductio

operarum, míg egy megrendelt eredmény teljesítésére irányuló ennél jóval szabadabb munka az eredmény felmutatása után járó honoráriumért az ún. mûbérlet, a locatio conductio operis, amit a modern kötelmi jog vállalkozási szerződésnek nevez. Ez a római jogi felosztás a terminológiájával együtt megmaradt korunk frankofón-latin és osztrák kötelmi jogi rendszerében, ahol pl. a francia Code civil-ben és az osztrák ABGB-ben az az egyes szerződéseknél a bérlet (luage) főcímen belül van fejezetenként elhelyezve a dologbérlet, a haszonbérlet, a munkabérlet és a mûbérlet. Csak ezek után jönnek külön fejezetben a bizalmi kötelmek, a megbízás és a megbízás nélküli ügyvitel. Ez annak ellenére van így, hogy a megbízás szintén tevékenységi (facere) szolgáltatással függ össze. Strukturálisan csupán annyiban különbözik a vállalkozástól, hogy a honorárium eredmény elérése nélkül is jár, ha a megbízás tárgyát képező ügyintézés, ügyvitel vagy kijárási, gondosan történt.⁴ Ezzel szemben a germán jogrendszerekben a bérlet és a haszonbérlet mint használati kötelmek a haszonkölcsönrel együtt használati kötelmekként külön címbe kerültek. Ugyanakkor a munkával összefüggő szerződések, így a munka-, vagy szolgálati szerződés (Arbeits-, oder Dienstvertrag) a vállalkozási szerződéssel együtt (Werkvertrag) a munkával összefüggő szerződések cím alatt kaptak helyet a német BGB-ben, a holland BWB.-ben, valamint az 1928-as magyar Mjt.-ben és az Mjt.-t megelőző Ptk. tervezetekben.⁵

Két tevékenységgel összefüggő szerződéstípus azonban kilóg mind a frankofón-latin, mind a germán polgári törvénykönyvek munkavégzési szerződéseket felölelő rendszeréből. Ez a két szerződéstípus – mint már láttuk – a megbízás és a haszonbérlet. Ami a megbízást (mandatum) illeti, a rómaiak és az utódaik is bizalmi szerződésként fogták fel, és ezért a bizalmi szerződések közé sorolták,⁶ de ugyanígy jártak el a magánjogot kodifikáló modern jogalkotók is. Annak ellenére, hogy nagy a hasonlóság a megbízás és a vállalkozás között, a bizalom lényeges elhatároló tényezőként jelent meg a mandátumnál, valószínűleg politikai megfontolásokból, mert a rómaiaknál a politikát és az állami közéletet az előkelő római polgárok látták el, kik hivatali feladataik elvégzésébe bevontak saját kliensi körükből megbízottakat. Ez a gyakorlat fennmaradt a közép-, és újkorai közéletben és politikai tevékenységben is. Ennélfogva a bizalom és a titoktartás lényeges eleme lett a megbízási jellegű jogviszonyoknak. Ezért kerültek mind a frankofón-latin, mind a germán jogrendszer polgári törvénykönyveiben a munkával összefüggő szerződéseket követő cím után a megbízási ügyvitellel együtt külön címbe.⁷

A másik ilyen kilógó szerződés a már említett colonia, vagyis a haszonbérlet. A sikeres agrár- és üzletpolitikát folytatott római parasztgazdaságok megvásárolták szomszédjaik gazdaságát és ez által majorgazdaságokká terebélyesedtek. Minthogy családi munkaerővel és kezdetben a rendelkezésre álló kis létszámú rabszolga-munkaerővel képtelenek voltak a majorgazdák megművelni megnagyobbodott földbirtokukat, az eladóikkal haszonbérleti szerződést, ún. colonia szerződést kötöttek és a tulajdonos, valamint a colonus között a művelés eredményeként létrejött termés megosztásra került. A Római Birodalomnak a hódításokkal bekövetkezett terebélyesedése gyorsan megnövelte a rendelkezésre álló jóval olcsóbb rabszolga-munkaerő-kínálatot. Ezért a colonus-i szerződések felmondásra kerültek és a majorgazdák a colonusokat rabszolgákkal cserélték fel. A colonia telepekről az elbocsátott colonusokat elűzték, akik tömegesen a városokba özönlöttek, róluk cirkusszal és közélettel gondoskodott az államgépezet (panem et circenses). A késő római jobbágyfelszabadítások során ismét előtérbe került a colonia, mivel a majorgazdák rájöttek, hogy az érdekeltebbé tett colonus munkája eredményesebb, mint az érdekeltség nélküli rabszolgamunka.⁸

A korai középkorban e részben magánjogi, részben közjogi természetű colonia szerződések változnak át feudális hűbéri szerződéseké, ahol a királytól (fejedelemtől) a főuraig és onnan lefelé a jobbágyig egy tulajdonosi-adományozói és egy adományozott hűbéri

láncolat alakult ki. Ebben a láncolatban a hűbéres részéről a hűbér a király irányában szintén hűbéresként adományozó tulajdonos részéről az általa használt adományföldről származó termény egy részének átadásával, valamint jobbágy-szinten az adományozó gazdaságában történő robotszolgáltatással, megadományozott főúri szinten hadsereg kiállításával és katonai, valamint udvari, háztartásviteli szolgálattal valósult meg, mely utóbbit a hűbéres családtagjai láttak el. Ez utóbbiból alakult ki később a háztartási-házvezetői jogviszony, amit kezdetben cseléd-rendtartások szabályoztak.

A jobbágytelek állagának az osztódástól való megóvása érdekében általában elsőszülötti férfi jogon történt a földöröklés és ezért a másodszülött vásáros jobbágyként a szülői jobbágytelek felesleges termékeit és az ott előállított használati tárgyakat vitte a kereskedelmi csomópontok mentén kialakuló vásárookra, majd ott letelepedve, a kialakuló városokban önálló iparossá vagy kereskedővé vált. A királyi adománylevelekkel önkormányzatot nyert városokban mind az egyes ipar-, és kereskedelmi ágakban a városi előljáróság által elismerten működő iparosok és kereskedők érdekeinek, továbbá a szakmájuk hírnevének a védelmére és a szakmai utánpótlásról történő gondoskodás biztosítására megalakult céhek belső szabályzatai, a céhszabályzatok rendezték a cégtulajdonos iparos és kereskedő alkalmazottainak, valamint tanoncaiknak, továbbá a városi polgárság háztartási alkalmazottainak a munka-, és tanulói jogviszonyát. Idővel e céhszabályzatok szintézisképpen városi, majd országos rendtartásokká nőttek ki magukat, ahol a kereskedelmi rendtartás, amelyből később kereskedelmi törvény lett, rendezte a cégek irodai alkalmazottainak a munkajogviszonyát, míg a 19. században ipartörvényekké vált ipari rendtartások szabályozták az ipari és a kereskedelmi segédek, azaz munkások munkajogviszonyát.⁹ E két rendtartással párhuzamosan megjelentek a városi, majd országos háztartási cselédrendtartások, amelyek a cselédtörvények elődjét képezték. Az egységes kereskedelmi és ipari rendtartások azonban már egy szintézist képeztek az egyes szakmai rendtartásokat átfogva, mely szakmai rendtartások szintén szakmai törvényekké fejlődtek ki, amelyek az egységes kereskedelmi és ipartörvények szintetikus és keretjellegű fehér-, és kékgalléros alkalmazotti munkajogviszonyok mellett az egyes szakmák speciális munkajogviszonyát is konkrét módon rendezték. Így a bányatörvények a bányászokét, a hajózásiak a hajósokét, és így tovább, míg a mezőgazdasági uradalmi munkásokét a mezőgazdasági cselédtörvények. A munkajogi szolgálati jogviszony tehát csak kismértékben szintetizálva, partikuláris módon nyert jogi szabályozást, mely partikuláris szabályozás azonban fokozatosan elindult az egységesülés folyamatában.¹⁰

Ezt az egységesülést felgyorsította a kis létszámú irodai alkalmazottakkal és segédekkel működő családi vállalkozások mellet szaporodó, sok munkást foglalkoztató manufaktúrális termelés elterjedése, amelyből a kézműves technológiát felváltó gépi technológiával kifejlődött a gyáripar és ezzel párhuzamosan a sok eladót foglalkoztató kereskedelmi áruházak. Ehhez komoly lökést adott az angliai textilipar 16. századi rohamos fejlődése, amelynek következtében az uradalom birtokosának a hűbéri földművelő jobbágymunka helyett a textilalapanyagot képező gyapottermelés végett juštenyésztésre volt szüksége. A bekerítési törvényekkel a római colonusokhoz hasonlóan elűzött és a városokba özönlött jobbágyságnak a csavargó törvényekkel a római „panem et circenses” megoldástól eltérően a csavargó törvényekkel a dologházakba, illetve a manufaktúrákba történt kényszerítésével Angliában általánossá vált a tömegmunkavégzés, ami hamarosan áterjedt a kontinentális Európára is. A gyengébb kis családi cégeknek a piacról való kiesésével, valamint egyes erősebb családi cégeknek nagy cégekké történt átalakulásával a kiscég- és a nagycég-struktúra aránya az utóbbi javára megváltozott, azonban mindkettő továbbra is

egzisztált. Míg a családi jellegű kis munkahelyeken a munkaviszony bizalmi alapon és az ebből fakadó kölcsönös megbecsülésen nyugodott, addig a nagy létszámot foglalkoztató munkahelyeken a munkaerő túlzott mértékű tulajdonosi kihasználásával szemben szociális és munkavédelmi intézkedéseket kellett megvalósítani törvényi úton.¹¹

Kezdetben ezt az ipartörvények biztosították, ami azonban nem mutatkozott elegendőnek. Ezért az újonnan létesülő polgári jogi kodifikációk és/vagy bírói gyakorlat az egységes kötelmi jog részévé tette a munkaszerződést, beépítve az egyes nevesített szerződések közé. Mivel pedig az ipartörvények kevésnek bizonyultak a munkavállalók egzisztenciális és szociális alapvető jogainak, valamint egészségük és testi épségük védelmére, ezzel párhuzamosan egyik megoldásként egységes munkajogi kodifikáció alakult ki, amelyben Franciaország járt az élen, megalkotva a 20. század elejére a munka és a társadalombiztosítási jogot egységesen felölelő háromkötetes Munkatörvénykönyvet, a Code du travail-t. Ennél a megoldásnál, miként ezt a francia Code civil is mutatja, a szolgálati szerződés a polgári jogi kódexbe csak keretjellegű szabályozás mellett került be.¹² Ugyanigy csak egy keretjellegű szolgálati szerződési szolgálati szerződést tartalmaz a spanyol és a portugál ptk. is, mivel mindkét államban munkatörvénykönyv létezik. Mivel a korábbi Carta del lavoro Olaszországban rész-szabályokat tartalmazó törvényekre esett szét, ezért a Codice Civile viszonylag részletesen szabályozza a munkaszerződést.¹³ Ezzel szemben a másik, a német-osztrák-holland megoldásnál a jelenlegi olasznál is erősebben a BGB, az ABGB és a BWB, valamint a svájci OR részletesen szól a munkaszerződésről, sőt a svájci a kollektív szerződésről is, mivel szintézisszerűen átfogja a munkavállalók egészségi, szociális és egzisztenciális érdekeit védő résztörvényeket.¹⁴ Ilyenek a német és a holland munkajogban a munkaszerződésről, a munkaszerződés átmeneti módosításáról, illetve a munkavállaló kiküldéséről, a munkáltatói jogutódlásról, a munkáltató fizetéseképtelensége esetére szóló bérgarancia alapról, a munkaidőről, pihenőidőről és a szabadságról, a felmondásvédelemről, a munkabalesetekkel szembeni védelemről és az esélyegyenlőségről szóló törvény.¹⁵ A némethez hasonló a munkajog kodifikációja a holland BWB. esetén, és a némethez hasonló a résztörvényi szabályozás is, míg Dániában, ahol a munkaviszony a polgári jogon belül rendezett, az alkalmazottak jogviszonyát a „Funktionarloven” szabályozza.¹⁶

Tekintettel arra, hogy a munkáltató a munkavállalónak a tőle való egzisztenciális függőségét nagymértékben ki tudja használni, megszerveződtek a munkavállalók érdekképviseleti szervei, a szakszervezetek, a szakszervezetek ellensúlyozására pedig a munkáltatói szövetségek. Kettőjük között szükségszerűen kialakultak az érdekegyeztetési tárgyalások a kollektív szerződéskötések érdekében, amelyek meghatározzák a munkaszerződések tartalmát. Ez az ún. érdekegyeztetési vagy koalíciós jog, amely a munkavállalói érdekeket vállalati szinten és attól felfelé, főleg országos és területi gazdasági ágazati szinten, kollektív szerződéskötési céllal rendezi. Ahol a munkajog kodifikálva van, ott ez a terület is az Mt.-ben nyer szabályozást az üzemi tanácsrendszerrel egyetemben. Ez vonatkozik a frankofón-latin államokra és Magyarországra is,¹⁷ míg azokban az államokban, ahol kodifikált munkajog nincs, a tarifatorvények rendezik az érdekegyeztetést a kollektív szerződéssel együtt, az üzemi munkavállalói érdekképviseletet pedig az ún. üzemi alkotmánytörvények vagy üzemi tanács-törvények az üzemi megállapodásokkal együtt. A kollektív munkajog ily módon a nyugati államok többségében átfogja az ún. tarifa-, ill. koalíciós jogot és az ún. üzemi alkotmányjogot is.

Ettől a munkajogi szabályozási szintézisi irányzattól eltért az ugyancsak szintézist megvalósítva a kommunista-szocialista államok munkajogi normarendszere. Abból kiindulva, hogy a munka nem áruviszony, kikerült a ptk.-k kötelmi jogának különös ré-

szébből a kereskedelmi ügyletekkel együtt a munkaszerződés is. Ezenkívül az egységes munkatörvénykönyv nemcsak a gazdasági és a magánmunkaviszonyt szabályozta, hanem az állami tisztviselői munkaviszonyt is. Ennek a megfontolásnak az elméleti alapját az képezte, hogy valamennyi termelő és kereskedelmi vállalat a szövetkezetek kivételével állami tulajdonban van, az állami vállalat pedig a közellátásnak a legelső közigazgatási egysége,¹⁸ ezért nincs különbség az államigazgatásban és az állami elosztó-ellátó gazdaságban dolgozók között. Abból kiindulva pedig, hogy az állami vállalat kettős kollektív tulajdonban, egyrésztől az állam által megtestesített össznépi, másrésztől pedig az ott dolgozó kollektíva tulajdonában áll, érdekellentét nem áll fenn, ezért kollektív munkajogra nincsen szükség. A szakszervezetnek is a feladata a szervezetvezetés és a munkaszervezés segítése. Ezért a szakaszervezet néhány sovány szakaszként maradt meg a kommunista munkatörvénykönyvekben, a kollektív munkajog csökevényeként.¹⁹ Ez a munkajogi modell az 1936-os sztálini alkotmány hatására alakult ki és vált kötelezővé valamennyi olyan szocialista-kommunista államban, amely a Varsói Szerződéssel a Szovjetunió csatlósa lett. A sztálini alkotmányt megelőzően a munkajog is a rendelethalmaznak tartott gazdasági jognak lett átmenetileg a része, azonban a Sztucska és Pasukanisz által képviselt gazdasági jogelmélet felszámolásával a szovjet típusú szocialista munkajogi modell ilyenné vált, ahol a munkajog átfogó kodifikálásában példa lehetett a francia Code du travail hatása a Nagy Péter orosz cár időszakától fennálló francia kulturális befolyás következtében, amely az orosz jogtudományra is hatott.

A szocialista-kommunista államok közül Jugoszlávia egy eltérő megoldást alakított ki Edward Kardelj elképzelése nyomán. A Jugoszláv állam a demokratikus centralizmus alapján a társadalmi öngazgatás rendszere szerint épült fel, amelynek az egyik részét a tanácsi és a mellérendelt közigazgatási rendszer alulról felfelé épült gúlája, másik részét pedig a társult munkaszervezetek szintén piramisszerűen felépített rendszere jelentette.²⁰ Legalul a mai üzemeknek megfelelő társult munka alapszervezetek álltak, amelyeknek a gazdasági ágazatuknak megfelelő területileg illetékes társult munkaszervezethez kellett csatlakozniuk, amelyek a mai vállalati fogalomnak feleltek meg. Több terület társult munkaszervezete pedig a saját ágazatában tagállami és össz-szövetségi társult munkaszervezeti szövetségbe tömörült. Társult munka alapszervezetet, szervezetet és szövetséget az állampolgárok, a helyi és a területi önkormányzat, az egyes szövetségi államok, továbbá a szövetségi köztársaság is alapíthatott.²¹ A társult munkaszervezeti rendszer valamennyi szintjén a munkakollektíva nem a hagyományos kétpozíciós munkajogviszonyban, hanem a szövetkezeti tagsági jogviszonyhoz hasonló formában dolgozott. Valamennyi szint vezetését az érintett szint munkakollektívája választotta meg.²² Ez a rendszer szerkezetében az ottani és akkori agrárszövetkezeti rendszerhez, a zadrugához hasonlított, amely csak abban tért el a társult munkaszervezettől, hogy elsősorban önálló farmerek, farmgazdaságok voltak a tagjai, akikkel beszerző-értékesítő szövetkezeti formában kooperált, de voltak saját földjei és állattenyésztési telepei, ahol saját farmgazdasággal nem rendelkező tagok dolgoztak a társult munkaszervezetekhez hasonló tagsági munkaviszonyban.²³

Ez a rendszer némileg hasonlított a lengyel fél-öngazgatási vállalati struktúrához, ahol a munkavállalók által megválasztott vállalati tanács lényegében participációs jogokkal szólhatott bele a vállalat vezetésébe.²⁴ A közép-európai államok közül Csehszlovákia és Magyarország rokonszenvezett a jugoszláv és a lengyel kevésbé kötött állami vállalatirányítási rendszerrel. Ezért 1965 után, amikor a Szovjetunióban Liebermann és Leontyev javaslatára felvetődött a kötött tervutasításos rendszernek a francia állami tervezés mintájára ösztönző jellegű indirekt tervirányítással történő felváltása,²⁵ Csehszlovákiában a Dubček fémjelzte „prágai tavasz” időszaka alatt Ota Šik gazdasági miniszterként kö-

vetkeztesen a jugoszláv vállalati öngazgatási rendszert tervezte bevezetni,²⁶ míg Magyarországon Nyers Rezső, gazdaságért felelős MSZP-központi bizottsági tagként a kettő kombinációjaként alakította ki a gazdaságirányítás indirekt tervezésű hazai reformját.²⁷ Míg Ota Šik kísérletét a Varsói Szerződés tagállamai hadseregeinek az ottani reformfolyamatnak az elfojtását célzó szovjet vezetésű bevonulása meghiúsította, addig Nyers Rezsőnek némi kompromisszumok árán sikerült a lengyel és a jugoszláv megoldás kombinációjával a gazdaságirányítás hazai reformját megvalósítani.²⁸ Ennek következményeként született meg 1976-ban az akkor újszerűnek tűnt állami vállalati törvény, amelynek 1986. évi módosítása az állami vállalat két kategóriáját, az igazgatótanáccsal működő és az öngazgatású állami vállalatot alakította ki. Az igazgatótanáccsal működő vállalat esetében az igazgatótanács tagjainak egy részét a tulajdonosi jogokat gyakorló állami felügyelet nevezte ki, illetve delegálta, míg a másik részét a vállalat dolgozóinak a kollektívája volt jogosult megválasztani. Az állami vállalat eme típusánál a dolgozóinak a kollektíva a hagyományos kétpólusú munkaviszony keretében, munkaszerződéssel dolgozott.²⁹ Ugyanakkor a teljesen öngazgató vállalat esetében a vállalat kollektív vezetését és igazgatóját a vállalati kollektíva volt jogosult megválasztani, és a vállalat típusa majdnem a munkaszövetkezetekhez hasonlóan működött. Bár e vállalati típusnál a munkajogviszony formája a hagyományos volt, tartalmában azonban a szövetkezeti tagsági munkaviszonyhoz, valamint az egyéni és a csoportvállalkozáshoz hasonlított. Egyéként e két vállalati típusnál – éppen úgy, mint a munkaszövetkezeteknél – elterjedt az átalány-elszámolási, másképpen a gebinesi rendszer egyéni és csoportvállalkozási formája.³⁰

Az 1989–90 között a reál-szocialista/kommunista országokban végigvonult rendszerváltási hullámmal a kelet-közép- és dél-európai országok gazdasági rendszere, vállalati struktúrája és munkajoga a nyugat-európai modell szerint alakult. Ennek következtében a legtöbb volt kommunista országban elkülönült egymástól a gazdasági munkajogi és a közszolgálati-közalkalmazotti jogviszony törvényi rendezése. Ezen kívül az ún. individuális munkajog mellett valamennyi kelet-közép-európai poszt-kommunista országban a munkatörvénykönyvek korábban csak individuális munkajogi szabályozása kiegészült a kollektív munkajognak az érdekegyeztetési részével, az ún. koalíciós joggal.³¹ Emellett Magyarország és Csehország, valamint Lengyelország a német üzemi alkotmány mintájára kialakította az üzemi tanácsrendszert, aminek elődjét Lengyelországban a már említett vállalati munkástanácsok képezték.³² A volt Jugoszlávia önállóvá vált tagországaiban szintén hasonló jogi átalakulás tapasztalható.³³ Az amúgy szimpatikusnak tűnt társult munkaszervezeti öngazgatási rendszer részben a felülről történt bürokratikus és autokratikus párt- és állami irányítás, részben pedig amiatt bukott meg, mert a rendszerből kiváltak munkakörét a benne maradtak egymás között osztották fel és nem voltak hajlandók új munkatársakat felvenni.

Ugyanakkor Nyugat-Európa államaiban a munkajogból a szociális minimál-standardokat elvékonyítani törekvő menekülés tapasztalható vissza a polgári jogba.³⁴ Ennek során törekvés van arra, hogy a munkajog egyre erőteljesebben vállalkozási tartalmúvá váljon, a munkajogviszonyt pedig felcserélje a munkajogviszony tartalmú, de vállalkozási formájú önfoglalkoztatás, valamint a fő-, és alvállalkozási kapcsolatok a munkajogviszonyhoz hasonló jellegűvé alakuljanak. A kiindulásként változatos hegeli triász antiszociális ókori keleti munkavégzési stílusú, a welfare society antitézisének második fázisán keresztül elérkezett a globalizációs foglalkoztatásnak és munkavégzésnek egy olyan formájához, ahol a foglalkoztatott a foglalkoztatónak ugyancsak ki van szolgáltatva.³⁵

JEGYZETEK

- * A tanulmány a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémián, 2013. november 25-én, Újvidéken elhangzott székfoglaló előadáson alapul.
- 1 Az ókori Kelet világából. Egyiptom. „Művelt Nép” Tud. Ism. Kiadó, Budapest, 1952, 20–47. o.
 - 2 Hamurabi törvényei, ford. Kmoskó Mihály, Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának a kiadása, nyomtatott Ajkai Kk. Albert nyomdájában, Kolozsvár, 1911.
 - 3 Sarkady János (összeállítás), Gazdasági élet az ókori Görögországban. Gondolat Kiadó, Budapest, 1970. 67–71., 136–156., 159–162., 173–174., 201–207. és 226–231. o.
 - 4 Brósz-Pólay, Római jog. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976, 431–442. o.
 - 5 Vö. BGB. Buch 2. Abschn. 3., Tietel 8. (Dienstvertrag), Tietel 9. (Werkvertrag). In: Bürgerliches Gesetzbuch, 61. Auflage, 2008. Beck-Texte im dtv.; BWB. Boeck 7. Tietel 10. (Arbeitsovereinkomst), Tietel 12. (Anneming von Werk. In: Burgerlijk Wetboek (Niederland), Wettexen, SDU. Fischale et Financiele Uitgevers, Amesvoort, 2002.
 - 6 Vécsei Tamás, A római jog külső története és institutioi. Franklin ny., Budapest, 1886, 190–191. o.
 - 7 Code Civil (Fr.), Balloz, Paris, Titre Huitieme, Du contrat de luage. Chapter premier. Disposition generales, Kapitere I-III. 644. etc. p.; ABGB. Zweiter Teil. 26. Hauptstück (Von Vertragen über Dienstleistungen §§ 1151-1174). In: Kodex des österreichischen Rechts. LexisNexis, ARD. Orac, Taschenkodex, 9. Aufl. 241–255. o.
 - 8 Max Weber, Agrarverhältnisse im Altertum. In: Gesamte Aufsätze zur Sozial-, und Wirtschaftsgesetze, Mohr Verlag, Tübingen, 1924.
 - 9 Magyarország vonatkozásában I. 1872:VIII. tc.; 1884:XVII. tc.; 1922:XII. tc.; és az 1932:VIII. tc., továbbá: Tomcsányi Móric, Magyarország közigazgatási és pénzügyi joga, Budapest, 1933, 292–300. o.; Magyary Zoltán, Magyar közigazgatás, Egyetemi ny. Budapest, 1942, 357. s. köv. p.
 - 10 Csizmadia-Kovács-Asztalos, Magyar állam- és jogtörténet, Tankönyvkiadó, 1972, 112–116. o.
 - 11 Artur Nikisch, Arbeitsrecht, I. Band, 1. Teil, Abschn. § 1-4., 2. B. § 68. B. 3. Kap. § 122. Mohr Verlag, Tübingen, 1954.; Vincenti Gusztáv, A munka jogviszonyai. In: Szladits Károly, szerk.: Magyar Magánjog, IV. kötet, 300. s. köv. p.
 - 12 Ferid Murad, Das Französische Zivilrecht, I. Band, Alfred Metzner Verlag, Frankfurt a. Main – Berlin. 1971, 719. o.
 - 13 Jura Europae, Droit du travail – Arbeitsrecht, Edition technique iuris chasseurs, Paris – C. H. Beck Verlag, München I. 30.00, 30.10.
 - 14 Rehbinder, Schweizerische Arbeitsrecht, Stempfli et Clio Verlag, Zürich, I. Capitel.
 - 15 Jura Europae, I. 10.00-3 (D.); Hogendorn/Rogmans, Arbeitsrecht in Niederlanden, Rz. 1-3. In: Hensler/Braun, 778. o.
 - 16 Jura Europae, III. 70.00-4 (FUL, 1971, mód. 1987).
 - 17 Franciaországban Code du travail, Jura Europae, II. 40.00, 40.10, Spanyolországban Estatuto de los trabajadores, Portugáliában Codigo do trabalho, Calle/Prehm, Arbeitsrecht in Spanien, Rz.2. In: Hensler Braun /Hrsg), Arbeitsrecht in Europa, 1389. o.; Fedtke/Fedtke, Arbeitsrecht in Portugal Rz. 1. In: Hensler/Braub, 1058. o.; Magyarországon a 2013. T. tv. (Mt.)
 - 18 Ficzer Lajos, Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 253. o.
 - 19 Magyarországon az 1951. évi 7. tvr. (Mt.) 4/A. § és az 53/1953. (XI. 28.) Mt. sz. rendelet (Mt. Vhr.).
 - 20 Edvard Kardjelj, Samopravljanje drustvena svojna (Selbstverwaltung und gesellschaftliche Eigentum) Beograd, 1973.
 - 21 Henry Roggemann, Das Modell der Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien, Revija, Frankfurt am Main, 1970.
 - 22 A társult munkáról szóló 1976. tv. In: Küldöttek Híradója a JSZSZK és a VSZAT Képviselőházának Közlönye, II. évf. 1976. ápr. 14.; id. Trócsányi László, A munkajogviszony a legújabb jugoszláv jogfejlődésben. Állam és Jogtudomány, XXI/2. sz.
 - 23 Savo Cukanovic, Semljoradnicko zadugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije, NIP „Mala poljoprivredna biblioteka”, Beograd, 1971.
 - 24 Ficzer-Trócsányi, A dolgozók részvétele a vállalatirányításban. MTA. Állam és Jogtudományi Intézet Kiadása, Budapest, 1971. 30–33. o.; Prugberger, A munkavégzés és a dolgozói érdekvédelem szabályozása a vállalatoknál és a szövetkezeteknél. MTA. Államtudományi Kutatások Programiroda Kiadása, Budapest, 1987, 30–33. o.
 - 25 Szamuely L. (szerk.): Vita a gazdaságirányítás rendszeréről. Kossuth Kiadó, Bp., 1965.
 - 26 Ota Sik, Für eine Wirtschaft ohne dogma, München, 1974.
 - 27 MSZP KB. határozat és Nyers Rezső előadói beszéde, I–V. és V–VIII. o.
 - 28 L. Az új gazdasági mechanizmus jogszabályainak gyűjteménye, I–IV. kötet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1967-től folyamatosan.
 - 29 1986-ban módosított 1977:VI. tv. az állami vállalatokról; Eörsi Gyula, Állami tulajdon-áll-

- mi vállalat. In: ELTE Jogi Kar Actái, 1970.; Uő: Gazdaság – jog – jogrendszer-tagozódás, Akadémiai Kiadó, 1977, 132. s köv. p.; Hegedüs István, A dolgozó kollektíva és jogi szabályozásának koncepciója. Jogtudományi Közlöny, 1977/7. sz.; Prugberger, A gazdasági szervezetek szabályozásának jogrendszer-tani kérdései, Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények, (SZKI. Közl.) 133. 189–206. o.; Uő: Belső vagyoni és vállalati viszonyok az önkormányzati vállalatoknál, SZKI. Közl. 206. 120–146. o.; Sárközy Tamás, A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- 30 Prugberger, Belső vagyoni és vállalkozási viszonyok az önkormányzati vállalatoknál, a 29. sz. jegyzetben hiv. hely, továbbá uő: A szövetkezetek üzemszervezeti egységeinek önállóságát és kapcsolatkiépítéstük rendjét megvalósító jogi eszközök, SZKI. Közl. 169. Budapest, 1982, valamint:
- A szövetkezet és a tagok belső vagyoni, valamint vállalkozási kapcsolatának jogi kérdései. SZKI. Közl. 185. Budapest, 1985.
- 31 L. Prugberger, Európai és magyar összehasonlító munka és közszolgálati jog, Complex Kiadó, Budapest, 2006. XXIII. és XXIV. fejezet ország-dokumentációkkal az érintett államok hazai szerzőitől származó szakirodalmi források megjelölésével.
- 32 Prugberger, Előző jegyzetben hiv. mű, XXIII. fejezet 2. §.
- 33 Prugberger–Szalma, A munkaviszonyra irányuló szerződés és az új Ptk. Gazdaság és Jog, 10/2012. 14–17. o.
- 34 Prugberger, Munkavállalói biztonság a globalizációban, Valóság, 2008/2. sz. 43–44. o.
- 35 Prugberger, Az európai uniós munkajogi szabályozás módosulásainak és kiegészítéseinek a kihatása a munkavállalók szociális érdekeire, Európai Jog, 2009/4. sz. 1–27. o.

A föld ára – Fejlesztés, demokrácia és egyenlőtlenség Nyugat-Afrikában*

1. DÍJAT NYERT PÁLYAMŰ

(Prológus) Több nyugat-európai hírügynökség¹ beszámolt arról, hogy 2013 decemberében a nyugat-afrikai Sierra Leone rendőrsége tüzet nyitott a luxemburgi székhelyű SOCFIN cég pálmaolajgyártó üzeme elleni tüntetőkre. Az ország déli részén működő vállalkozással szembeni elhúzódozó elégedetlenségi hullámnak ezúttal több sebesülte és egy halálos áldozata is volt. Az eset nem egyedülálló. Az elmúlt években a rendőrség többször is fegyverrel válaszolt a külföldi érdekeltségű bányaipari vállalatok és mezőgazdasági beruházások tevékenységét bíráló és igazságosabb feltételeket követelő helyi felkelésekre és tüntetésekre. Sierra Leonében valójában évek óta kis intenzitású háború folyik, amelyről csak elvéve és összefüggéseiből kiragadva értesül a világ közvéleménye. A hivatalos sajtó és a helyben működő nemzetközi szervezeteket kiszolgáló szakértők nagy része továbbra is azt az álláspontot képviseli, hogy Sierra Leone a nyugati típusú demokrácia átvételének egyik mintaországa. Sierra Leone, amely 1991 és 2001 között véres polgárháború színtere volt, 1995-től az ENSZ és számos nemzetközi szervezet kiemelt figyelmét élvezte, és a háború utáni visszarendeződés nagyban a nyugati fejlesztési ügynökségek által diktált utat követte. 2014 márciusában az ENSZ békefenntartó missziója azzal a megállapítással hagyta el az országot, hogy az a demokratikus és gazdasági fejlettségnek egy olyan szintjére lépett, amikor már nincs szüksége külföldi gyámkodásra. A nyugat-afrikai sikertörténet árnyoldalának, történelmi háttérének és jelenkori kihívásainak a megértése nemcsak azért fontos, mert segít pontosabb képet kialakítani az afrikai kontinens geopolitikai helyzetéről, de azért is, mert saját demokratikusnak nevezett mintáink kritikus felülvizsgálatára int.

(Bevezetés) A nemzetközi fejlesztés jelenleg érvényes ideológiája szerint a fejlődő világ társadalmait sújtó problémákra – ezek közé tartozik a gyenge állam, gazdasági alulfejlettség, szegénység, erőszak és a korrupció – a demokratizálódás a leghatékonyabb ellenszer. A jelen cikk legfőbb állítása az, hogy a gazdasági növekedés és a demokrácia között tételezett összefüggés a demokrácia fogalmának naiv értelmezésén alapul. Egy olyan rezsim, amely formájában demokratikus, ám természetesnek tekinti, hogy a világ egyik legszegényebb társadalmában a fejlődés velejárója az egyenlőtlenségek további növekedése, valójában könnyen válik maga is az elnyomás eszközévé, még akkor is, ha politikája a növekedést szolgálja.

A nyugat-afrikai Sierra Leonében lezajló demokratikus folyamat valóban hozzájárult egyfajta látványos gazdasági növekedéshez, azonban ez a növekedés nem szolgálja a lakosság többségének az érdekeit. A kormány vakáságot színlel a szegénységgel szemben és hidegen hagyja a társadalmi igazságosság kérdése. Ebben a tekintetben a jelenlegi, nemzetközi donorok által finanszírozott fejlesztéspolitika inkább a múlt folytatását jelenti, semmint szakítást azzal. Miközben a modernizációs folyamat az egzisztenciális biztonság hagyományos garanciáit a nullára redukálta, a társadalmi kirekesztés nagy léptékben, minden korlát nélkül halad a maga útján.

Sierra Leonében a létbiztonság mindig is a föld használati jogától függött (Murphy, 2010; Knörr and Trajano Filho 2010). A föld, mely egyszerre hordozza magában a meggazdagodás ígéretét és táplálja az erőszakot, a legutóbbi időkben a fejlesztési viták kö-

zép pontjába került. Egy olyan történelmi pillanatban, amikor Sierra Leone a globális méretekben zajló kereskedelmi földkiszajátítás (*land grab*) (Whitby 2010; Oakland_Institute 2012a) viszonylag friss célpontjává válik, fontosnak látszik visszatekinteni a múltra, azért, hogy jobban megérthessük a jelenben rejlő veszélyeket.

(*A patrimoniális örökség*) Már Nyugat-Afrika történelmének korábbi korszakaiban is a földdel való rendelkezés joga különböztette meg a nagy és a kis embereket, azokat, akik irányítottak, azoktól, akiket irányítottak. A patrónusok és a kliensek láncolatában a „nagy emberek”, vagyis a települések alapítói és az ő leszármazottai védelemben és némi anyagi biztonságban részesítették azokat, akik később érkeztek. Ezek az idegenek, akik jogot kaptak a földhasználatra, cserébe hűséggel, a terményeik egy részével és munkaerejükkel tartoztak az őshonos leszármazási ágak véneinek.

Az előbb érkezett leszármazási ágak véneinek a földhöz öröklődő „adminisztratív jogok”, a később érkezett telepedőknek azonban csak használati, másra át nem ruházható joguk volt (Moyo and Foray 2009). Az ebből a helyzetből adódó strukturális egyenlőtlenség ellenére, az idegeneknek – még a rabszolgáknak is – megvolt az a lehetőségük, hogy házasság vagy örökbefogadás révén beépüljenek a vezető leszármazási ágakba, és az is előfordulhatott, hogy idővel maguk is főnökökké váltak. A többieknek, ha fellázadtak a patrimoniális kötelezettségeik ellen, vagy erősebb patrónusra vágytak, megvolt az a lehetőségük, hogy elhagyva uraikat máshol vállalják fel az idegenek kijáró sorsot. Így a patrimoniális rendszer centripetális és centrifugális ereje egyszerre biztosította az újonnan jöttek integrációját, miközben másokat kilökve a rendszerből marginális helyzetbe sodort. Mindent összevetve azonban elmondható, hogy a rendszer a többség számára alapvető biztonságot jelentett (Knörr and Trajano Filho 2010).

(*Gyarmatosítás kori találmányok*) A britek csupán Freetownt és környékét gyarmatosították. A gyarmati területeken a földhöz való jog új formáit vezették be, megkülönböztetve a magán és az állami tulajdont. A hátvidéken – melyet 1986-ban protektorátussá tettek – érintetlenül hagyták a kollektív tulajdonjogot. Annak ellenére, hogy a protektorátus adminisztratív rendszere látszólag tiszteletben tartotta a szokásjogot, a bennszülött lakosság számára az elcsatolás első jele egy új adó bevezetése volt (Magazinier 2006). A házakra kivetett adó és a britek próbálkozása arra, hogy kezükbe vegyék a pálmaolaj-termelést, a bennszülöttek számára elfogadhatatlan beavatkozást jelentett, amire lázadással feleltek. Felkelésük a „kunyhóadó háború”, a „Hut tax war” néven vonult be a történelembe.

A felkelés leverése után a britek sietve elmozdították a hatalomból az ellenállás élén álló véneket, és együttműködésre hajlandóbb vezetőket állítottak a helyükbe, akik a „paramount chief” címet kapták. Mivel ezeknek az új főnököknek a hatalma inkább a gyarmati adminisztrációtól függött, mintsem saját közösségeiktől, a patrónusok és kliensek közötti kölcsönös kötelezettségek érzékeny egyensúlya megbomlott. Ezzel kezdődött az a hosszú folyamat, amelyet Bayart úgy jellemez, mint az afrikai uralkodó osztály történelmi útját az egyre erősödő kifelé fordulás (extraverzió) irányába (Bayart 1993, 101).

Ám ezek az új típusú vezetők még mindig szervesen kapcsolódtak a helyi közösségekhez, hiszen együtt éltek velük, és ez valamelyest csökkentette a hatalommal való durva visszaélések kockázatát. A főnököknek továbbra sem volt joguk elidegeníteni a közösségi földeket, így a kollektív biztonság továbbra is elsőbbséget élvezett az egyéni érdekek szemben, habár ez a biztonság egyre törékenyebbé vált, ahogy a britek közvetett uralkodása (indirect rule) egyre több teret engedett a helyi főnökök zsarnokoskodásainak, elmélyítve a meglévő egyenlőtlenségeket.

(Az externalizáció és a növekvő individualizmus logikája a gyarmatosítás után) A függetlenség kikiáltása 1961-ben nem változtatott lényegesen Sierra Leone politikai és adminisztratív kettősségén, amely a Nyugati Területet (vagyis Freetownt és a félszigetet) mindig is a régi protektorátustól különálló entitásként kezelte. A vidéken, vagyis Sierra Leone területének túlnyomó többségén a helyi főnökök uralma és a szokásjogon alapuló földhasználati jog fennmaradt és érvényben van a mai napig. Ebből következően az országban ma három különböző jogrendszer működik egymás mellett: a földek vagy közösségi tulajdonban, vagy állami vagy magánkézben vannak. A rendszer bonyolultsága, áttekinthetlensége és a növekvő kereslet miatt a földbirtoklással kapcsolatos konfliktusok mindennaposává váltak.

Évtizedek óta tart a vita arról, hogy a jelenlegi földtulajdoni rendszer működőképes-e, és ha nem, hogyan kellene megváltoztatni. A reform hívei azzal érvelnek, hogy a hagyományos földhasználati jog nem segíti elő a hosszú távú befektetést, mivel az egyes földművelők nem lehetnek biztosak benne, hogy ők maguk részesednek-e a jövőben a megnövekedett termésből. Azt is hangsúlyozzák, hogy a közösségi földtulajdon nem fogadják el a bankok garanciaként, ezért ez hátráltatja a hitelből finanszírozott fejlesztést (Johnson 1976). A másik oldal ezzel szemben kiemeli a hagyományos földtulajdon által biztosított kollektív biztonságot, hiszen ebben a rendszerben a közösség minden tagja biztos lehet abban, hogy minden időben joga lesz a föld egy részének a megműveléséhez, habár azt sohasem tudhatja, meddig művelhet egy bizonyos földrészt. Ez a rendszer – ahogy Barrows hangsúlyozza – inkább a gazdasági biztonságot, mintsem a gazdasági növekedést szolgálja. (Barrows 1974, 402).

Ez a vita, bár elméletileg fontos kérdéseket vet fel, elleplezi a három különböző földtulajdon működése közötti gyakorlati hasonlóságokat. Nem beszél arról, hogy mind három földrezsim a közösségi tulajdon individualizációja felé tendál, amely tetten érhető úgy helyi, mint nemzeti szinten is. Amikor a hagyományos főnökök, magas rangú kormánytisztviselők és üzletemberek stratégiai szövetségre lépnek – már ha ezek a szerepek nem egyetlen személyben találkoznak, ami nem megy ritkaságszámba – minden érdekkonfliktus a tulajdonjog hagyományos és modern formái között inkább látszólagos, mint valóságos.

A patrimonialis rendszer nem tűnt el a függetlenség kivívása után, ehelyett bevette magát a gyarmatosítás utáni államapparátusba és a kormányzás egyik legfontosabb eszközévé vált. A kormányzás externalizációja eközben tovább folytatódott. Egyre növekvő mértékben került sor külső források bevonására – külföldi befektetés, segély és hitel² formájában – a politikai elit hatalmának megszilárdítása érdekében. Érdekes módon a külföldiek (legális és illegális) bevonása a patrimonialis láncolatba a hazai erőforrások államosításával kezdődött. Siaka Stevens³ 1978-ban bevezette az egypártrendszert és államosította a legfontosabb iparágakat, maga körül egy külföldi üzletemberekből álló erős hálózatot alakítva ki, amely teljes mértékben monopolizálta a kereskedelmi forgalmat. Ebben a helyzetben a privatizáció és az államosítás nem egymásnak ellentmondó fogalmak voltak; a két folyamat párhuzamosan, egymást erősítve folyt. Az erőforrások kivonása a közjóból, a hatalom központosítása és a függőségi kapcsolatok externalizációja a 80-as években érte el a tetőfokát, amikor Siaka Stevens legfontosabb kereskedelmi szövetségese, egy libanoni⁴ üzletember az ország exportjának 100%-át birtokolta (Peters 2010).

A külföldiek bevonása a patrimonialis láncolatba több előnnyel is járt. Nagyban csökkentette a kormányzás költségeit, hogy többé nem egy erős, potenciális ellenfelekből álló és kiterjedt helyi hálózat támogatását, csupán néhány, a helyi viszonyok között elszigetelt, és ezért a hatalomnak kiszolgáltatott haszonélvező együttműködését kellett

megvásárolni (Reno 1996; 2009). A privatizáció és extraverzió kettős folyamatának a legfontosabb következménye az volt, hogy a lakosság nagy része kiesett abból a kollektív védelmi rendszerből, ami a korábbi patrimonialis berendezkedést jellemezte.

(Az élelemelosztás privatizációja) Miközben a neopatrimonialis gyakorlatok a potenciális állami bevételeket egyéni profittá alakították, az állami és közösségi újraelosztási rendszerek rendre összedőltek. A két egymást erősítő folyamat tömegek elszegényedését eredményezte, amit tovább súlyosbított a mezőgazdasági termelés visszaesése. A gyarmati időkben Sierra Leone még nettó élelmiszerexportőr volt. A függetlenség kivívása után két évtizeddel az ország mezőgazdasági termelését – különös tekintettel az alapélelmiszernek számító rizs termesztésére – fenntarthatatlannak nyilvánították. Sierra Leone jelentős élelmiszerimportra szorult (Oakland_Insitute 2012b, 1). A mezőgazdaság összeomlása nem volt független a neopatrimonialis rendszer virágzásától.

A gyarmati időkben létrehozott Sierra Leone Produce and Marketing Board nevű állami hivatal, amely az ország kizárólagos jogú mezőgazdasági exportőre volt, a hatvanas évektől a mezőgazdasági fejlesztés legfőbb platformjává vált. Külföldi segílyre és hitelre támaszkova új ültetvényeket és feldolgozóüzemeket hozott létre. Ezek a beruházások azonban kivétel nélkül csődbe mentek, és az SLPMB-t hamarosan „a közszféra deficitjének legfontosabb forrásaként” emlegették (Rattan J. Bhatia 1969). Az IMF ebben a helyzetben azt tanácsolta az SLPMB-nek, hogy csökkentse a felvásárlási árait. A helyi termelők nem voltak hajlandók a megállapított áron eladni a termékeiket, ezért a rizs termesztése 1978 és 1984 között 30%-kal esett vissza. „Az ország kénytelen volt élelmiszer-deficitet bejelenteni, miközben a helyben termelt rizs nagy része (a szomszédos) Guinea-ban talált piacot, csempészárú formájában” (Peters 2010, 335). A kialakult hiány keresletet teremtett az importált rizsre.

Az élelmiszerhiány kormányzati szempontból kifizetődőnek bizonyult, mivel az import rizst sikerült úgy az elit meggazdagodásának, mint a lakosság zsarolásának eszközévé tenni. Siaka Stevens magas áron vásárolta a rizst olyan vállalatoktól, amelyekben részesedéssel bírt (és ez természetesen az egekig emelte a piaci árat), majd azzal váltotta meg az alacsony rangú köztisztviselőket, katonákat és rendőrök lojalitását, hogy csökkentett áron bocsátotta rendelkezésükre a rizst. A fizetések rizs formájában történő kiadása általános gyakorlattá vált. Az olcsó, ártámogatott import rizs megtalálta a feketepiacot is, ami tovább rontotta a helyi termelők esélyét az eladásra, és további termelési visszaesést eredményezett.

Habár a földtulajdonban nem következett be hivatalos változás ebben az időben, sok paraszt vesztette el egzisztenciális biztonságát azáltal, hogy a mezőgazdasági tevékenység nem volt képes többé a megélhetését fedezni. A mezőgazdaságra alapozott vidéki gazdasági rendszer összeomlásának egyik következményeként a vidéki lakosság óriási része választotta a belső migrációt és költözött a városokba (elsősorban Freetownba) vagy a gyémántbányák közelébe. A migráció logikus válasz volt a patrimonialis rendszer régi formájának eróziójára, hiszen a korábbi viszonylagos gazdasági biztonság elvesztésért cserébe a gazdasági gyarapodás ígérését hordozta.

(Neoliberális gazdasági terápia) A nemzetközi pénzügyi közösség tisztában volt a virágzó állami korrupcióval és annak gazdasági és társadalmi hatásaival. Azonban a közjó elherdálásának legfőbb okát nem a bűjtatott privatizációban, hanem a látszólagos államosításban látta, így ellenszerekkel éppen azt javasolta a kormánynak, amiben az már amúgy is elől járt: az állami intézmények további leépítését és újabb privatizációt. Az IMF már 1966-ban előállt egy „stabilizációs programmal” (Rattan J. Bhatia 1969), amely ebbe az irányba

mutatott. A javasolt intézkedések között találjuk az import és az újabb hitelek felvételének visszaszorítása mellett a közúti és vasúti közlekedés állami támogatásának csökkentését⁵, a helyhatóságok költségvetésének megnyirbálását, az egészségügy és az oktatás költségeinek „racionalizálását”, a nemzeti fizetőeszköz leértékelését, a mezőgazdasági termelői árak csökkentését (Idem: 513). Az intézkedések bevezetése rövid távon pozitívan hatott a költségvetés hiányra. Azonban, ahogy későbbi elemzők rámutattak, a pozitív pénzügyi hatások nagyrészt külső hatásoknak voltak köszönhetőek és számos aggasztó fejlemény ellensúlyozta ezeket, amelyek közül kiemelkedik a termények betakarításának az elmaradása és a betakarított termékek környező országokba való csempészése.

Hosszútávon a stabilizációs program megbukott. A 70-es évektől Sierra Leone csatlakozott az IMF strukturális átalakítási (structural adjustment) programja alá vetett országok táborához. Az IMF ekkor már nem szándékozott az importot és a hitelfelvételt korlátozni, ehelyett inkább minden erejével a közkiadások csökkentését és a privatizáció ütemének felgyorsítását igyekezett elérni. Sierra Leone egy olyan ördögi kör fogságába került, amelyben minél jobban eladósodott, az IMF annál nagyobb nyomást helyezett a kormányra azért, hogy szigorítsa a megszorító gazdaságpolitikáját. Az e politika mentén kialakuló növekvő egyenlőtlenség és az alapvető egzisztenciális bizonytalanság azután veszélyes politikai instabilitáshoz vezetett.

Az aggasztó jelek a 70-es évektől kezdve egyre szaporodtak. Még az egypártrendszer kemény fegyvelmezési gyakorlata sem tudta megakadályozni a sorozatos tüntetéseket, és egyik puccskíséret érte a másikat.⁶ A lakosság nyilvánvaló elégedetlensége nem akadályozta meg az IMF-et abban, hogy nyíltan kimutassa elismerését a rezsím teljesítményével szemben. 1991-ben újabb hitelt ítelt meg a kormánynak azzal a feltétellel, hogy az folytatja az állami feladatok privatizálását (Reno 1996, 11). Azonban még mielőtt a hitel megérkezhetett volna, kitört a polgárháború. A háború több mint 10 évig tartott és rövid idő alatt a 20. század egyik legbrutálisabb fegyveres konfliktusává fajult.

(Magyarázat-kísérletek a háborúra) A háborút szokás az ország és a környező országok politikai vezetésének beteges kapzsiságával magyarázni. Ebben a magyarázatban az ország mesés gyémántkincse különleges szerepet játszik. Való igaz, hogy a háború alatt kisebb és nagyobb hadurak vetélkedtek a gyémántbányák kiaknázásáért.⁷ Ez a magyarázat azonban önmagában nem teszi érthetővé a hétköznapi emberek tömeges részvételét a harcokban. Ami Sierra Leone fiatalságát illeti, számukra a gyémántlelőhelyek szabad fosztogatása inkább a háború következménye volt, mint elsődleges motivációja. Nem hallani arról, hogy a volt harcosok a gyors pénzszerzés lehetőségét emlegetnék tetteik magyarázatára, előszeretettel beszélnek azonban arról, milyen nehéz volt az élet a háború előtt a falvakban, mennyire kiszipolyozták őket a korrupst főnökök és milyen dühvel töltötte el őket az a tény, hogy a nemzeti politikai elit a külföldiek érdekeit szolgálja, amíg a lakosság nagy része éhezik (Peters 2010). A lázadás értelmiségi vezetői mindig is anti-imperialista harcnak igyekeztek beállítani a háborút. (Richards 1996). Ezek a szereplők, ha különbözőképpen is, de ugyanarról beszélnek: a patrimoniális rendszer összeomlásáról, azaz arról, hogy a vezetők, helyi és nemzeti szinten egyaránt kikerültek a „községek” ellenőrzése alól és megszűntek azok érdekeit képviselni.

Nem meglepő módon azonban a fegyveres harc inkább rontott a helyzeten, mintsem javított volna. A háború alatt az addig is gyenge állam gyakorlatilag megszűnt működni és létrejött egy minden funkciójától megfosztott látszat-állam, amit Reno „árnyék államnak” nevez (Reno 2009). Miközben az iskolákban megszűnt a tanítás és a kórházakban a gyógyítás, a kötelező oltások elmaradtak, az utak állaga tovább romlott (súlyosbítva

az elszegényedett vidéki területek elszigetelődését), az IMF továbbra is a privatizálás folytatását szorgalmazta. „Annak ellenére, hogy a korábbi hitelfeltételek negatív hatásai már jól láthatóak voltak, a hitelezők, tartván attól, hogy az állam teljes szétesése a hitel visszafizetés ellehetetlenülését vonja majd maga után, inkább átstrukturálták a hiteleket, azzal a feltétellel, hogy az ország végrehajtja az előírt reformot, beleértve a közszolgáltatások költségének csökkentését. Ennek a politikának a nyomán a maradék közszolgák közel egyharmadát menesztették, ezzel is tovább gyengítve a még megmaradt, törékeny patrimonialis hálózatokat.” (Reno 1998, 127).

Még az nemzetbiztonságot is privatizálták, amikor a kormány egy dél-afrikai magánvállalatnak, az Executive Outcomes-nak adott megbízást arra, hogy tisztítsa meg az országot a felkelőktől. Később a cég gyémántkoncessziókat kapott hálából, társulási partnerén, a Branch Energy nevű brit gyémántbányászati vállalaton keresztül, amelynek rész tulajdonosa pretoriai illetőségű. Az Executive Outcomes nem az egyetlen szereplő, amelyik a gyémántbányászatból való részesedésre váltotta katonai szerepét a háborúban. A nyugat-afrikai államok gazdasági közössége, az ECOWAS⁸ nigériai kontingensének volt tisztjei közül többen is beszálltak idővel a gyémántkereskedelembé. A RUF⁹, amelyik a háború alatt a gyémántkitermelés oroszlánrészét befolyása alatt tartotta, a háború után irodát nyitott Belgiumban, a nemzetközi gyémántkereskedelem központjában. A gyémánt, amelyet könnyű szállítani (és elrejtteni), tökéletes fizetőeszköznek bizonyult a nemzetközivé terebélyesedett patrimonialis hálózatokban.

(A privatizáció törvényes és törvénytelen útjai) Sierra Leone területének körülbelül egynegyedén található gyémánt. Egyszerű számítás alapján a világ egyik leggazdagabb országának kellene lennie. Ehelyett máig a világ egyik legszegényebb országa. A gyémántkitermelés a nemzetgazdaság erősítése helyett mindig is inkább a külföldieknek (és a nemzeti elit néhány kivételezett tagjának) szerzett mesés vagyonokat, táplálta a korrupciót és a patrimonialis államot, kiélezte a politika és a gazdaság extraverzióját.

A gyémántot először 1930-ban fedezték fel Sierra Leonében, Kono megyében. A kitermelést fehér külföldiek monopolizálták a kezdet kezdetétől. A népi hagyomány szerint a fehér emberek azt terjesztették, hogy a kő veszélyes, és csak egy bizonyos számmal lehet megfogni, amelyet kizárólag az európaiak birtokoltak. 1935-ben az Oppenheimer család érdekltségébe tartozó belga székhelyű De Beers csoport¹⁰ kizárólagossági jogot kapott a Sierra Leone-i kormánytól a gyémántkitermelésre. A monopólium mellett a törvénytelen bányászat is virágzott, és ahogy egyre inkább teret nyert, a hivatalos bevétel csökkenni kezdett. Ez gondot okozott már a függetlenség előtt is, de Siaka Stevens alatt a helyzet tovább romlott. Siaka Stevens 1971-ben államosította a gyémántbányákat, de ez sem állította meg a profit kiszivárgását az országból. 1975 és 1988 között a hivatalos gyémántkitermelés évi 731 000 karátról (Peters 2010, 334) összesen 48 000 karátra esett vissza (Gberie et al. 2000, 3). Érdekes módon, míg a termelés hivatalos mennyisége az országban megállíthatatlanul csökkent, a környező régióban feltűnően megemelkedett a felvásárlások értéke. Sierra Leonében a hivatalos kitermelés 1988-ra 8 500 karátra csökkent. Ugyanebben az évben a Belga Gyémánt Nagytanács 777 000 karát értékben jegyzett be Sierra Leonéból származó gyémántimportot. Libériából Belgium 31 millió karát gyémántot importált csak 1994 és 1998 között, annak ellenére, hogy az ország bányászati kapacitása nem haladja meg az évi 100-150 000 karátot. A termelés hivatalos számai és a felvásárlás becsült értéke közötti különbség valószínűleg jól mutatja az illegálisan magánkézbe jutó vagyon nagyságát. Ennek a vagyonnak a nagy része a háborút finanszírozta.

A lázadók és az ellenőrizhetetlenné váló katonaság támadásai okozta káosz, az állam által garantált minimális biztonság megszűnése és az illegálisan bányászott és forgalmazott gyémánt óriási vonzereje minden addiginál hatalmasabbra duzzasztotta a vidéki migrációt. Sierra Leone lakosságának fele vált belső kényszerszermigránssá vagy menekültté. Sokan, mindenekelőtt a lakosság legsérülékenyebb része, Freetownban keresett menedéket a háború elől, ahol egy soha nem látott méretű városi szegénység volt kialakulóban.

(Neoliberális béketeremtés és demokratizáció) A háború alatt a Világbank által is szorgalmazott privatizáció fokozatosan elérte a legfontosabb stratégiai ágazatokat: a kikötőt, az olajfinomítót, a központi bankot és a Nemzeti Lottót (Reno 1998, 133) is. Az erőltetett privatizációt az a meggyőződés indokolta, hogy csakis egy racionálisan működő, külső hatásoktól mentes piac tudja megszabadítani az országot (ahogy más országokat is) a korrupciótól, amely elválaszthatatlannak látszott az államtól és a közsférától.

A nemzetközi közösség 1995 után stratégiát váltott, és az ország korrump urainak nyújtott közvetlen és közvetett gazdasági támogatást diplomáciai nyomásgyakorlás váltotta fel. 1995-ben az ENSZ különleges megbízottat küldött az országba. A világszervezet – különösen az angol és az amerikai kormány befolyása révén – 1996-ban fontos szerepet töltött be abban, hogy sikerült a minden eszközzel ellenálló RUF-fal szemben kicsikarnia a választásokat. A választásokon Ahmed Tejan Kabbah győzött, aki korábban ENSZ-tisztviselő volt. Kabbah elnöksége egy új éra kezdetét jelentette, amelyet teljes egészében az ENSZ-befolyás fémjelzett. A nemzeti kormány a világszervezet békefenntartó missziójának és számos ügynökségének és irodájának a többé-kevésbé közvetlen ellenőrzése alá került.¹¹ A látványos nemzetközi jelenlét, amelyhez később csatlakozott a kétoldalú és kormányközi adományozó szervezetek és nyugati NGO-k egész arzenálja, egy mindent elsöprő modernizációs hullámot indított be, amelynek a központjában a demokratikus átalakítás állt.

(Demokratizáció a gyakorlatban – a bányászat) Néhány szektorban a demokratizálódási folyamatot kísérő jogi reform mára már lezajlott. A bányászat ezek közé a szektorok közé tartozik. A Bánya- és ásványügyi törvény (Mining and Mineral Act) 2009-ben lépett hatályba. Ez a törvény szabályozza a bányászati vállalatok tevékenységét, garantálja az igazságos profit megosztást az állam, a helyi közösség és a vállalat között, ajánlásokat tartalmaz arra nézve, hogy mi számít elfogadható munkakörülménynek, és a lakosság kényszerű kitelepítése esetén előírja a közösségi kártérítés mértékét. A legtöbb külföldi bányászati cég tevékenysége azonban még mindig nem felel meg a törvény feltételeinek, még a kormány által hitelesített szerződések sem veszik figyelembe az előírásait.

Kono megye, a legnagyobb gyémántlelőhely, még mindig az ország legszegényebb régiói közé tartozik. Második legnagyobb városában, Koiduban, nincs tiszta ivóvíz, elektromos áram, az utak járhatatlanok. A gyémántkitermelés a Koidu Holding¹² nevű cég monopóliuma. Ez annak a Branch Energy nevű cégnek az utódja, amely a háborúban olyan fontos szerepet játszó Executive Outcomes biztonsági vállalattal való kapcsolatainak köszönhetően szerzett kitermelési jogot. Mióta a kitermelést megkezdte, a Koidu Holding működése számtalan aggályra adott okot. A városban és a környékén folytatott szüntelen robbantások veszélyt jelentenek az épületekre. Az érintett ingatlanbirtokosoknak áttelepítést ígértek, de a program csigalassúsággal folyik. Ha meg is valósul, az áttelepítés nemcsak a régi otthon elvesztését, de sok esetben a művelhető területek elvesztését is jelenti (NMJD)¹³.

A Koidu Holding nem jelent kivételt. Más külföldi tulajdonú bányákat is számos támadás ér, amiért nem tartják be a Bánya- és ásványügyi törvényt, és amiért semmibe veszik a tisztességes üzleti élet szabályait. Ezek közé a cégek közé tartozik az African Minerals és a London

Mining¹⁴. Azonban az újságírók és civil aktivisták hangja alig hallatszik a hangos hivatalos ünnepléstől. A Koidu Holding legutóbbi beruházását a Világbank finanszírozta. Az elnök személyesen látogatott el Konoba, hogy megdicsérje a vállalatot a „jól végzett munkáért” és együttműködésre biztassa az embereket. A helyi főnök és a Bánya- és Ásványügyi Bizottság elnöke, a vállalattal tavaly megkötött bővítési szerződést minden idők legnagyobb összegű egyezményének nevezték.¹⁵ Ezek az ellentmondások jól érzékeltetik a feszültséget egy formálisan létező demokratikus törvény és az általa szentesített antidemokratikus gyakorlat között.

(Új lehetőségek – régi veszélyek – a mezőgazdasági ipar) Nyilvánvaló, hogy sohasem sikerült kidolgozni – hát még gyakorlatba ültetni – egy olyan védelmi mechanizmust, ami garantálni tudná, hogy a bányászatból származó nyereségek túlnyomó részben a Sierra Leoneiak kollektív érdekeit szolgálják a magánvagyonok duzzasztása helyett. A háború utáni években a multinacionális vállalatok a bányászat után a mezőgazdasági ipar felé fordultak, amely szintén a földek tulajdon-, illetve használati jogának a megkaparintásán alapul. Amíg a bányászat esetében a termőföldek elvesztése csupán másodlagos veszteségként jelentkezett, a mezőgazdasági ipar most közvetlen módon, és sokkal nagyobb léptékben fenyegeti a mezőgazdaságból élők megélhetését.

A termőföldek nagyban, kereskedelmi célú elbirtoklása (land grabbing) mára már nagy irodalommal rendelkezik, és Afrika más részein évek óta a figyelem középpontjában áll. Az olyan országok, mint Etiópia, Tanzánia és Madagaszkár, saját bőrükön érezhették a multinacionális vállalatok korlátlan betörésének romboló hatását, és ezzel kapcsolatban számos, a nemzetközi sajtóban megjelenő botránynak váltak főszereplőivé. Ebben a zajos környezetben Sierra Leone csendesen, szinte észrevétlenül lépett be a nemzetközi mezőgazdasági ipar szereplői közé, a kormány és a nemzetközi közösség egyhangú lelkesedése közepette. Az UNDP¹⁶ új projektje, a Sierra Leone Agribusiness Initiative az első millenniumi cél¹⁷ elérését célozta meg a mezőgazdasági ipar fejlesztésén keresztül, amelyhez elengedhetetlennek tekinti a külföldi cégek beruházásait. Ugyanakkor, az olyan független civil szervezetek, mint a földkiszajátítás negatív hatásait kutató Oakland Institute eléggé aggasztónak találta a helyzetet ahhoz, hogy Sierra Leonénak egy külön kiadványt szenteljen hét országot érintő tanulmányorozatában, amely az afrikai kontinensen elharapódzó rablógazdálkodás veszélyeit taglalja (Oakland_Institute 2012b).

A jelentés megállapításai elgondolkodtatóak: mivel Sierra Leonében (egyelőre) a földek elidegeníthetetlenek, a cégek hosszú távra bérlik a földeket, általában – egy 1927-es rendelkezés alapján – 50 éves futamidőre, 21 év hosszabbítási lehetőséggel. „2011 elején közel 500 000 hektár mezőgazdasági terület volt lízingelve, vagy volt lízingmegállapodásra vonatkozó tárgyalás alatt. A földügyleteket a lehető legteljesebb áttekinthetetlenség jellemzi. A megállapodásokat közvetlenül a főnökökkel és földtulajdonosokkal bonyolítják, és sok esetben az aláíróknak nincs a birtokában a szerződés másolata, és csak hozzávetőleges elképzeléseik vannak a szerződés feltételeiről, vagy akár a bérbé adott terület pontos kiterjedéséről. Ebből következően kevés kritikus, a tényeken alapuló megszólalás van a helyzetről a médiában is. A Sierra Leoneiaknak fogalmuk sincs mennyi földterület került már külföldi befektetők kezébe lízing formájában, és erről a kérdésről nincs komoly társadalmi vita sem.” (Oakland_Institute 2012b)

Az érdekelt lakosság beelegyezését gyakran félinformációk, hamis ígéretek és hazugságok árán szerzik meg. A cégek a helyi hatalmasságok, parlamenti képviselők és kormánytisztviselők befolyását használják arra, hogy rávegyék a lakosságot a termőföldjeikről való lemondásra, esetenként hektáronkénti évi 5 dolláros bérleti ár ellenében, vagy még kevesebért. A befektetők azt állítják, hogy csakis meg nem művelt területeket vesznek használatba.

Egy olyan országban, ahol nem létezik megbízható földkataszter, és ahol a parasztok 10-15 évig is ugaron hagyják a földeket, ez az állítás még akkor sem lenne hihető, ha nem léteznének egyéb bizonyítékok arra, hogy a befektetők nem tartják tiszteletben azokat a demarkációs vonalakat, amelyek hivatva lennének megvédeni a helyiek ültetvényeit.

Sierra Leone szegény ország és nyilvánvalóan szüksége van külföldi tőkére, ebben az esetben azonban a megfizetendő ár túl magasnak látszik. Amennyiben a földlízincgek legalább részben nem szolgálják ki a helyi piacot, nem világos, hogyan tudnának hozzájárulni az élelmiszerbiztonsághoz és az élelmiszer-szuverenitáshoz, amely az első millenniumi cél eléréséhez bizonyosan elengedhetlenebb, mint a pusztai gazdasági növekedés. A jelenlegi helyzetben még abban sem lehetünk biztosak, hogy a növekedés valóban bekövetkezik. Azok az ösztönzők, amelyeket a kormány biztosít a külföldi beruházóknak, elhanyagolható garanciát adnak csupán arra nézve, hogy ezek a beruházások valóban hozzájáruljanak a nemzetgazdaság növekedéséhez. „A fa-termések és a rizs esetében a mezőgazdasági beruházások általános pénzügyi ösztönzői közé tartozik egy 10 éves adóelengedés és 0%-os import vám. Sierra Leone minden szektorban megengedi a 100% külföldi tulajdont, és nem szab feltételeket a külföldi munkavállalók arányával kapcsolatban, valamint lehetővé teszi a profit teljes kivonását.” (Oakland_Institute 2012b, 5)

A svájci érdekeltségű Addax & Oryx csoport bioetanol-üzemének példája jól mutatja, hogyan válik a helyi lakosság teljesen kiszolgáltatottá egy olyan projektnek, amely eredetileg a közösségek gazdasági megerősödését ígerte. A vállalkozást, amely cukornád termesztése céljából 20 000 hektárt lízingel az ország közepén 50 évre, a kormány kiemelt projektjének tekinti. A nádból előállított bioetanol nagy része európai exportra kerül.

Az államelnök és a cég képviselője által aláírt egyezmény kiköti, hogy semmilyen későbbi törvénymódosítás, vagy az adórendszer változtatása nem változtathatja meg az eredeti feltételeket, amelyek így 2060-ig garantáltak a befektető számára. Miközben az üzleti feltételek stabilak az Addax oldalán, sokkal megfoghatatlanabbak a helyi közösségek számára. A cég nem tartja be azt kikötést, miszerint a cukornádtörlesztés nem érintheti a termelő rizsföldeket. A megígért 3000 új munkahely is illúzióknak bizonyult. A mai napig a vállalat mindössze 200 alkalmi munkást foglalkoztat, akik után semmilyen társadalombiztosítási terhet nem fizet. A munkások 10 000 leonét (kb. 2,25 dollárt) keresnek naponta. A többi álmom sem vált valóra: a közösségek még várnak az „iskolák, egészségügyi létesítmények, közösségi központok és kutak” megépítésére. Az Addax esete mutatja, hogy a nemzeti politikai elit, a külföldi beruházók és a kormányközi szabályozó intézmények szövetsége egy olyan zárt érdekcsoportot képes létrehozni, amely elég erős ahhoz, hogy legitimitással ruházzon fel egy olyan üzleti vállalkozást, amely a demokrácia legalapvetőbb szabályainak sem felel meg.

(A földreform vita felélédeése) Az Addax 2008-ban jelent meg Sierra Leonében. A földreformról szóló vita csaknem ezzel egy időben lángolt fel újra. 2009-ben az UNDP kinevezett egy bizottságot, hogy vizsgálja meg a reform lehetséges útjait. A jelentés (Moyo and Foray 2009) meglepően visszafogott konklúziójában óvva int a túl gyors és túl drasztikus változtatástól. Ügyelve az elfogulatlanságra, a szerzők mintha egy több évtizede tartó vita két ellentétes álláspontja között vacillálnának. Egyrésztől megismétlik azokat a kritikákat, amelyek korábban a kollektív tulajdonrendszert érték, másrésztől osztozni látszanak azok véleményben, akiket aggodalommal töltenek el a szokásjogon alapuló rendszer által nyújtott kollektív biztonság elvesztésének valószínűsíthető társadalmi következményei (Barrows 1974).

A jelentés megjelenése óta az óvatosaik véleménye kisebbségbe került. A folyamat felgyorsulása elkerülhetetlennek látszik akkor, amikor a nagyléptékű, külföldi tőkéből finanszírozott mezőgazdasági vállalkozások látszanak a jövő zálogának. 2010-ben a törvény-reform bizottság megkezdte egy szakpolitikai ajánlás előkészítését a nagy léptékű, mezőgazdasági ipar kialakítása érdekében. A dokumentum korántsem elfogulatlan megállapításai nem magától értetődöek. Az előző kormány (amelyet 2007-ben váltott le a jelenlegi), úgy látszik, még hitt a kisméretű, önálló gazdálkodásra berendezkedett farmokban. Akkoriban ez a nézett tökéletes összhangban volt a nemzetközi közönség véleményével. Egy 2004-ben keltezett jelentés, amelyet a Világbank és a FAO támogatott, még azt írta az önálló gazdálkodásról, hogy „ez a rendszer képes kielégíteni egy vegyes vidéki lakosság élelmiszerigényét, és ezen felül még valamennyi többletet is elő tud állítani”. (Oakland_Institute 2012b, 11) Az irányváltás hirtelen következett be és meglehetősen drasztikus volt.

2011-ben Johnson, Barrow régi ellenfele¹⁸ a Nemzetközi Növekedés Intézet¹⁹ megrendelésére a következő beszédes címmel írt egy tanulmányt: „A hagyományos földbirtoklás rendszerének megreformálása – egy javaslat”. A javaslat tökéletesen követi napjaink gondolkodásának fő irányvonalát: „Ebben az írásban egy olyan intézményi környezet mellett érvelek, amelyik elősegíti az individualizációt és a föld-jogok rendezett evolúcióját egy olyan rendszer irányába, amely megadja a szabad szerződés jogát a föld tulajdonosainak, és amelyben a kormány politikája arra irányul, hogy minimalizálja a tranzakció árát (beleértve a szerződését), a verseny kialakítása, a piacok javítása, és a megfelelő áttekinthetőség érdekében” – írja.²⁰

A földreform ezen a ponton valóban elkerülhetetlennek látszik, több okból. Az első ok kulturális: a nemzetközi fejlesztés emberi jogokra hivatkozó hivatalos filozófiája nem összeegyeztethető az egyéni tulajdonjog hiányával. A második gyakorlati: mára a háromféle rendszer egymás mellett élése olyan bonyolult helyzetet teremtett, amelyet már senki sem lát át, és amely számtalan megoldhatatlan konfliktust táplál. Legutolsósorban – és önmagában ez az egy ok is elég lenne – a földek végleges elidegenítésének a tilalma nem egyezik a hatalmas potenciális földvásárlók érdekeivel.

(Konklúzió) Sierra Leone gazdasági növekedése 6%-os volt 2011-ben, 16,7% (!) 2012-ben, 7,2% 2013-ban és 12,1% lesz a becslések szerint 2014-ben²¹. A gazdaság kilátásai rózsásak, a beruházók érdeklődése élénk. Más területeken is megmutatkozik a fejlődés: „A Mo Ibrahim Index” szerint: „Sierra Leone egyike azon krízis sújtotta országoknak, amelyek számottevő lépéseket tesznek a demokratikus kormányzás irányába.”²²

Másrészről, Sierra Leone ma is a világ egyik legszegényebb országa, hihetetlenül rossz fejlődési mutatókkal. Néhány téren, pontosan azokon, amelyek a lakosság jólétét mutatják, a világlista végén kullog. Az emberi fejlődési mutató (HDI) listáján 187 országból a 177.²³, a lakosság 60%-a számít szegénynek.²⁴ 2011 decemberében Sierra Leone felkerült az „élelmiszeri szempontból külső segítséget igénylő országok listájára”²⁵. Ilyen körülmények között az Addax és más bioüzemanyag-gyártó multinacionális vállalatok beruházásai a korábban termőföldnek használt területeken különösen veszélyesnek látszanak.

A nemzetközi közösség nem lát kivétlenül ebben a gyakorlatban, sőt aktívan támogatja a bányászati és mezőgazdasági vállalkozásokat, még akkor is, amikor az érdekkonfliktus a helyi lakossággal világossá válik. A kormány kommunikációs csatornáit és a hivatalos média nagy része is ünnepli ezeket a beruházásokat. Azonban a hangzatos sajtóhírek és lelkes nyilatkozatok mögött egy több fronton dúló harc folyik. Az Socfin körül 2013-ban kirobbant botrányt több más, hasonló eset előzte meg. Az Oakland Intézet által elemzett beruházások közül négy esetben a helyi farmerek és földtulajdonosok hangosan tiltakoztak a lízingszerződések ellen (igaz, minden eredmény nélkül). A befektetőkkel szembeni ellenállás civil engedetlenségben, sztrájkban, erőszakos felkelésben, sőt néha illegális cselekedetekben ölt

testet. Az összecsapások gyakoriak, de csak akkor kerülnek be a tudósításokba, ha áldozatok is vannak, vagy ha kétségbevonhatatlan a vállalatok vagy a rendőrök felelőssége.

Mindez ideig a bányászat szedte a legtöbb áldozatot. Koidu városban 2007 óta rendszeresen robbannak ki lázadások a Koidu Holding tevékenysége ellen. 2011-ben tanúja voltam, mikor a rendőrségnek bejelentették, hogy a vállalat területére behatolt két férfi, akik nem kerültek többé elő. Valószínűleg a biztonsági szolgálat emberei lötték le őket. A rendőrség nem indított nyomozást. 2012 áprilisában az African Mineral bányavállalat sztrájkoló dolgozóiba lőtt bele a rendőrség. Többen meghaltak, köztük egy nő is.

A Socfin elleni felkelés és a rendőrség durva válasza talán egy új korszak nyitányát jelzi. Azt bizonyítja, hogy Sierra Leone gazdasági életében a hangsúly lassan áthelyeződik a bányászatról a mezőgazdasági iparra. Minden más változatlan. Úgy látszik, hogy az erőszak a jelenlegi demokratikus átalakulás állandó velejárója.

BIBLIOGRÁFIA

- Bah, M. C. (2011) Time to end Sierra Leone's dependency on aid. *Sierra Express Media*.
- Barrows, R. L. (1974) African Land Reform Policies: The Case of Sierra Leone. *Land Economics*, 50, pp. 402–410.
- Bayart, J.-F. (1993) *The state in Africa : the politics of the belly*. London ; New York: Longman.
- Gberie, L., Ralh Hazleton and Smillie, I. (2000) The heart of the matter. Sierra Leone. Diamonds and Human security. Ottawa: Partnership Africa Canada.
- Gramsci, A. and Buttigieg, J. A. (1992) *Prison notebooks*. New York: Columbia University Press.
- Johnson, O. E. G. (1976) „African Land Reform Policies: The Case of Sierra Leone”: Comment. *Land Economics*, 52, pp. 117–121.
- Johnson, O. E. G. (2011) Reforming the Customary Land Tenure System in Sierra Leone: A Proposal. *Working Paper 11/0558* London: IGC International Growth Centre.
- Kaplan, D. R. (1994) The Coming Anarchy. How scarcity, crime, overpopulation, tribalism, and disease are rapidly destroying the social fabric of our planet. *Atlantic*.
- Knörr, J. and Trajano Filho, W. (2010) Introduction. In Knörr, J. W. T. F. (Ed.), *The Powerful Presence of the Past. Integration and Conflict along the Upper Guinea Coast*. Leiden, Boston: Brill.
- Magazinier, R. D. (2006) *One word: Listening to early violence in Colonial Sierra Leone*. Wisconsin: University of Wisconsin.
- Moyo, S. and Foray, K. M. (2009) SCOPING MISSION REPORT – KEY LAND TENURE ISSUES AND REFORM PROCESSES FOR SIERRA LEONE. *Report commissioned for the Ministry of Land, Country Planning and the Environment, by the United Nations Development Programme, Freetown (Sierra Leone)*. Freetown: UNDP.
- Murphy, W. P. (2010) Patrimonial Logic of Centrifugal Forces in the Political History of the Upper Guinea Coast. In Knörr, J. W. T. F. (Ed.), *The Powerful Presence of the Past. Integration and Conflict along the Upper Guinea Coast*. Leiden, Boston: Brill.
- Oakland Insitute (2012b) DEALING WITH DISCLOSURE:IMPROVING TRANSPARENCY IN DECISION-MAKING OVER LARGE-SCALE – LAND ACQUISITIONS, ALLOCATIONS AND INVESTMENTS.
- Peters, K. (2010) Generating Rebels and Soldiers: On the Socio-Economic Crises of Rural Youth in Sierra Leone before the War. In Knörr, J. W. T. F. (Ed.), *The Powerful Presence of the Past. Integration and Conflict along the Upper Guinea Coast*. Leiden, Boston: Brill.
- Rattan J. Bhatia, G. S. a. B. Q. (1969) Stabilization Program in Sierra Leone *Staff Papers* -, 16., 504–528.
- Reno, W. (1996) Ironies of Post-Cold War Structural Adjustment in Sierra Leone. *Review of African Political Economy*, 23, pp. 7–18.
- Reno, W. (2009) The privatisation of Africa's International Relations. In Haberson, W. a. R., D. (Ed.), *Africa in world politics : reforming political order*: pp. xvi, 408 p. Boulder, CO: Westview Press.
- Richards, P. (1996) *Fighting for the rain forest. war, youth & resources in Sierra Leone*. Oxford [u.a.]: International African Institute [u.a.].
- Scheper-Hughes, N. (1992) *Death without weeping : the violence of everyday life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.
- Scott, J. C. (1985) *Weapons of the weak : everyday forms of peasant resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Whitby, P. (2010) The Great Food Fight. *BBC Focus on Africa*, pp. 44–46.

JEGYZETEK

- * A cikkhez kapcsolódó kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
- 1 Lásd pl. <http://www.reuters.com/article/2013/12/10/sierraleone-socfin-idUSL6N0JP45E20131210>, hozzáférés: 2014. jan. 3.
 - 2 „1970 és 1980 között a külföldi adósság 59 millió dollárról 433 millióra növekedett” Bah, M. C. (2011) Time to end Sierra Leone’s dependency on aid. Sierra Express Media. 16. May 2011. <http://www.sierraexpressmedia.com/archives/23893> (Hozzáférés: 2012. máj. 5.)
 - 3 Siaka Stevens az ország egyszemélyű vezetője 1967 és 85 között, 85-ben saját maga átadta a hatalmat kiszemelt utódjának, Momoh tábornoknak, aki 91-ig hatalmon maradt.
 - 4 „Libanoninak” nevezik azokat a közel-keleti kereskedőket, akik sok generáció óta az ország egyfajta gazdasági elitjét alkotják, ám állampolgársággal a mai napig nem rendelkeznek.
 - 5 Ma már nem létezik működő vasúti személyszállítás az országban, és a vasúti teherszállítás is azokra a speciális vonalakra korlátozódik, amelyeket a magánkézben lévő gyémántbányák tartanak fenn és használnak kizárólagosan.
 - 6 A kormány szerint államcsínykísérlét történt többek között 1971-ben és 76-ban.
 - 7 Az illegális gyémántkereskedelemben és a háborúban érintett afrikai vezetők közül talán a leghíresebb Charles Taylor, Libéria korábbi elnöke, akit a hágai nemzetközi bíróság 2012-ben ítélt el.
 - 8 Az ECOWAS (The Economic Community of West African States) egy 1975-ben alapított regionális szervezet, amelynek ma 15 tagja van. Az ECOWAS csapatai nagy erővel vettek részt a háborúban a demokratikusan megválasztott kormány oldalán.
 - 9 A RUF (The Revolutionary United Front) a felkelők mozgalmának fegyveres ága, melynek vezetője Foday Sankoh volt.
 - 10 Sir Ernest Oppenheimer, aki kézben tartotta a De Beers céget is, alapította az „Anglo American Corporation of South Africa” nevű, bányászattal is foglalkozó multinacionális céget.
 - 11 Az UNIPSIL (United Nation Integrated Peacebuilding Office in Sierra Leone) a nagyobb „ENSZ”-család ország-csapatának tagja, amelynek részét képezik a következő szervezetek: UNDP, UNFPA, UNAIDS, UNICEF, WFP, WHO, FAO, UNHCR, IOM, OHCHR, és a Világbank is. http://www.daco-sl.org/encyclopedia/1_gov/1_4jsdp.htm
 - 12 A cég nemrégiben megváltoztatta a nevét. Jelenlegi hivatalos neve: Octea.
 - 13 Network Movement for Justice and Development (NMJD) The Koidu Kimberlite Project – Is Koidu Holdings Ltd. above the law? Press Statement – 11th February 2004. MAC: Mines and Communities. <http://www.minesandcommunities.org/article.php?a=694>. (Hozzáférés: 2012. jún. 15.)
 - 14 Roland Bankole, Marke. African Minerals projects \$1 billion earning for Sierra Leone by 2015. Tuesday 17 May 2011. The Patriotic Vanguard. <http://www.thepatrioticvanguard.com/spip.php?article5901> (Hozzáférés: 2012. máj. 10.)
 - 15 SEM. Koidu Holdings sign agreement with crop owners. August 1, 2011. Sierra Express Media. <http://www.sierraexpressmedia.com/archives/27234> (Hozzáférés: 2012. jan. 6.)
 - 16 Az ENSZ fejlesztési szervezete.
 - 17 Az ENSZ 2000-ben megrendezett csúcstalálkozóján 8 fejlesztési célt határozott meg 2015-ig. Ezek a milleniumi fejlesztési célok. Az első cél a szegénység és éhezés megszüntetése.
 - 18 Lásd Johnson, O. E. G. (1976) „African Land Reform Policies: The Case of Sierra Leone”: Comment. Land Economics, 52, pp. 117–121.
 - 19 Az International Growth Institute a London School of Economics része.
 - 20 IGC. International Growth Centre. http://www.theigc.org/sites/default/files/11_0558_land_tenure_johnson_final.pdf (Hozzáférés: 2012. jún. 11.)
 - 21 Sierra Leone. African Economic Outlook. <http://www.africaneconomicoutlook.org/en/countries/west-africa/sierra-leone/>. (Hozzáférés: 2012. ápr. 16.)
 - 22 Sierra Leone 2011. African Economic Outlook. http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/Country_Notes/2011/Full/Sierra%20Leone.pdf (Hozzáférés: 2014. febr. 16.)
 - 23 International Human Development Indicators. UNDP. <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/SLE.html>. (Hozzáférés: 2014. febr. 16.)
 - 24 <http://www.sl.undp.org/content/sierraleone/en/home/countryinfo/>
 - 25 COUNTRIES REQUIRING EXTERNAL ASSISTANCE FOR FOOD. Global Information and Early Warning System. FAO, June 2012 <http://www.fao.org/giews/english/hotspots/index.htm#SLE> (Hozzáférés: 2012. júl. 3.)

„Ginnel olajozott, csikorgó elvtársiaskodás” –
Az orwelli disztópia regénypoétikai megoldásai,
stílusa és nyelvezete

3. DÍJAT NYERT PÁLYAMŰ

Az 1984-gyel (*Nineteen Eighty-Four*, 1949), George Orwell kultikus alkotásával foglalkozó elemzések jobbára tartalmi jellegűek, a közvetített világképre és eszmerendszerre fókuszálnak vagy csupán az életrajzi motívumok, illetve a társadalmi-történelmi kontextusból eredeztethető jelenségek feltérképezésére szorítkoznak. Mindeközben elsiklanak azon tény felett, hogy a regénynek a hatalom valós természetéről, indítékairól és céljairól megfogalmazott merész, leleplező szándékú üzenete nem kevésbé lenyűgöző formában kerül az olvasók elé. A szerző olyan eredeti stílust és nyelvezetet teremtett, olyan, a disztópiákra addig egyáltalán nem jellemző újszerű regénypoétikai megoldásokat alkalmazott, amelyek művét kiemelték a hasonló műfajú alkotások sorából, és alkalmassá tették a totális hatalmi elnyomás témájának esztétikai megformálására, mindenféle politikai sallangtól mentesen.

A továbbiakban az orwelli disztópiát formai szempontból közelítem meg, s a regény különleges idő- és térkezelésének, mesterien felépített szerkezetének, a tudatregényre jellemző narrációs technikájának, bravúros nézőpontváltásának, valamint sajátos, egyedi stílusának, ábrázolásmódjának és nyelvezetének bemutatása által igyekszem választ adni arra a kérdésre, hogy a 20. század első felének klasszikus disztópiái közül miért éppen Orwell alkotása bizonyult egyedül időtállóknak.

(*Időtlenység és zárt terek*) A francia köztársasági naptártól kezdve minden forradalmi diktatúra új időszámítást vezet be. Eme aktusnak nem csupán az a célja, hogy a történelemből kiemeljen egy eseményt, amely meghatározó fordulópontként lezár egy korszakot, valami régit, s ugyanakkor elkezd valami újat, valami minden eddiginél hatalmasabbat és valódiabbat. Hiszen mindez elmondható például a keresztény időszámításról is: Krisztus születésével teljesen új periódus, új világ kezdődött, amelynek gyökerei viszont a régmúltba, az éppen lezárt korszakba nyúltak vissza. A forradalmi időszámítást bevezető új rend pontosan ezeket a gyökereket vágja el, s a múltat nem csupán lezárni, hanem előbb elbogatellizálni, majd a felismerhetetlenségig megmásítani, eltorzítani igyekszik, utolsó lépésben pedig végképp eltörölni azáltal, hogy a történelmi tényeket újra meg újra a jelen követelményeihez igazítja, vagy egyszerűen tudomást sem vesz létezésükről. Megkezdődik tehát egy merőben új korszak, amely fokozatosan bekebelezi az egész múltat, az egész történelmet, a jövőt pedig tökéletesen kiszámíthatóvá teszi, míg végül csak a végeláthatatlan jelen marad. Az új világnak hagyományok és történelem nélküli, tiszta lappal rendelkező emberhüvelyekre van szüksége, akik tetszés szerint alakíthatóak, és újra meg újra, generációról generációra a megfelelő eszmékkel tölthetők fel.

Ezzel a tendenciával magyarázható a disztópiák *időtlenisége*. Az 1984-ben már senki sem tudja pontosan, milyen évet is írnak éppen, az időszámítás homályba vész. A kultikus évszám akár állandósulhatna is, hiszen a Párt örökkévaló uralma biztosítja, hogy a jövő éppen olyan lesz, mint amilyen a jelen, a régmúlt ködbe vész, a közelmúlt pedig folyamatosan „aktualizálódik” a párttagok emlékezetének automatikus „újratelepítése”, a könyvek, újságok módszeres átírása, az utcák átnevezése, a szobrok ledöntése és újjakkal

való helyettesítése által. A reális idő megszűnésével párhuzamosan a szubjektív idő is értelmét veszíti: a Szeretet-minisztériumban, „ahol nincsen sötétség”, nincsenek ablakok és a villanyt sem oltják le soha, lehetetlen számon tartani az idő múlását, ahogyan azt sem lehet eldönteni, mikor van nappal és mikor éjszaka. A főhős, Winston Smith időérzéke teljesen megszűnik: fogalma sincs, hogy napok, hetek vagy hónapok óta tartják-e fogva. Ugyanígy azt is csak homályosan tudja elképzelni, hogy a cella, amelyben éppen tartózkodik, a térben hol helyezkedik el: a föld alatt vagy magasan a levegőben. Tökéletes kiszolgáltatottságában ténylegesen olyanná válik, „mint a csillagok közti űrben lebegő ember, akinek nincs módjában megtudni, merre van föl és merre van le.” (219.)

Utópia társadalmi mindig valamilyen zárt térben képesek csak létezni – ez a tér leggyakrabban egy sziget. „Ahhoz, hogy az ember egy utópiát minden részletében gondosan megtervezzen és felépítsen, s hogy megóvhassa azt a tökéletlen világ rontó hatásaitól, bizonyos térbeli elkülönülés szükségeltetik.”¹ Utópia polgárai saját kis univerzumot valószínűsítanak meg az elszigetelt térben, amely önmagában tökéletes; a külvilág behatásai azonban ezt a tökéletességet esetleg megbonthatnák, ezért leggyakrabban inkább tudomást sem vesznek annak létezéséről (vö.: az 1984-ben főbenjáró bűnnek számít a külföldiekkel való érintkezés, hiszen minden idegen ellenségnek számít). A zárt teret a disztópiákban általában a modern nagyvárosok biztosítják. Ezeket elhagyni csak különleges engedéllyel lehet, s akkor is csak meghatározott időre. Ebből következően az, ami a városon kívül van – így a természet az 1984-ben – a szabadság szimbóluma és a lázadás színtere lesz. A totalitárius hatalomnak egyébként is érdeke fűződik a terek szűkítéséhez, hiszen az ellenőrzés, a megfigyelés zárt terekben sokkal könnyebb és hatékonyabb (gondoljunk a Szeretet-minisztérium celláira).

A zárt, ismeretlen térre a hagyományos utópiákban azért is szükség van, hogy az alternatív világ kellőképpen elkülönülhessen az olvasó által ismert empirikus valóságtól, s a fikció ezáltal hitelesebbnek tűnjék. A modern disztópiákban ezt a funkciót az időbeli elkülönítés veszi át. A tér nagyon is ismerős. Miután Orwell Londont néven nevezi, nem nehéz kitalálni, hogy az Egyes Leszállópálya Angliának felel meg. És éppen az ismerős helyszín teszi még elrettentőbbé az ábrázolt világot, különösen ha konkrét helyeket (tereket, utcákat, épületeket) említ a szerző, hangsúlyozva a jövőben beálló riasztó vagy éppen groteszk változásokat, mert alkalmat szolgáltat ezáltal jelenünk és jövőnk összevetésére. Winston és Julia első „randevújának” helyszínén, a Győzelem térre átkeresztelt Trafalgar téren az emlékoszlop tetején, Nelson admirális helyén például Nagy Testvér szobra terpszkedik, dél felé meredve, „a felhőkbe, ahol az Egyes Leszállópályáért vívott csatában megsemmisítette az eurázsiai repülőflottát.” (128.)

(Cselekményvezetés, szerkezet) Az 1984 cselekményvezetése lineáris, bár a cselekmény előrehaladását gyakran megtörik, késleltetik a főhős visszaemlékezései (ezeket rendszerint valamilyen asszociáció indítja el, amely kapcsolatos lehet egy álmokkal, a kávé illatával, a csokoládé ízével vagy a fullasztó délutáni hőséggel); fontos szerepet játszanak ugyanakkor a jövőt előre vetítő látomások, álmok is. Winston előre megálmodja a szerelmi légyottot Juliával az Arany Vidéken, de a 101-es szoba szörnyűségeit is. A legérdekesebb az a képzelgés, amely a történet végén a Gesztenyefa kávéházban üldögélve keríti hatalmába, mert sejteni engedi sorsának bevégeztetését; a korábbi látomásokkal ellentétben azonban ennek bekövetkeztéről már nem szerezhetünk bizonyosságot.²

A cselekményesség nem jellemző a disztópiára, lévén átmeneti műfaj a filozófiai értekezés és a regény között. Orwell hármas tagolású regényében a főhős sorsát ténylegesen meghatározó történések zöme a Második részre koncentrálódik; az Első és a Harmadik

részben a leírások és elmélkedések vannak túlsúlyban. A cselekményességnek éppen-séggel nem használ a meglehetősen didaktikus vagy legjobb esetben is esszészerű vendégszövegek – Goldstein könyve és az *újbeszél* alapelveit, nyelvtani szabályait ismertető Függelék – betoldása sem, melyek jelenlétét a disztópiák totalitásra, a világ teljes körű leképezésére való törekvése magyarázza. Az előbbit mindazonáltal igyekeznek a szerző a lehető legszorosabban beépíteni a főszövegbe, s kapcsolatba hozni a fiktív történettel. A *Könyvből* vett részleteket Winston olvassa fel Juliának, s a szöveget párszor meg is szakítják az olvasás közben támadó gondolatai illetve a Juliához intézett kérdés, vajon ébren van-e még.³

Az olvasó érdeklődését Orwell a visszafogott cselekmény fordulatosságával (Julia vallomása, O'Brien „árulása”) és a feszültség fokozásával igyekeznek fenntartani. A fokozás megjelenhet egy mondaton belül: „A Gyűlölet Hetének hatodik napján – felvonulásokkal, szónoklatokkal, üvöltözéssel, énekszóval, zászlókkal, plakátokkal, filmekkel, viaszfigura kiállításokkal, dobok pergesésével és kürtök harsogásával, menetelő lábak dobogásával, tankok hernyótalpainak nyikorgásával, repülőgépek tömegeinek dübörgésével, ágyúk dörgésével teli hat nap után –, mikor az izgatottság a tetőfokára hágott, s az Eurázsia iránt érzett általános gyűlölet olyan őrzöngéssé fokozódott, hogy ha a tömeg a kezébe keríthetne volna a kétezer eurázsiai háborús bűnöst, akiket az ünnep utolsó napján nyilvánosan szándékoztak felakasztani, feltétlenül darabokra szaggatja őket – éppen ebben a pillanatban adták tudtul, hogy Óceánia mégsem Eurázsia ellen visel háborút, Óceánia ellenfele Keletázsia. Eurázsia szövetséges hatalom.” (198–199.) Kiterjedhet ugyanakkor egy egész fejezetre, sőt az egész műre is. A 101-es szobában játszódó epizód elején Winston csak sejti, de nem látja, mi van a ketrecben; később már érzi is a patkányok szagát, egyre közelebb kerül hozzájuk; a hatást még inkább fokozza, hogy egyre növekvő kétségbeesésében a főszereplő hallucinálni kezd, szinte kilép a testéből, kívülről látja és hallja önmagát. A Párt indítékainak rejtélye kezdettől megfejthetetlen Winston számára, ahogy arról egy naplóbejegyzése is tanúskodik: „*Azt értem, HOGYAN csinálják, de nem értem, hogy MIÉRT.*” (91.) Mielőtt végre megtudhatná a választ Goldstein könyvéből, letartóztatják. A „végső titok”, melynek rejtélye a regény kezdetétől a háttérben lapul, csak az utolsó részben nyer megvilágítást.

Az 1984 egyértelműen a klasszikus szerkezeti sémát követi. Az Első rész hosszú bevezetője után a Második rész elején következik be a bonyodalom (Julia vallomása), majd a cselekmény kibontakozása (Winston és Julia kalandos találkozásai, az O'Briennel való kapcsolatfelvétel) után még ugyanennek a résznek a végén érik el a tetőpont is (Winston és Julia letartóztatása). A főszereplő átnevelését és végső behódolását dokumentáló Harmadik rész tekinthető a megoldásnak. Az egymástól viszonylag élesen elkülönülő részek között hidat képeznek a visszatérő motívumok, melyek biztosítják a regény szerkezeti egységét. Ilyen az Arany Vidék, Winston és Julia szerelme beteljesülésének helyszíne, mely az Első és a Harmadik részben álomképként bukkan fel; vagy a patkányok, melyek jelen vannak Winston rémálmaiban, az ócskásbolt feletti szobában, s végül a 101-es szoba poklának legfontosabb kellékeiként Winston teljes behódolásának előidézői lesznek. Más mozzanatok a végkifejletet anticipálják. Az első fejezetben leírt Két Perc Gyűlölet közben „mintha elektromos áram változtatott volna minden embert akarata ellenére fintorgó, sikoltozó holdkórossá” (20.); ez nyilvánvaló utalás arra, hogyan fogja kínozni O'Brien Winstont a Szeretet-minisztériumban. Szintén az Első részben szerepel egy mondat, amely sejteti, miképpen fogják szétzúzni Winston józan észbe vetett hitét: „A végén a Párt ki fogja jelenteni, hogy kettő meg kettő öt, s mindenki el fogja hinni.” (91.) Jeffrey Meyers szerint az, hogy Winston gyerekkorában cserben hagyta anyját és hűgát, Julia el-

arulását vetíti előre.⁴ Ahogyan az előbbire is testi kényszer vitte a főszereplőt (kínzó éhség miatt minden ételt magának követelt, akkor is, ha családtagjai emiatt éhen halnak), úgy Juliát is azért „kénytelen” elárulni, mert nem tud uralkodni a testén s az ellenállhatatlan ösztönön, hogy bármi áron elhárítsa az iszonyatos veszélyt.

(Bevezetés az új világba, narrációs technika) A modern utópiaszerző számára a legnagyobb kihívást az olvasó bevezetése jelenti az általa teremtett fiktív világba. Amennyiben a regény cselekménye követi a klasszikus szerkezeti sémát (expozíció – bonyodalom – kibontakozás – tetőpont – megoldás), a legfőbb hangsúly terjedelemben is mindig az expozícióra kerül, ahol más, „hétköznapi” művekkel ellentétben a narrátornak nem csupán a szereplőket, jellemüket, indítékaikat és törekvéseiket, egymáshoz fűződő viszonyukat és konfliktusaik előzményeit kell ismertetnie, hanem legalább akkora nyomatékot kell fektetnie a környezetrajzra is, a mindennapi élet főbb vonásainak ábrázolására az alternatív társadalmi lét viszonyai között. Ugyanakkor ügyelni kell az egyensúly fenntartására is: a társadalomrajz túlsúlyba kerülése egyrészt a didaktikus előadásmód, másrészt a főbb szereplők indokolatlanul kései megjelenésének és ezzel párhuzamosan a cselekmény megkésett kibontakozásának esztétikai veszélyével fenyeget.

Annak érdekében, hogy a modern utópisztikus művekre, így az Orwell által jól ismert *Szép új világra* is jellemző legnyilvánvalóbb buktatókat elkerülje, az 1984 szerzője a tudatregény eszközeit vette igénybe. A mindentudó elbeszélő helyett nála a narrátor személye keveredik a főhős személyével, szinte eltűnik mögötte, s csak annyit enged láttatni az alternatív valóságból, amennyi a főszereplő, Winston Smith tudatán átszűrődik⁵, mintegy igazolva ezáltal az Angszoc egyik legszentebb dogmáját is: az objektív valóság csupán illúzió, semmi sem létezik ténylegesen a tudaton kívül. Óceánia társadalma, politikai berendezkedése, feltételezett múltja, miliője, mindennapi élete és a fiktív környezetet benépesítő alakok mind-mind a főszereplő elmékedéseiből, belső monológjaiból, visszaemlékezéseiből, álmaiból, benyomásaiból, helyenként gondolatfolyamként ható naplójegyzeteiből bontakoznak ki fokozatosan, a naplórészleteket kivéve átélt beszéd formájában közölve a személytelen narrátor által, megtartva ezáltal a csendes fölényt és a tárgyilagosság látszatát. Ez a narrációs technika megsokszorozza a mű hatását: „Mivel az 1984 olvasója a valóságot egy párttag, Winston elméjén átszűrve ismeri meg, maga is részesedik ebben a tudatállapotban. Ez a fő oka annak, hogy a könyv nyomasztó légkörét nem a külső körülmények, a nyomor, az értelmetlen munka, a hazug jelszavak vagy éppen a kínzókamra borzalmi (ezeket viszonylag visszafogottan ábrázolja Orwell) határozzák meg, hanem Winston gondolatvilága, az állandó félelem, bizonytalanság, tehetetlenség érzése.”⁶ Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Alok Rai, hogy Orwellt nem annyira az állam működése, mint inkább alávetettjeinek élete, lelkivilága, mentális állapota érdekli, s az, hogyan tükröződik a totalitárius uralom az egyén tudatában.⁷

Bár Winston elméje által közvetítve már az első fejezetben megismerhetjük a főhős sorsát a továbbiakban döntő módon befolyásoló mellékszereplőket, Juliát és O’Brien, a bonyodalom és a cselekmény kibontakozása itt is késlekedik, csak a regény második részében kerül rá sor. Mindez indokolható egyrészt a környezet hatásával – a totális ellenőrzés miatt a kapcsolatteremtés szinte lehetetlen –, másrészt a tudatregény egyik legfőbb sajátosságával, miszerint a külső történések mindig háttérbe szorulnak a hős belső világának ábrázolásával szemben. A tudatregény ilyenén hatásának tudható be az is, hogy a kevésbé fontosnak ítélt eseményekről – mint például a Juliával való találkozásokról vagy az előkészületekről a Gyűlölet Hetére – csupán tömörített összefoglalók tájékoztatnak, fontos megjegyezni viszont, hogy ezek az „idősűrítő” narrátori tudósítások sem közölnek

semmivel sem többet annál, amennyit a főhős átélt (jól megfigyelhető ez a tendencia annak az időszaknak a visszamenőleges áttekintésében, amikor Winstont a Szeret-minisztériumban a Gondolatrendőrség pribékjei kínozták, mielőtt még O’Brien kezei közé került volna; a narráció a főhős agyában a kábítószeres és eszméletvesztések következtében jelentkező sötét foltoknak megfelelően rendkívül homályos, szaggatott). Azok az események kapnak csak nagyobb hangsúlyt, amelyek a főhős belső világára számottevő hatást gyakorolnak (például Julia szerelmi vallomása, az O’Briennel való kapcsolatfelvétel, a letartóztatás), de természetesen ezek elbeszélésénél is fontosabbak a főszereplő önreflexiói, mint az átélt külső történések.

Az „agyonellenőrzött” társadalmi légkör, a nyílt kommunikáció nehézsége kihat a szövegre is. Ez a hatás elsősorban a dialógusok szórványosságában figyelhető meg. Az expozíciónak tekinthető Első részből szinte teljesen hiányoznak a párbeszédok, az első hosszabb dialógus csak a szakasz utolsó fejezetében, a prolinegyedbe tett „kirándulás” epizódjában bukkan fel; a Második részben a Winston és Julia között folyó beszélgetések tartalmáról jobbra függő beszéd formájában szerzünk tudomást; a Harmadik részt pedig zömmel O’Brien monológjai töltik ki.

(Jellembrázolás) A tudatregény elemeit felhasználó narrációs technika az 1984-ben megköveteli egy központi figura szerepeltetését, aki köré nemcsak a cselekmény, de az egész fiktív világ felépül. Winston Smith tipikus antihős, Orwell több korábbi regényhőiséhez hasonlóan. Nemcsak azért, mert lázadása eleve bukásra ítéltetett (ezzel többnyire ő maga is tisztában van), hanem azért is, mert általában csak sodródik az eseményekkel, nagyon kis mértékben képes csak hatni sorsának alakulására, képtelen felérni a körülötte működő hatalmakhoz. Gondolatait, cselekedeteit és általában egész sorsát nagyban befolyásolják a mellékszereplők, Julia és O’Brien. Ők a kezdeményezők, Winston több szempontból is alárendeli magát akarataiknak. Mégis ő a legkidolgozottabb, legármályaltabb karaktere is a regénynek – passzivitása, fásultsága mellett felszínre kerülnek például agresszív hajlamai, de szabadságvágya, humánussága is. A konfliktus elsősorban az ő lelkében játszódik le, lázadó és elfogadó, behódolásra hajlamos énje között. A többi szereplő egységesebb, sematikusabb: Julia az ösztönös, életrevaló lázadó, O’Brien az egzaltált, fanatikus, ám szuperintelligens inkvizítor, Syme a túlbuzgó írástudó, Parsons pedig a „nagy rakás idióta lelkesedés” típusú figurája. Mindazonáltal egy olyan társadalomban, amelynek egyik legfőbb törekvése a tökéletes uniformitás megteremtése és az individualitás felszámolása, még ezek a „jellemek” is színesnek tűnhetnek. (Ilyen szempontból az 1984 legtipikusabb szereplője Winston felesége, Katharine, akinek a Párt tökéletes alattvalójaként egyáltalán nincs jelleme.) Bár a szereplők többsége inkább típus, mint jellem, mégis hitelesek, mert tökéletesen illeszkednek a környezethez és a témához. Egy totalitárius világ jellegzetes benépesítői ők.

(Nézőpontváltás és a szerzői értékítéletek hiánya) A disztópiák egyik alapvető műfaji jellege az egyén és az elnyomó hatalom nézőpontjának ütköztetése, általában a főhős és a hatalom egy magas rangú képviselője között kibontakozó dialógus által. Az 1984-ben erre a Harmadik részben kerül sor, s az összecsapás mind fizikai, mind szellemi síkon a hatalom győzelmével és az egyén megsemmisülésével zárul. Ráadásul O’Brien és Winston párbeszédei, de még inkább O’Brien monológjai olyan váratlan nézőpontváltást hoznak a műben, amely teljesen új megvilágításba helyezi az addig történeteket. Winston és Julia józan észre és közvetlen tapasztalatokra alapozott nézőpontját, mely nagyjából az aktuális olvasóéval egyezik meg, semmissé teszi és abszolút módon felülírja a Párt állásfoglalása O’Brien tolmácsolásában. Mindazt, amit Winston (s általa az olvasó is) addig a pillanatig

átélt és gondolt, amiben majdnem teljes bizonyossággal hitt, O’Brien kétségbe vonja és megcáfolja. Kiderül, hogy Winston lázadása csupán a Párt forgatókönyve szerint lefolyt színjáték volt, gondolatai, elméletei, de még tapasztalatai, emlékei is mind-mind tévedések, egy beteg elme agyszüleményei. Winston hosszas vívódás és szenvedés után kénytelen belátni és elfogadni, hogy elméje gyógyításra, átnevelésre szorul.

A narrátor személytelensége, a szerzői értékítéletek tökéletes hiánya az, amely Orwell művének különös feszültséget kölcsönöz. A Winstont a kezdetektől kínzó kérdések feltétlenül gondolkodásra készítik az olvasót is: „Egyáltalán, honnan tudhatjuk, hogy kettő meg kettő valóban négy? Vagy hogy a nehézségi erő működik? Vagy hogy a múlt megváltoztathatatlan? Ha mind a múlt, mind pedig a külső világ csak tudatunkban létezik, s ha tudatunk maga szabályozható – akkor mi a helyzet?” (91–92.) Nem lehet, hogy a józan ész tényleg csupán statisztika dolga, és az örültség egyszemélyes kisebbséget jelent? Ezek a kérdések nem maradnak ugyan megválaszolatlanul, a válaszok azonban a legkevésbé sem megnyugtatóak. S nincs semmiféle cáfolat O’Brien letaglózó érvelésével szemben, nem érkezik semmi reménysugár a szerző részéről. A feszültséget csak tovább fokozza a történet lezárásának módja. Az autonóm egyéniség, a józan észbe vetett hit és az objektív, szabad gondolkodás megtörése által legyőzetik és kétségbe vonódik az „Emberi Szellem” létjogosultsága is. Jó adag iróniára utal, hogy mindezek után a katarzis mégsem marad el. Winston a regény utolsó lapjain nem fájdalmat, keserűséget vagy dühöt érez; mindezeket a szorongató érzéseket végleg kiszorítja tudatából a boldog megnyugvás mámoros állapota: „Ó, kegyetlen, szükségtelen félreértés! Ó, konok, önfejű számkivetés a szerető kebelről! Két ginszagú könnyesepp szivárgott le az orra tövébe. De most már rendben van, minden rendben van, a küzdelemnek vége. Diadalt aratott önmaga fölött. Szerette Nagy Testvért.” (326.)

(Stilus, ábrázolásmód, nyelvezet)

A hitelesség látszata

Az utópia műfajának hagyományos törekvése, hogy az alapvetően fikciós műnek a hitelesség, valódiság látszatát igyekszik kölcsönözni. A fantasztikus történetet a szerző általában úgy állítja be, mint valós útibeszámolót, amelynek kiadásával maga a történet hőse bírta meg. A hitelesség látszatát igyekeznek kelteni továbbá különböző betoldások: a hagyományos utópiákban ezek általában fiktív levelek (ilyenek szerepelnek Thomas More illetve Jonathan Swift művében is), a modern disztópiákban rádió- vagy teleképközlemények, propagandaszólamok, újságcikkek, minisztériumi utasítások (az 1984-ben gyakran az új nyelven közölve).

Az autentikusság érzetét fokozza az 1984-ben, hogy a szerző a beszélt nyelv sokféle változatát alkalmazza, s a szereplőket mindig a rájuk jellemző dialektusban beszélgeti. Így például a prolinegyedek lakói a hagyományos „cockney” nyelvjárásban fecsegnek, az értelmesebb párttagok viszont valami emelkedett pártzsargont használnak, amelybe gyakran kevernek *újbeszél* kifejezéseket is. A legkomplexebb O’Brien sajtósági stílusa, amely néha cinikus vagy ironikus, máskor familiáris (végig egyes szám második személyben beszél, közvetlenül Winstonhoz intézve szavait), megint máskor magasztos, már-már filozofikus.

A realizmus hatása

Az 1984 ábrázolásmódja a realizmushoz áll közel. Hatása egyrészt az elbeszélő szenvtelenségében, objektivitásában, „láthatatlanságában” nyilvánul meg, másrészt a tiszta, közérthető, lényegre törő stílusban, a világos és eleven nyelvezetben. Ennek megfelelően a rövid, tényközlő, kijelentő mondatok dominálnak, melyek a kifejezés egyértelműségét, direkt hatását erősítik. Kivételt képeznek a főhős elmélkedései, melyek során gyakran elő-

fordulnak kérdő mondatok is (az elmélkedő bizonytalanságát érzékeltető, önmagának feltett kérdések), illetve az én-formában írt, gondolatfolyamszerű naplójegyzetek, amelyek a főszereplő tudatában kaotikusan kavargó gondolatföredékeket válogatás és szerkesztés nélkül, az interpunkciót is mellőzve bocsátják közre. (Például: „*le fognak lőni nem törődöm veled tarkón fognak lőni nem törődöm veled le nagy testvérral mindig tarkón lövik az embert nem törődöm veled le nagy testvérral*” 26.).

Retorikai-stilisztikai alakzatok

A realizmusra jellemző szikár, jobbára „dísztelen” stílus mindazonáltal nem mellőzi teljesen a retorikai-stilisztikai alakzatokat, bár azok viszonylag gyéren fordulnak elő az 1984-ben, viszont egy-egy jól elhelyezett hasonlat, metafora annál nagyobb hatást képes kiváltani. Ezek többnyire az elgépesített társadalom és benne az elszemélytelenített egyed életének sivárságát, kietlenségét, gyötrelmességét és kegyetlenségét hangsúlyozzák, torzító hatásukkal a gyanakvás és gyűlölet légkörét néha szinte az elviselhetetlenségig fokozva. A Két Perc Gyűlölet (már maga az elnevezés is metaforikus) alaphangulatát például a következő hasonlat adja meg: „A következő pillanatban a nagy teleképből förtelmes, éles hang süvített végig a termen, mintha egy óriási, olajozatlan gép rohant volna végig rajta. Ettől a zajtól vicsorogni kezdett az ember, és felborzolódott a tarkóján a haj. Kezdetét vette a Gyűlölet.” (17.) Ebbe a kategóriába sorolható az a híres metafora is, amely a jövőt egy emberi arcon örökkön-örökké taposó csizmához hasonlítja, illetve a kiéheztetett, egymás ellen acsakardó patkányokkal megtöltött ketrec a 101-es szobában, amely Gottlieb Erika szerint az egész óceániai társadalmat szimbolizálja. Ebbe a társadalomba végül Winston is kénytelen beilleszkedni, s ezáltal az olyannyira gyűlölt patkányok szintjére süllyedni.⁸ A hasonlatok, metaforák mellett gyakran előfordul a szövegben ún. technomorfizmus is. Ez a disztópiák és a fantasztikus irodalom tipikus szóalakzata, tulajdonképpen a perszifikáció ellentéte, amely „az embereket, élőlényeket, valamint a természeti jelenségeket, elvont fogalmakat elszemélytelenítve, technikai szerkezetek formájában ábrázolja”⁹; az 1984-ben ilyen például a „*ginnel olajozott, csikorgó elvtársiaskodás*”, vagy a propagandát gondolkodás nélkül daráló, hápogó párttagnak a képe, akinek minden frázis „*olyan sebesen s szinte egy tömbben bukott ki a szájából, mint valami szilárd öntvénydarab*”.

Fontos szerepet játszanak továbbá az asszociációs képek, melyek a főhős tudatában villannak fel, egy-egy emlékezhez kötődve. Miután a Szeretet-minisztériumból szabadulva Winston véletlenül összetalálkozik Juliával, egy darabig követi, majd kelleetlenül a lány dereka köré fonja karját. Egykori szerelmének elformátlanodott teste egy megmerevedett hullára kezdi emlékeztetni: „Eszébe jutott, hogyan segített egyszer egy rakétabomborobbanás után kihúzni egy hullát a romok közül, s mennyire meglepte nemcsak a hulla hihetetlen súlya, hanem a merevsége is, az, hogy milyen nehezen lehet megmarkolni, mintha nem is hús volna, hanem kő. A lány testét is ilyennek érezte. Arra gondolt, hogy Julia bőrének szövetéke nagyon különbözhetik attól, amilyen egykor volt.” (319.) Újbóli találkozásuk körülményei, a környezet és az időjárás („A Parkban történt, egy csúnya, csípős, márciusi napon, amikor a föld olyan volt, mint az acél, a pázsit teljesen halottnak látszott, rügy még nem fakadt, csak néhány sáfránybokron, s ezeket is megtépázta a szél.” 319.) éles kontrasztot mutat azzal a kellemes májusi délutánnal, amelyet az Arany Vidéken töltöttek együtt, s ahol kiteljesedett szerelmük.

Az 1984-ben igen fontos szerepet töltenek be a különféle allúziók. Ezek legtöbbször olyan szófordulatok, amelyek a Párt dogmatikusságát és puritanizmusát a vallási fanatizmussal állítják párhuzamba. Az Ifjúsági Nemiségellenes Szövetség tagjai a *legbigottabb*

hívei a Pártnak („the most *bigoted* adherents of the Party”), hiszen „közvetlen, belső összefüggés van a szűzesség és a párhúság [„*political orthodoxy*” – *igazhitűség*] között.” (149.) Az elhajlással vádolt *eretneknek* („*heretic*”) nyilvános tárgyaláson kell *begyónnia* vétkeit („*confession*”). A lázadó szerelmesek „olyan kétségbeesett bujasággal fonódtak össze, mint ahogyan az elkárhozott lélek kapkod a gyönyör utolsó morzsái után, mikor tudja, hogy végórája öt percen belül ütni fog.” (168.) A fiktív Ogilvy elvtárs legfőbb erénye az áhítatos, buzgó, önfeláldozó kötelességtudat („*devotion to duty*”).

Naturalista ábrázolásmód

A naturalista ábrázolás általában a disztópiák meghatározó jegye. A téma meg is követeli, hogy a szerzők olyan helyzeteket teremtsenek, amelyekben felszínre kerül az ember gyengesége, kiszolgáltatottsága, nyomora vagy épp alantassága, elvetemültsége, kegyetlensége.

Orwell már első megjelent művének, a *Csavargóként Párizsban, Londonban (Down and Out in Paris and London, 1933)* című szociográfiájának lapjain tanúságbizonyosságát adta, hogy különös hajlama és tehetsége van a nyomor, fájdalom, szenvedés hiteles, érzékletes ábrázolásához, valószínűleg annak köszönhetően, hogy mindazt, amit leírt, a saját bőrén is megtapasztalta. Ebből a szempontból kulcsfontosságú annak a külső körülménynek a figyelembe vétele, hogy Orwell az 1984-et halálos betegen, tüdőbajának végső stádiumában írta. Winston testi reakciói, fájdalmai ennek megfelelően különös hangsúlyt kapnak a regényben. Fizikai állapotát igen sokrétűen elemzi a narrátor: a váratlan, fenyegető események hatására egyszer veríték üt ki a hátgerincén, máskor „jéggé dermed a szíve, és a gyomra összeszorul”, de előfordul az is, hogy szörnyű görcs kezdi kínozni beleit. A testi érzetek illetően feltárása megfoghatóbbá, átérezhetőbbé teszi a félelmet és iszonyatot, amelyet a főhősnek újra meg újra el kell szenvednie, s így megkönnyíti a személyével való azonosulást is. A legmélyrehatóbban s egyben a legnaturalisztikusabban azt a fájdalomérzetet analizálja az elbeszélő, amelyet O’Brien okoz Winstonnak a Szeretiminisztériumban, s amely végső soron elvezet elméjének deformálódásához, gondolkodásának radikális átalakulásához.

Orwell a társadalmi nyomornak, a tömeges szegénységnek az ábrázolásához is a naturalizmus eszközeit veszi igénybe. London ebben az időben már nem más, mint egy óriási, lepusztult nyomornegyed, amely ugyanakkor éles kontrasztot mutat a Párt által sulykolt, monumentális erő és bámulatos technikai fejlettséget demonstráló eszményképpel. Ez az „ideál” nagyjából megegyezik a totalitárius társadalmakról a köztudatban élő általános elképzeléssel, a naturalisztikus ábrázolás fő motívuma tehát ebben az esetben a leleplezés: „A Párt által megrajzolt eszménykép valamilyen óriási, félelmetes és ragyogó dolog volt – a vas és acél, az óriási gépek és ijesztő fegyverek országa, egy nemzet, amely harcosokból és fanatikusból áll, akik tökéletes egységben menetelnek előre, mind ugyanazokat a gondolatokat gondolják és ugyanazokat a jelszavakat üvöltik, örökké dolgoznak, harcolnak, győznek és üldöznek – háromszázmillió egyforma arcú ember. Ezzel szemben a valóság: pusztuló, mocskos városok, amelyekben rosszul táplált emberek mászkálnak ide-oda lyukas cipőkben, s omladozó tizenkilencedik századi házakban laknak, amelyeknek állandóan kelkáposzta- és bűdös mosogatószaguk van. Mintegy vízióként maga előtt látta Londont, a hatalmas, romokból álló várost, egymillió szemétláda várost, s ez a látomás összefolyt Parsons asszony, a ráncos arcú és borzas hajú nő képével, aki reményt vesztve bábrál egy mosogató eldugult könyökcsovén.” (84–85.) A leírás (mely tulajdonképpen nem a környezet, hanem a főhős egy víziójának leírása) a fikciótól halad a realitás felé (legalábbis abban az értelemben, ahogyan Winston még „gyógyulása” előtt gondolkodott

ezeokról a fogalmakról; a Szeretet-minisztériumbeli agy mosás után már nyilván a Párt eszményképét tekintené valóságosnak), közben folyamatosan szűkítve a horizontot egy hatalmas országról, nemzetről egyetlen városra, Londonra, majd pedig egyetlen pontra, a bűzös, eldugult lefolyóval babráló asszonyi roncsra, amely kép egy a szerző által átélt valós élményre asszociál. Parsons asszony annak a negyvenévesnek látszó, alig húszéves „fiatalasszonynak” az „alteregója”, akit a szerző Észak-Anglia bányavidékeire tett utazása során egy vonatból figyelt meg, amint egy nyomortanya udvarának síkos kövén térdelt „egy rúddal kotorászva a bűzlő lefolyóban”, „a legelesettebb, legreménytelenebb kifejezéssel”¹⁰. Az élményt *A wigani móló* című szociográfiában örökítette meg. Ez az apró mozzanat is bizonyítja, hogy az 1984-et meghatározó naturalista attitűd nem légből kapott, hanem valós élményekből táplálkozik, s csupán azokat a borzalmakat tükrözi vissza, melyek a szerző korát döntő módon jellemezték.

A szavak hatalma

New Words (1940) című esszéjében Orwell a rá jellemző tömörséggel úgy határozta meg a jó prózastílust, mint a „megfelelő szavak elhelyezését a megfelelő helyre”¹¹. Számára a szavak gondos megválogatása nemcsak esztétikai, hanem etikai követelmény is volt. Úgy gondolta, egy tisztességes, a társadalmi témák iránt elkötelezett, de objektivitását és független, kritikus szemléletét megtartani szándékozó írónak mindenkor küzdenie kell az elcsépelet kifejezések, klisék, „előre gyártott frázisok” és „az elkopatott metaforák hatalmas szemétdombja”¹² ellen, mert ezek beszűkítik a gondolkodást, alkalmazásuk pedig egyenes út a politikai ortodoxia és a propagandairódalom felé. *A politika és az angol nyelv* (*Politics and the English Language*, 1946) című esszéjében éppen ezért az első számú stilisztikai szabályt így fogalmazta meg: „Soha ne használj olyan metaforát, hasonlatot vagy más szófordulatot, amellyel nyomtatásban találkozni szoktál.”¹³ Az 1984-ben ezen alapelvekből kiindulva próbált olyan eredeti és friss nyelvezetet teremteni, amely alkalmas lehet a totális hatalmi elnyomás témájának esztétikai megformálására, mindenféle politikai sallangtól mentesen. Ezt a célt szolgálta elsősorban a szóalkotás. A totalitárius rezsimre jellemző, tipikus jelenségek, fogalmak megnevezésére új, kifejezőbb, erőteljesebb kifejezéseket talált ki (például a ‘likvidál’ helyett *elgőzösít* – *vaporize*, a ‘titkosrendőrség’ helyett *Gondolatrendőrség* – *Thought Police*, az ‘elhajlás’ helyett *gondolatbűn* – *thoughtcrime*), illetve ismert, de addig csak körülírással kifejezhető fogalmaknak is nevet adott (például *valóságszabályozás* – *reality control* vagy *duplagondol* – *doublethink*). Mint ismeretes, regényében a totalitarizmusnak megfelelő külön nyelvet is próbált alkotni, vagy legalábbis felvillantotta ennek lehetőségét. Az elképzelt *újbeszél* (*newspeak*) jó alkalmat kínált további szavak, szófordulatok szerkesztésére, melyek egyike-másika már az abszurd humor határát súrolja: az *újbeszél*ben a kényszermunkatáborból például *gyönyörtábor* (*joycamp*) lesz, a Gondolatrendőrség rettegett székhelyéből, a szögesdróttal és géppuskafészkekkel védett ablaktalan betontömbből *Miniszter* vagyis *Szeretet-minisztérium* (*Miniluv* – *Ministry of Love*).

Az 1984 szerzőjének leleménye nemcsak a szóalkotásban, hanem a rendelkezésére álló szavak kiválogatásában is megmutatkozott. Olyan kifejezéseket keresett, amelyek a legérzékletesebben és egyszersmind a leprecízebben képesek közvetíteni mondanivalóját, ugyanakkor pedig felerősítik a mű komor hangulatát is. Alapelve a következő volt: „hagyjuk, hogy a jelentés válassza meg a szót, és ne fordítva.”¹⁴ Körmendy Zsuzsanna ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy „Orwell a szavakat igen gyakran lírikusként használja, azaz rendkívül gondosan megválasztott szavakat használ teljes jelentéstartománnyal, teljes asszociációs körrel.”¹⁵ „Például a sokszor idézett »akié a múlt, azé a jövő«-féle állítás

(mondásgyűjteményekben így szerepel), Sziogyártó László fordításában így hangzik: »aki uralja a múltat, az uralja a jövőt«. (Másutt: »Aki birtokolja a múltat, az birtokolja a jövőt.«) Az egyszerűnek tűnő mondat valójában igen nehezen fordítható le pontosan, nem véletlen, hogy háromféle magyarításban ismerjük. Orwell olyan szót használ, amelynek jelentéstartománya elég nagy, nagyobb, mint magyar megfelelőjéé. A »control« egyszerre jelent uralkodást, ellenőrzést, sajátos birtokbavételt, s még jó néhány fogalmat bevillant. De az uralkodás és az ellenőrzés párhuzamos jelentésével egyúttal a totalitárius állam lényegét jelenti.¹⁶ Sok egyéb példát is hozhatunk. A ‘félelem’, ‘rettegés’, ‘borzalom’ megjelölésére a leggyakrabban – nyilván nem véletlenül – az angolban szélesebb jelentéskörrel bíró *terror* szót használja; például „Once when they passed in the corridor she gave him a quick sidelong glance which seemed to pierce right into him and for a moment had filled him with *black terror* [kiemelés tőlem].”¹⁷ A fordítás (a „*black terror*”-nak Sziogyártó László magyarításában az „irtózatot rémület” felel meg) ebben az esetben sem képes visszaadni azt a jelentéstöbbletet, amelyet az ominózus kifejezés hordoz. Így van ez a „*violated reality*” (‘megerőszkolt valóság, a valóságon elkövetett erőszak’)¹⁸ szókapcsolat esetében is. Orwell tudatosan kerülte az elcsépelet frázisokat, s a helyettük választott nem mindennapi szófordulatok sajátosságát, egyediségét éppen fordításuk nehézsége igazolja.

Zárásképpen megállapíthatjuk, hogy az 1984 máig töretlen sikerének titka nem csupán a mindig aktuális és izgalmas témafelvetésben rejlik (a jövő társadalma, a hatalom „önálló életre kelésének” veszélye), hanem a téma megformálásának mikéntjében is, a különleges narrációs technikában, a közérthető, szikár, mégis lenyűgöző stílusban és az eredeti nyelvezetben.

IRODALOMJEGYZÉK

- CZIGÁNYIK Zsolt: *A szabadsághiány anatómiái*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011.
- GOTTLIEB, Erika: *Dystopian Fiction East and West: Universe of Terror and Trial*. Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2001.
- GROYS, Boris: *Az utópia természetrajza*. Budapest: Kijárat Kiadó, 1997.
- KÖRMENDY Zsuzsanna: *Hódolat George Orwellnek: a huszadik század lelkiismeretének*. Budapest: XX. Század Intézet, 2003.
- MEYERS, Jeffrey: *Orwell – egy nemzedék fagyos lelkiismerete*. Budapest: Európa, 2007.
- MEYERS, Jeffrey: *Orwell: Life and Art*. University of Illinois Press, 2010.
- OROSZ Magdolna – RÁCZ Gabriella (szerk.): *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés* [digitális tankönyv]. Budapest: Bölcsész Konzorcium, 2006 [Letöltve: 2014-02-03]. <<http://mek.niif.hu/05400/05477/05477.pdf>>
- ORWELL, George: *1984*. Ford. SZÍJGYÁRTÓ László. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2003. (A szövegben feltüntetett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)
- ORWELL, George: *A wigani móló*. Ford. LÁZÁR Péter. Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2001.
- ORWELL, George: *Az oroszlán és az egyszarvú I*. Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2000.
- ORWELL, George: *New Words* [online]. George Orwell’s Library [Letöltve: 2014-01-20]. <http://www.orwell.ru/library/articles/words/english/e_words>
- ORWELL, George: *Nineteen Eighty-Four*. The Complete Works of George Orwell Vol. 9. London: Secker & Warburg Ltd., 1997.
- RAI, Alok: *Orwell and the Politics of Despair*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- SZERDAHELYI István: *Irodalomelmélet mindenkinek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

JEGYZETEK

- 1 GROYS, Boris: *Az utópia természetrajza*. Budapest: Kijarat Kiadó, 1997, 35.
- 2 „Winston boldog álmódozásba merülve észre sem vette, hogy megtöltik a poharát. [...] Megint a Szeretet-minisztériumban volt, mindent megbocsátottak neki, lelke fehér volt, mint a hó. A vádlottak padján ült a nyilvános tárgyaláson, mindent bevallott, mindenkit bevádolt. A fehér csempés folyosón lépkedett, olyan érzéssel, hogy napsütésben sétál, s fegyveres őr haladt a háta mögött. A régóta remélt golyó az agyába hatolt.” (326.)
- 3 Hogy a lány végül mégis elalszik, Jeffrey Meyers szerint „arra utal, hogy Orwell tisztában volt azzal, sokan át fogják ugrani a regénynek ezt a részét.” (MEYERS, Jeffrey: *Orwell – egy nemzedék fagyos lelkiismerete*. Budapest: Európa, 2007, 415.)
- 4 Vö. MEYERS, Jeffrey: *Orwell: Life and Art*. University of Illinois Press, 2010, 142.
- 5 Franz K. Stanzel ezt az elbeszélőtípust *perszonálisnak* nevezi, szembeállítva a mindentudó – *auktoriális* – narrátorral. Gérard Genette ugyanerre a típusra az *aktoriális* kifejezést használja, s hangsúlyozza, hogy az ilyen narrátort a belső fokolizáció jellemzi, vagyis „az elbeszélő nem mond többet, mint amennyit a figura tud, érzékelési tartományuk kb. azonos (elbeszélő = szereplő)”. OROSZ Magdolna – RÁCZ Gabriella (szerk.): *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés* [digitális tankönyv]. Budapest: Bölcsész Konzorcium, 2006 [Letöltve: 2014-02-03]. <<http://mek.niif.hu/05400/05477/05477.pdf>>
- 6 CZIGÁNYIK Zsolt: *A szabadsághiány anatómiái*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011, 142.
- 7 RAI, Alok: *Orwell and the Politics of Despair*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 120.
- 8 Vö. GOTTLIEB, Erika: *Dystopian Fiction East and West: Universe of Terror and Trial*. Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2001, 94.
- 9 SZERDAHELYI István: *Irodalomelmélet mindenkinél*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 237.
- 10 ORWELL, George: *A wigani móló*. Ford. LÁZÁR Péter. Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2001, 20.
- 11 „[...] taking the right words and putting them in place.” ORWELL, George: *New Words* [online]. George Orwell’s Library [Letöltve: 2014-01-20]. <http://www.orwell.ru/library/articles/words/english/e_words>
- 12 ORWELL, George: *Az oroszlán és az egyszarvú I*. Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2000, 277.
- 13 ORWELL, George: *Az oroszlán és az egyszarvú I*, i. m. 290.
- 14 ORWELL, George: *Az oroszlán és az egyszarvú I*, i. m. 289.
- 15 KÖRMENDY Zsuzsanna: *Hódolat George Orwellnek: a huszadik század lelkiismeretének*. Budapest: XX. Század Intézet, 2003, 63–64.
- 16 KÖRMENDY Zsuzsanna: *Hódolat George Orwellnek*, i. m. 63.
- 17 ORWELL, George: *Nineteen Eighty-Four*. The Complete Works of George Orwell Vol. 9. London: Secker & Warburg Ltd., 1997, 12.
- 18 Az eredeti: „The Party intellectual knows in which direction his memories must be altered; he therefore knows that he is playing tricks with reality; but by the exercise of *doublethink* he also satisfies himself that *reality is not violated* [kiemelés tőlem].” ORWELL, George: *Nineteen Eighty-Four*, i. m. 223.
A fordítás: A pártértelmiségi tudja, hogy milyen irányba kell megváltoztatnia emlékeit; tehát azt is tudja, hogy tréfát űz a valósággal; a *duplagondol* alkalmazásával azonban mindjárt meg is nyugtatja magát, hogy *a valóságon semmilyen csorba nem esett* [kiemelés tőlem]. (237.)

Konfliktusok feloldásának egy másik útja – A választottbíráskodás

A választottbíráskodás jogintézménye az állami bírászkodást megelőzően, az államok közötti nemzetközi közjogi jellegű, majd a kereskedők egymás közötti belföldi kereskedelmi jellegű jogvitáinak a rendezésére alakult ki, igazi jelentőségét azonban a nemzetközi kereskedelmi jogviták rendezése terén érte el. A kereskedelmi választottbíráskodás a jogviták kezelésének privát, az állami bírósági rendszertől különálló módja, amelyet a felek maguk választanak, méghozzá okkal.¹ Ennek az oka lehet az, hogy a felek maguk választhatják ki – a sokszor speciális szaktudást igénylő ítélethozatalra – bírójukat, az eljárás a felek rugalmas igényeihez igazodó és egyben titkos, valamint nincs jogorvoslati lehetőség, ami nagyban lerövidítheti az eljárás idejét.

Az állami bírászkodás kialakulásával a választottbíráskodás szinte minden jogterületen háttérbe szorult, másodlagossá vált. Kivételt képeztek ez alól a nemzetközi kereskedelmi jogviták, amelyek elbírálása során a választottbíráskodás a viták rendezésének általánosan elfogadott és világszerte uralkodó módja lett.

A választottbíráskodás és a közvetítés legkorábbi magyarországi forrása Szent István II. dekrétumában található: „... 10 aranypénz pedig adassék az orbitereknek és a mediátoroknak közösen.”² A 13. században a felek gyakorta bízták vitás ügyeik eldöntését ún. „fogott bírakra”. A maitól eltérő módon eljárásuk nyilvános volt és tevékenységükről be kellett számolniuk a perre egyébként illetékes bíróságnak, amely lehetett valamely úri-szék, városi bíróság, vagy hiteleshely.³ A magyar választottbíráskodás aranykora a 19. század második felében kezdődött. Ekkor keletkezett az első magyarországi törvényi szabályozás az 1868. évi LIV. törvénycikkkel.⁴

Magyarországon a választottbíráskodási eljárást jelenleg az 1994. évi LXXI. törvény szabályozza. A választottbíráskodási törvény (Vbt.) az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága, az UNICITRAL által kidolgozott mintatörvény alapján készült, vagyis az 1985-ben elfogadott UNICITRAL-modell felépítését, szabályozási rendszerét követi, attól csak a magyar jogrendszer sajátosságainak érvényesítése érdekében tér el.⁵

(1. A választottbíráskodás hatálya) A választottbíráskodás olyan eljáró tanácsok, amelyek egy vagy több választottbíróból állnak, akikre – az állami bíróságok helyett – a felek magánjogi akaratnyilatkozattal ráruházták a polgári jogi jogvita eldöntését.⁶ A törvény az eljárás szabályait eltérést megengedő jelleggel rendezi, teret engedve a felek akaratának, feltéve, hogy az eseti vagy állandó választottbíráskodás székhelye Magyarországon van.⁷ A törvény hatálya kiterjed mind az egyetlen per eldöntésére létrehozott eseti választottbíráskodásra, mind pedig az úgynevezett állandó választottbíráskodásokra, függetlenül attól, hogy nemzeti vagy nemzetközi választottbíráskodási tevékenységet folytatnak-e.⁸

A Vbt. – más országok jogi szabályozásához hasonlóan – nem határozza meg sem az eseti, sem az állandó választottbíráskodás fogalmát, bár a törvényalkotás folyamata során felmerültek olyan elgondolások, amelyek szorgalmazták a jogszabályi definiálást. A törvény csupán annyit rögzít, hogy Magyarországon állandó választottbíráskodást országos gazdasági kamarák hozhatnak létre, akár oly módon is, hogy több gazdasági

kamara közös választottbírói szervezetet létesít.⁹ A gazdasági kamarák képesek ugyanis megfelelő szervezeti-intézményes háttérrel biztosítani az állandó választottbíróóságok működése számára.

A magyar szabályozás azonban azt is lehetővé teszi, hogy bizonyos ügyekben külön törvény által szabályozott, nem valamely kamara mellett szervezett választottbíróóság járjon el. Ilyen választottbíróóság a Pénz- és Tőkepiaci („Tőzsdei”) Választottbíróóság, amelyet az értékpapírtörvény hozott létre. Az ilyen külön törvény által felállított fórumok eljárására csak annyiban alkalmazhatók a Vbt. rendelkezései, amennyiben az azt létrehozó jogszabály nem rendelkezik a választottbíróági eljárás szabályairól.

Az eseti és az állandó választottbíróóság fogalmának közelebbi meghatározása a joggyakorlatra és a jogtudományra maradt. A legmarkánsabb különbség, hogy míg az állandó választottbíróóság állandó szervezeti keretek között, valódi intézményként, állandó (normatív) eljárási szabályzat alapján működik, addig az eseti (ad hoc) választottbíróóságot maguk a felek hozzák létre a köztük felmerült konkrét jogvita elbírálása érdekében, ebből következően az a döntésének meghozatalával meg is szűnik. Az ad hoc választottbíróóság eljárási szabályait maguk a peres felek alkotják meg az adott eljárásra vonatkozóan, vagy arra is lehetőségük van, hogy valamely állandó választottbíróóság eljárási szabályzatát kössék ki.¹⁰

Jelenleg öt állandó választottbíróóság működik hazánkban. A Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett szervezett Választottbíróóság és a Magyar Agrárkamara mellett szervezett Választottbíróóság általános hatáskörrel rendelkeznek, azaz minden olyan eljárást lefolytathatnak, amelyet a Vbt. lehetővé tesz a választottbíróóságok számára. Azonban a két választottbírói fórum közül is csak a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett működő Választottbíróóság járhat el nemzetközi ügyben. A Pénz- és Tőkepiaci Állandó Választottbíróóság, a Sport Állandó Választottbíróóság és az Energetikai Állandó Választottbíróóság különös hatáskörűek, csupán a törvény által meghatározott esetekben rendelkeznek hatáskörrel, de a Pénz- és Tőkepiaci Választottbíróóság a másik két speciális hatáskörű fórummal szemben nemzetközi ügyekkel is foglalkozhat.¹¹

(2. *A választottbíróóság kiköthetősége és a kikötés módja*) A magyar jogban a választottbíróági eljárások „asztala” egyértelműen a kereskedelmi jogviták köre, miképpen azt a Vbt. általános rendelkezései is tükrözik. A 3. § három konjunktív feltételt követel meg a választottbíróági hatáskör kikötése érdekében:

- „Bíróági peres eljárás helyett választottbíróági eljárásnak van helye, ha
- a) legalább a felek egyike gazdasági tevékenységgel hivatásszerűen foglalkozó személy, és a jogvita e tevékenységével kapcsolatos, továbbá
 - b) a felek az eljárás tárgyáról szabadon rendelkezhetnek, és
 - c) a választottbíróági eljárást választottbíróági szerződésben kikötötték.”¹²

2.1. A peres felek csak olyan jogvitájukat vihetik választottbíróóság elé, amelynek a rendezésére eredetileg csak bírósági peres eljárás szolgálhatott volna. Ez tulajdonképpen két követelményt takar. Az egyik, hogy a választottbíróóság csak olyan polgári ügyekkel foglalkozhat, amelyek *peres* útra tartoznak; nem képezhetik tehát választottbíróági eljárás tárgyát a nemperes eljárások alá tartozó ügyek, amelyek közös jellemzője, hogy érdemben nem tartalmaznak jogvitát. Ebből következik, hogy ha a választottbíróági szerződés szerinti alperes felszámolás alá kerül, a választottbíróági klauzula betarthatatlanná válik, mivel a csődeljárásról és felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény a felszámolási eljárást a nemperes eljárások körébe utalja, azaz a csődtörvény értelmében a felszámolás kezdő időpontját követően pénzkövetelést csak a felszámolási eljárás kereté-

ben lehet érvényesíteni az adóssal szemben (6. § és 38. § (3) bekezdés). Ez a rendelkezés azonban csupán a pénzkövetelésekre vonatkozik, az egyéb követelésekre a felszámolási eljárás megindítása után is indítható választottbírói eljárás a választottbírói kikötés alapján.¹³ Értelemszerűen kivételt képeznek ugyanakkor a peres eljárások „kiváltására” szolgáló, perpótló jellegű nemperes eljárások, amelyek alapját jogvitás ügyek képezik. A másik kritérium, hogy csupán a *bírósági útra* tartozó jogvitás polgári ügyeik tekintetében köthetik ki a választottbírói hatáskört a felek, így pl. egy jegyzői birtokvédelem tárgyában nem indítható választottbírói eljárás.¹⁴

2.2. A választottbírói eljárás igénybevételének alapvető feltétele, hogy legalább a peres felek egyike gazdasági tevékenységgel hivatásszerűen foglalkozó személy legyen. Sajnálatos módon a Vbt. a „jogalany” kifejezés helyett a „személy” megjelölést alkalmazza, amely dogmatikai szempontból pontatlan. A hatályos magyar polgári jogi szabályozás nem tekinti ugyanis személyeknek a jogi személyiség nélküli gazdasági társaságokat (kkt., bt.), holott ezek is rendelkeznek jogalanyisággal, azaz eljárási jogképességgel is.¹⁵ A törvény indokolása is rámutat: a „személy” kifejezést tágan kell értelmezni, vagyis a jogi személyeket, a gazdasági életben működő más jogalanyokat, sőt természetes személyeket (pl. egyéni vállalkozó, őstermelő) is megillet a választottbíróshoz fordulás joga. A Vbt. tehát szándékosan nem használja a gazdálkodó szervezet kifejezést, egyrészt, mert abba a természetes személyek nem tartoznak bele, másrészt, mert a magyar választottbíróshatáskörét külföldi fél is kikötheti, akinek a személyes joga szerint ez a fogalom nem értelmezhető.¹⁶

A joggyakorlat számára gyakran problémás a hivatásszerűség és a gazdasági tevékenység fogalmának értelmezése, pontos meghatározása, bár jelentésük evidenciának tűnhet.

Eveken át a magyar kereskedelmi jog az „iparszerűség” fogalmához kötötte a hivatásszerűséget, ugyanakkor ez csak az egyik szükséges, de korántsem elégséges összetevője e fogalomnak. Az iparszerűen üzött gazdasági tevékenység akkor minősül hivatásszerűnek, ha az ahhoz szükséges jogi kritériumokat és aktusokat is teljesítette a gazdasági tevékenységet folytató fél (pl. cégbejegyzési kérelem benyújtása, értékesítési engedélyek beszerzése stb.).¹⁷

Nem kisebb feladat a gazdasági tevékenységek körének közelebbi meghatározása sem, amelyet a Vbt. indokolása szerint a lehető legtágabban kell értelmezni, tehát lényegében a kereskedelem fogalma alá vonható valamennyi tevékenységet lefedni.¹⁸ Szem előtt kell azonban tartani, hogy gazdasági tevékenységet üzletszerűen és nem üzletszerűen is lehet folytatni. Az üzletszerű gazdasági tevékenység általánosságban véve olyan vagyongyarapodás, illetve nyereségszerzés céljából, tartósan és rendszeresen, ellenérték fejében folytatott tevékenységet takar, amelyet a jogalany a saját nevében és saját kockázatára végez. Az ilyen tevékenység egyértelműen hivatásszerű gazdasági tevékenységet takar, a belőle fakadó jogviták tehát választottbírói útra terelhetőek. Nincs azonban egyértelmű álláspont a tekintetben, hogy a nem üzletszerű gazdasági tevékenységek folytatása esetében megállapítható-e a hivatásszerűség követelményének fennforgása (pl. nonprofit tevékenységek köre), mert amennyiben igen, akkor nem lehet akadálya az ilyen ügyekben sem az választottbírói út igénybevételének.¹⁹

A Vbt. 3. § (2) bekezdése ugyanakkor lehetőséget biztosít arra, hogy törvény lehetővé tegye a választottbírói út igénybevételét akkor is, ha a felek egyike sem foglalkozik hivatásszerűen gazdasági tevékenységgel, azaz a jogvita tárgya nem ilyen jellegű tevékenységből fakad. Példaként említhető, hogy választottbírói eljárás a társaság tagja és a társaság közötti jogvitára is kiköthető. A társasági szerződés ilyen kikötése akkor is hatályos, ha a jogvita egyik fél gazdasági tevékenységével sem kapcsolatos.²⁰

2.3. A választottbíróági eljárás lefolytatásának második feltétele, hogy a felek az eljárás tárgyáról – az anyagi jog szabályai szerint – szabadon rendelkezhessenek. A rendelkezési jog lehetővé teszi a felek számára azt, hogy a konkrét jogvita felmerülésekor eldöntsék: kívánják-e érvényesíteni a jogaikat egy jogvédelmi helyzetben, s ha igen, akkor az állami bíróságok eljárására vagy egy általuk választott bíróra/bírói testületre bízzák-e inkább a vita rendezését.

A felek rendelkezési jogának az alapja a személyek jogképessége és cselekvőképessége, de a feleknek az adott ügy vonatkozásában is konkrét rendelkezési jogosultsággal kell rendelkezniük. Már önmagában az behatárolja a választottbíróági eljárások tárgyát, hogy szabad rendelkezési joggal a felek csak a magánjogi jogviszonyokban bírhatnak, egy büntetőügyben vagy a hatósági hatáskörbe tartozó eljárásokban nyilvánvalóan nem.²¹

2.4. Végül a választottbíróági út igénybevételének harmadik, ám elengedhetetlen feltétele, hogy a peres felek a választottbíróági eljárást ún. választottbíróági szerződésben kössék ki.

(3. *A választottbíróági szerződés*) A választottbíróági szerződés a felek megállapodása arról, hogy az általuk meghatározott, akár szerződéses, akár szerződésen kívüli jogviszonyokból keletkezett vagy keletkező vitájukat választottbíróóság előtt kívánják rendezni.²²

A választottbíróági szerződés más szerződés részeként (klauzula) vagy önálló szerződés-ként is létrejöhethet.²³ A megkötés idejére vonatkozóan is több lehetőség van: tipikus esetnek azt tekintjük, hogy a felek – például egy adásvételi szerződés aláírásával egyidejűleg – az abban foglalt választottbíróági megállapodást is megkötik, annak sincs azonban akadálya, hogy a felek a kereskedelmi szerződés megkötését követően bármikor – esetleg a konkrét jogvita felmerülésekor – döntsenek úgy, hogy azt választottbíróóság elé terjesztik és erre vonatkozóan megállapodást írnak alá.²⁴

A szerződésbe foglalt választottbírói klauzula nem tekinthető a szokásos gyakorlatnak megfelelő kikötésnek, ezért csupán akkor válik a szerződés részévé, ha azt a másik fél külön figyelemfelhívó tájékoztatást követően kifejezetten elfogadja.²⁵ Ezt a logikát követi az a bírósági határozat is, amely kimondja: amennyiben a felek abban állapodnak meg, hogy a szerződésük – amely választottbíróági kikötést is tartalmazott – meghatározott időre szól, ám a szerződést továbbra is teljesítik, ráutaló magatartásuk nem eredményezi a választottbíróági kikötés fenntartását.²⁶

A választottbíróági szerződés írásban érvényes. Nem lehet írásban létrejött szerződésnek tekinteni azt, ha az egyik fél ajánlatára a másik fél ellentétes nyilatkozatot nem tesz.²⁷ Úgyisintén, ha írásbeli megállapodás csak a hitelező és a főadós között van, de a kezes a választottbíróági kikötést írásban nem fogadta el, a választottbíróági eljárásnak a hitelező és a kezes közötti jogvitában nincsen helye.²⁸

A Vbt. azonban nem értelmezi túl szigorúan az írásbeliség követelményét: írásbelinek minősíti azt a megállapodást is, amely a felek közötti levélváltás, táviratváltás, géptávíron vagy más, a felek üzenetét tartósan rögzítő eszközön történt üzenetváltás útján jött létre. Azonos megítélés alá esik, ha az egyik fél a keresetlevelében állítja, a másik fél pedig válasziratában nem tagadja, hogy köztük választottbíróági szerződés jött létre.²⁹ A választottbíróági szerződés írásbeli létrejötte megállapítható a beszámítási kifogással érvényesített követelésre, ha az alperesnek a választottbíróágon írásban előterjesztett beszámítási kifogása ismeretében a felperes jegyzőkönyvbe foglaltan kijelenti, hogy a választottbíróóság hatáskörével és összetételével kapcsolatban kifogása nincsen.³⁰

A választottbíróági szerződés vagy kikötés független attól a megállapodástól, amelyből fakadó jogvita esetére a felek kikötötték a választottbíróági eljárást. Ha nem így volna, akkor az „alapul fekvő” szerződés érvénytelensége a választottbíróági szerződés jogi sorsára is kihatna, amely indokolatlan fennakadásokhoz vezetne a választottbírói

gyakorlatban. Sok esetben ugyanis a feleknek a választottbírószághoz benyújtott kérelme arra irányul, hogy állapítsa meg a felek közötti megállapodás (pl. egy adásvételi szerződés) érvényességét.³¹

A joggyakorlatban több ízben felmerült a kérdés, hogy amennyiben a felek között választottbírószági szerződés vagy kikötés jött létre, van-e lehetősége a felperesnek arra, hogy a választottbírószági eljárás megindítása előtt fizetési meghagyásos eljárás keretében próbáljon meg érvényt szerezni a követelésének. A bírói gyakorlat sokáig egyértelműen kizárta ennek a lehetőségét. Ha a felek valamely jogviszonyból eredő jogvita elbírálására a Magyar Gazdasági Kamara (jogutódja a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara) mellett működő választottbírószág eljárását kötötték ki, akkor a rendes bíróság előtt az igényfizetési meghagyásos eljárás útján sem érvényesíthető.³² Ez a megoldás gazdaságossági szempontok miatt sokakat elrettentett a választottbírószági klauzulák, illetve szerződések alkalmazásától, különös tekintettel az alacsonyabb perértékű jogvitákra. Végül a Kúria jogelődje, a Legfelsőbb Bíróság orvosolta a kialakult helyzetet:³³ állásfoglalásában rögzítette, hogy az érvényes választottbírószági szerződés/kikötés nem fosztja meg a felperest a fizetési meghagyás útján történő igényérvényesítéstől. A választottbírószági eljárás ugyanis egy olyan peres eljárás, amely az állami bíróság előtti peres eljárás kiváltására hivatott. A fizetési meghagyás azonban egy nemperes eljárás, tehát a két igényérvényesítés nem zárja ki egymást. Ugyanakkor a fizetési meghagyás általi igényérvényesítés – amennyiben a fizetési meghagyásos eljárás perré alakul át – sem zárhatja ki a választottbírói út igénybevételét. A bíróság előtti perben tehát bármely fél hivatkozhat az érvényes választottbírószági kikötésre, s így a rendes bíróság eljárást megszüntetését követően a per máris a választottbírószág elé vihető.³⁴ Ez az elv a 2010. június 1-jei hatállyal módosított Pp. 314. § (3) bekezdése fényében is alkalmazható. A Pp. értelmében a kizárólag fizetési meghagyás útján érvényesíthető követelések tekintetében a fél választása szerint az Európai Parlamentnek és Tanácsnak a kis értékű követelések európai eljárásának bevezetéséről szóló 861/2007/EK rendeletében meghatározott eljárásban vagy választottbírószági eljárásban is érvényesítheti igényét. Ez a szabály az igényérvényesítés módját tekintve választási lehetőséget biztosít a fél számára, így nem zárja ki a fizetési meghagyás útján való igényérvényesítést olyan ügyekben, amelyekre vonatkozóan a felek választottbírószági szerződést kötöttek. A jogosult eldöntheti: kíván-e élni a fizetési meghagyásos eljárás útján történő gyorsabb és olcsóbb igényérvényesítéssel vagy a választottbírószághoz kíván fordulni.³⁵

A választottbírószági szerződés vagy kikötés csak akkor tekinthető érvényesnek, illetőleg akkor betartható, ha abból pontosan kitűnik, hogy a felek eseti vagy állandó választottbírószági – az utóbbi esetben pedig konkrétan melyik állandó választottbírószág – eljárásában állapodtak meg.³⁶ A választottbírószági kikötés érvénytelensége nem állapítható meg azon az alapon, hogy az erre vonatkozó megállapodást az arra jogosultsággal nem rendelkező személyek írták alá, feltéve, hogy utóbb az érdekeltek a megállapodást jóváhagyják. Nem érvénytelen az ilyen kikötés azon az alapon sem, hogy az alapszerződésben nem a szerződést kötő fél székhelye, hanem annak fióktelepe szerepel.³⁷ Az Internet Szolgáltatók Tanácsa azzal, hogy a Regisztrációs Szabályzatában az ügyek meghatározott körére az általa létrehozott – esetinek nevezett, de valójában állandó választottbírószágként működő – választottbírószág kizárólagos hatáskörét kötötte ki, a domain regisztrációt kérőket a törvény által felállított állami bírósághoz való fordulás alkotmányos jogának gyakorlásában akadályozta meg; a felek tehát e választottbírószág eljárását jogszerűen nem köthették ki; a választottbírószági szerződés emiatt semmis, a bíróságnak ezért az érvénytelen választottbírószági szerződés alapján hozott választottbírószági ítéletet érvényteleníteni kellett.³⁸

(4. *A választottbíráskodásból kizárt ügyek köre*) A Vbt. 4. §-a foglalkozik a választottbíróági útról kifejezetten kizárt ügyek körével. Olyan esetek sorolandók ide, amelyek ugyan megfelelnek a választottbíróági út igénybevételéhez szükséges (fentebb ismertetett) feltételeknek, azonban a jogviszony sajátos jellege miatt ezek az ügyek mégis kizárólag a rendes állami bíróságok eljárása alá tartoznak.³⁹ A törvény értelmében nincs helye – sem magyarországi, sem Magyarországon kívüli választottbíróági hellyel (székhellyel) rendelkező eseti vagy állandó – választottbíróági eljárásnak:

- a Polgári perrendtartás (Pp.) XV–XXIII. fejezetében szabályozott eljárásokban, valamint
- olyan ügyben, amelyben a jogvita tárgya a nemzeti vagyonról szóló 2011. évi CXCVI. törvény hatálya alá tartozó Magyarország határa által körbezárt területen lévő nemzeti vagyon, illetve azzal kapcsolatos bármely jog, igény, követelés, továbbá
- olyan ügyekben, amelyekben törvény a jogvita választottbíróági eljárás keretében történő rendezését kizárja.⁴⁰

A Pp. XV–XXIII. fejezetei különleges peres eljárásokat, valamint nemperes eljárást ölelnek fel. Nem tartoznak választottbíróági útra az alábbi *személyállapotú perek*: házassági perek (XV. fejezet), az apasági és a származás megállapítása iránti egyéb perek (XVI. fejezet), a szülői felügyelet megszüntetése (XVII. fejezet), valamint a gondnokság alá helyezés (XVIII. fejezet). A személyállapottal kapcsolatos perek köre azért kizárt, mert ezeknek az eljárásoknak a tárgya tekintetében a feleket nem illeti meg a szabad rendelkezés joga (még akkor sem, ha egyes részkérdésekben megállapodást köthetnek – pl. a vagyon megosztása a házassági bontóperben), valamint az ilyen jellegű perekben hozott ítéletek hatálya erga omnes, vagyis nemcsak a peres felekre terjed ki.

A Pp. értelmében szintén kizárt a választottbíráskodás a XIX. fejezetben szabályozott *fizetési meghagyásos eljárás* tekintetében. Ez a közjegyzői hatáskörbe tartozó eljárástípus a perpótló nemperes eljárások köré tartozik: a tárgyat képező igények nagy része ugyanis érvényesíthető lenne bírósági úton, sőt, a fizetési meghagyással szemben benyújtott ellentmondás következtében a nemperes eljárás könnyen perré alakulhat. Ennek ellenére az ilyen esetek sem arbitrálhatóak.⁴¹ A Kúria jogelődje, a Legfelsőbb Bíróság is megerősítette, hogy választottbíróági eljárásban nincs helye fizetési meghagyás kibocsátásának.⁴²

A Pp. XX. fejezetének rendelkezései a *közigazgatási perek* eljárási szabályait rendezik. Ezeknek a pereknek a tárgyat a közigazgatási határozatok jogszerűségének bírósági felülvizsgálata képezi, amely felett a felek ismételten nem rendelkezhetnek szabadon, másrészt a közhatalom feletti kontroll gyakorlása aligha engedhető át a választottbíróóságok számára.

A *sajtó-helyreigazítási eljárások* (XXI. fejezet) tekintetében azért nincs helye a választottbírói út igénybevételének, mert az ilyen jogvita a helyreigazítás kérésére jogosult fél személyhez fűződő jogaival függ össze, még akkor is, ha egyébként az a helyreigazítást kérő hivatásszerűen üzőtt gazdasági tevékenységét is érinti.

A *munkaviszonyból és a munkaviszony jellegű jogviszonyból származó perek* (XXIII. fejezet) kizártságának több indoka is megjelölhető. Már eleve az kétséges, hogy ezek a jogviták megfelelnek-e a Vbt.-ben rögzített feltételeknek, hiszen ezek a jogviszonyok nem konkrétan a gazdasági tevékenységgel, hanem annak belső végezhetőségével kapcsolatosak. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy bár a felek jogviszonyának alapját szerződés (munkaszerződés) képezi, azonban munkáltató és a munkavállaló nincsenek egyenlő erőpozícióban. A munkavállaló gyengébb helyzete, kiszolgáltatottsága is indokolja azt, hogy a felek ne választhassák meg az eljáró fórumot jogvitájuk rendezése érdekében.⁴³

A Pp. 349. § (3) bekezdése értelmében a munkavállaló és a munkáltató közötti, a munkaviszonnyal közvetlen kapcsolatban lévő jogra alapított igények akár munkaügyi perben, de akár az általános szabályok szerinti peres eljárásban is érvényesíthetők a jogosult választása szerint; így ezekben az esetekben már elképzelhető a választottbírói eljárás igénybevétele a Vbt.-ben meghatározott feltételek teljesülése esetén.⁴⁴

(5. *A kifogás jogáról lemondás a Vbt-ben (a venire contra factum proprium tilalma)*) A törvény a 6. §-ban rendelkezik a kifogás jogáról való lemondásról. Akinek tudomása van arról, hogy a választottbíráskodásról szóló törvény bármely, a felek eltérő megállapodását megengedő rendelkezésének vagy a választottbírói szerződés bármely előírásának nem tettek eleget, azonnal kifogással kell élnie. Ha azonban az eljárásban továbbra is részt vesz, anélkül, hogy az említett mulasztás miatti kifogását haladéktalanul, vagy ha arra határidőt szabtak, akkor ezen határidőn belül bejelentené, úgy kell tekinteni, hogy lemondott a kifogás jogáról. Ez voltaképpen a „venire contra factum proprium” tilalmának a törvényben megfogalmazott elve, amely a választottbíráskodás hatékonyságát és az eljárás jóhiszemű voltát hivatott garantálni.⁴⁵

E szabály azonban csak akkor alkalmazható, ha az eljárási hiba vagy mulasztás a Vbt. diszpozitív rendelkezését vagy a választottbírói szerződés meghatározott rendelkezését érinti. A törvény kögens szabályainak megsértése miatt bármikor emelhető kifogás, a késlekedés ezek tekintetében nem eredményez jogvesztést. További feltétel, hogy a kifogás jogáról „lemondó” félnek tudomással kell bírnia a mulasztásról, illetve a törvénynek vagy a szerződésnek nem megfelelő eljárásról. Ha a kifogásról lemondásra a törvény vagy a felek megállapodása határidőt szab, úgy e határidőn belül kell a feleknek eljárnia. A törvény szövegéből az is világosan kitűnik, hogy nem elegendő pusztán a tiltakozás elmulasztása, hanem az is szükséges, hogy a fél továbbra is részt vegyen az eljárásban (pl. megjelenik a következő tárgyaláson).

A lemondás vélelme minden későbbi eljárásra kiterjed. Az a fél tehát, aki a 6. § értelmében lemondott a kifogás jogáról, az érvénytelenítési eljárásban sem hivatkozhat már a mulasztásra.⁴⁶

A felperes a választottbírói ítélet érvénytelenítésének okaként nem hivatkozhat a választottbírói tanács összetételét érintő eljárási szabálysértésre akkor, ha az eljárás során bejelentette, hogy a választottbírói tanács összetételével kapcsolatban kifogása nincsen.⁴⁷

(6. *Az állami bíróságok szerepe*) Az állami (rendes) bíróságok és a választottbírók kapcsolatának a szabályozása az adott ország jogában az egyik legfajsúlyosabb kérdés. Mert míg az állami bíróság felhatalmazása az államtól ered, addig a választottbíró hatásköre az őt megbízó felek megbízásából származik és így közhatalmi jogszolgáltatásokat is gyakorol. A választottbíráskodás nem más, mint hatalommegosztás az egyik hatalmi ágon, az igazságszolgáltatáson belül: állami és nem állami szervek, szervezetek együttműködése az igazság és a jogszerű igényérvényesítés szolgálatában.⁴⁸ Ennek a hatalom- vagy hatáskörmegosztásnak – éppúgy, mint az állam szintjén – természetszerűleg magával kell vonnia az ellenőrzés, a felülvizsgálat valamiféle rendszerét, anélkül ugyanis a hatalom korlátai szertefoszlának és az abszolúttá válik.⁴⁹ Ennek megakadályozására a választottbíráskodásról szóló törvény pontosan meghatározza azokat az eseteket, amikor az állami bíróság választottbírói eljárás során is élhet a hatalmával. Ezek az esetek a következők:

- állami bíróság jelöl választottbíróként a fél mulasztása esetén [Vbt. 14.§ (2) bek.]
- állami bíróság jelöl a választottbírói tanács élére elnököt bármely fél kérelmére, ha háromtagú választottbírói tanács esetén a két fél által jelölt választottbíró nem egyezik meg a harmadik választottbíró személyében [Vbt. 14.§ (2) bek.]

- egyetlen választottbíróból álló választottbíróság esetében, amennyiben a felek a választottbíró személyében nem tudnak megállapodni, bármelyikük kérésére azt a állami bíróság jelöli ki [Vbt. 14. § (4) bek.]
- állami bíróság működik közre egyéb kijelölési ügyben is, amennyiben a felek vagy az általuk választottbírók nem jutnak döntésre [Vbt. 15. §]
- állami bíróság dönthet választottbíró kizárása ügyében [Vbt. 20. §]
- állami bíróság eljárhat a választottbírói megbízás megszűnésével kapcsolatos ügyben [Vbt. 22. §]
- állami bíróság kérelemre felülvizsgálja a választottbíróságnak a hatáskörének megállapításáról szóló határozatát [Vbt. 25. § (1)–(2) bek.]
- állami bíróság tehet ideiglenes intézkedést és elrendelhet biztosítási intézkedést [Vbt. 37. § (1)–(2) bek.]
- az állami bíróság jogsegélyt nyújt megkeresés alapján bizonyítás lefolytatására, illetőleg bizonyítás során szükséges kényszerítő eszközök alkalmazására [Vbt. 37. § (3) bek.]
- az állami bíróság érvénytelenítheti a választottbírói ítéletet [Vbt. 54–55. §]
- s mivel a választottbírói ítélet hatálya a jogerős bírósági ítéletével egyező, annak végrehajtására a bírósági végrehajtásról szóló jogszabályok irányadók [58. §]

Ezek a törvényi rendelkezések nyújtanak garanciát arra, hogy a felek szerződéseit tiszteltben tartják, s a bíróságok nem avatkoznak bele szükségtelenül a vita választottbírói úton történő rendezésébe.⁵⁰ A jelzett esetkörökön kívül ugyanis a rendes bíróságok nem járhatnak el olyan ügyben, amelyben a felek választottbírói szerződést kötöttek. Így például a választottbírói eljárást megszüntető végzésének érvénytelenítése iránt sem vehető igénybe bírósági út.⁵¹ Hasonlóképpen a bíróságnak nincs hatásköre a társasági szerződéssel kapcsolatos jogvita eldöntésére sem, ha a felek a választottbírói eljárást kötötték ki.⁵² A választottbírói kikötés szempontjából a társasági szerződéssel kapcsolatos jogvitának minősül a társaság által hozott határozat miatt a társaság és a tag között kialakult vita.⁵³

Az a bíróság, amely előtt a választottbírói szerződés tárgyát képező ügyben keresetet indítottak, a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítja, vagy bármelyik fél kérelmére a pert megszünteti, kivéve, ha úgy ítéli meg, hogy a választottbírói szerződés nem jött létre, érvénytelen, hatálytalan vagy betarthatatlan. A per megszüntetésére irányuló kérelmet az alperes legkésőbb a keresetlevélre benyújtott érdemi ellenkérelmében terjesztheti elő. A per megszüntetése esetében a keresetlevél beadásához fűződő jogi hatályok harminc napig fennmaradnak. Ennek az utóbbi rendelkezésnek a kimondása azért fontos, mert enélkül előfordulhatna, hogy a kereset nem megfelelő bírósághoz való benyújtása a perlési lehetőség végleges elvesztésével járna, amennyiben valamely jogszabály jogvesztő határidőt állapít meg a kereset benyújtására.⁵⁴

A fent említett keresetlevél benyújtása nem akadályozza a választottbírói eljárás megindításának, folytatásának, illetve választottbírói határozat meghozatalának addig sem, amíg az eljárás a bíróság előtt folyamatban van.⁵⁵

A legtöbb problémát napjainkban az általános szerződési feltételekben, illetve üzletszabályzatokban megjelenő választottbírói kikötések vetik fel. Nincsen vita a tekintetben, hogy az ászf vagy az üzletszabályzat választottbírói kikötést tartalmazó rendelkezése a szokásostól eltérő rendelkezésnek minősül, azaz csak akkor válik a szerződés részévé, ha erről az ászf-et alkalmazó fél a szerződés megkötése előtt tájékoztatta a másik szerződő felet, és ez a fél a választottbírói kikötést kifejezetten, az üzletszabályzatra, mint ilyen kikötést tartalmazó okiratra utalással elfogadja. Lényegesen árnyaltabb a kép a fogyasztói

szerződésekben az ászf részeként megjelenő választottbírói kikötések vonatkozásában. Bár a magyar joggyakorlatban, még a Kúria, illetve jogelődje, a Legfelsőbb Bíróság előtti eljárásban sem merült fel olyan jogvita, ahol a fogyasztói szerződésekkel kapcsolatos választottbírói kikötés minősítése merült volna fel. Ugyanakkor a Fővárosi Bíróság a Gpk.41.771/2008/5. számú végzésében a választottbírói hatáskör nemleges megállapítására irányuló nemperes eljárásban a kérelmet elutasítva azt fejtette ki, hogy a választottbírói szerződés nem minősül a fogyasztói szerződés olyan rendelkezésének, amelyet általános szerződési feltételnek kellene tekinteni. A választottbírói kikötés mint külön szerződés alapozza meg a választottbírói eljárást. A bíróság megállapította, hogy a fogyasztói szerződéshez kapcsolódó választottbírói kikötés tehát nem eshet kifogás alá.

A Fővárosi Bíróság gondolatmenete azonban nem igazán egyeztethető össze a Európai Unió Bíróságának joggyakorlatával. A C-240/98–C-244/98. sz. Oceano Gruppo Editorial és Salvat Editores egyesített ügyekben, valamint C-243/08. számú a Pannon GSM. Zrt. és Sustikné Györfi Erzsébet között folyamatban volt eljárásban az Európai Unió Bírósága elvi élel fejtette ki, hogy pl. a lakóhelyhez képest esetleg távoli bíróság kizárólagos illetékességének kikötése megnehezítheti a megjelenést a bíróság előtt és tisztességtelen kikötésnek minősülhet, amelyet a nemzeti bíróságnak hivatalból is vizsgálnia kell. Ha arra a megállapításra jut, hogy az ilyen feltétel tisztességtelen, annak alkalmazását mellőzni kell, kivéve, ha a fogyasztó ezt ellenzi. A fogyasztókkal kötött szerződésekben alkalmazott tisztességtelen feltételekről szóló 93/13/EGK irányelv (átültetve: 18/1999. (II. 5.) Korm. rendelet a fogyasztóval kötött szerződésben tisztességtelennek minősülő feltételekről) rendelkezéseiből szintén az következik, hogy tisztességtelenek azok a feltételek, amelyek „kizárják vagy gátolják a fogyasztó jogainak érvényesítését peres eljárás kezdeményezése vonatkozásában, vagy más jogorvoslati lehetőség igénybe vételében, különösen arra kötelezve a fogyasztót, hogy csak jogszabályi rendelkezések által nem kötött döntőbírói eljárás fordulhat, jogtalanul korlátozva a rendelkezésére álló bizonyítékokat, vagy olyan bizonyítási terhet róva a fogyasztóra, amelyet az alkalmazandó jog értelmében rendesen a másik szerződő félnek kellene viselnie.”⁵⁶

Tekintettel arra, hogy napjainkban a fogyasztói szerződésekben is szép számmal jelennek meg választottbírói kikötések, a magyar bírói gyakorlatnak minden bizonnyal fokozott figyelemmel kell foglalkoznia ezzel a problémával.⁵⁷

(7. Egyéb általános rendelkezések) A választottbírói törvény általános rendelkezéseit záró 9. és 10. § elsősorban értelmező szabályokat tartalmaz. A Vbt. 9. § (2) bekezdése értelmében a felek minden olyan kérdésben, amelyet a törvény nem kógensen szabályoz, szabadon megállapodhatnak. Ez a rendelkezés tisztázza a választottbírói eljárási szabályzata és a Vbt. közötti hierarchikus viszonyt is. Ugyanis, ha a felek a választottbírói szerződésben vagy kikötésben valamely választottbírói hatáskörét és eljárási szabályzatát kötik ki, úgy a feleknek az ilyen megállapodásban rögzített akaratát tiszteletben kell tartani. Az (1) bekezdés még azt is lehetővé teszi a feleknek, hogy amennyiben valamely kérdés tekintetében szabadon rendelkezhetnek, e jog gyakorlására harmadik személyt vagy szervezetet is felhatalmazhatnak.

A 10. § a kézbesítés szabályaival foglalkozik részletesebben. Mind a rendes bírósági eljárásban, mind a választottbírói eljárás során kardinális kérdés, hogy a feleknek szóló iratok, írásbeli értesítések kézbesítése szabályosan történt-e, vagy sor került-e egyáltalán az iratok átvételére. A rosszhiszeműen eljáró fél gyakori taktikája, hogy a választottbírói eljárástól érkező iratokat nem veszi át, ám az eljárás során arra hivatkozik,

hogyan kapta a szóban forgó értesítést.⁵⁸ Az ilyen helyzetek kivédése érdekében – ha a felek eltérően nem állapodtak meg – bármely írásbeli közlést azon a napon kell átvettnek tekinteni, amikor azt a címzettnek személyesen átadták, vagy azt a székhelyére, telephelyére vagy lakóhelyére (együtt: székhelyére), szokásos tartózkodási helyére vagy postai címére kézbesítették. Ha ezek közül egyik sem állapítható meg, az ajánlott levélben vagy bármilyen, a kézbesítés megkísérlését bizonyító módon a címzett utolsó ismert székhelyére, szokásos tartózkodási helyére vagy postai címére elküldött írásbeli közlést belföldi címzett esetében az elküldéstől számított nyolcadik napon, külföldi címzett esetében a tizenötödik napon átvettnek kell tekinteni.⁵⁹

JEGYZETEK

- 1 Alan Redfern – Martin Hunter: *Law and practice of International Commercial Arbitration*. Sweet & Maxwell, 2004. 1. o.
- 2 Fabinyi Tihamér: *A választottbíráskodás*. 23. o.
- 3 Hajnik: *Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és vegyesházi királyok alatt*. 408. o.
- 4 Farkas József: *A választottbíráskodás szabályozása a polgári eljárásjog reformjának tükrében*. Magyar Jog 1988/9.
- 5 Gellért György: *Újtörvény a választottbíráskodásról*. Magyar Jog, 1995/8. 449–460. o.
- 6 Schwab–Waleter–Baumbach: *Schiedsgerichtsbarkeiten*. 1. o.
- 7 1994. évi LXXI. törvény a választottbíráskodásról, 1. § (továbbiakban: Vbt.)
- 8 Kecskés László – Lukács Józsefné (szerk.): *Választottbírók könyve*. 202. o.
- 9 Vbt., 2. § (1).
- 10 Kecskés–Lukács (szerk.), id. mű, 202–203. o.
- 11 Dr. Horváth Éva: *Nemzetközi választottbíráskodás*. HVG Orac Kiadó, Budapest, 2010. 138–139. o.
- 12 Vbt., 3. § (1).
- 13 Kecskés–Lukács, id. mű, 360. o.
- 14 Tóth László: *A választottbíráskodás elé vihető ügyek a magyar jogban*. 13–14. o.
- 15 Tóth, id. mű, 14. o.
- 16 Kecskés–Lukács, id. mű, 204. o.
- 17 Tóth, id. mű, 15. o.
- 18 Kecskés–Lukács, id. mű, 204. o.
- 19 Tóth, id. mű, 16–19. o.
- 20 BDT 2008.1933.
- 21 Tóth, id. mű, 10–13. o.
- 22 Vbt., 5. § (1) bekezdés.
- 23 Vbt., 5. § (2) bekezdés.
- 24 Horváth, id. mű, 142. o.
- 25 BH 2012. 296.
- 26 BH 2005.397.
- 27 BDT 2004.941.
- 28 VB 1997.11.
- 29 Vbt. 5.§ (3)-(4) bekezdés.
- 30 EBH 2007.1705.
- 31 Horváth, id. mű, 143. o.
- 32 BDT 2002.642.
- 33 Bírósági Határozatok 2006. évi I. számban közzétéve.
- 34 Horváth, id. mű, 141. o.
- 35 Kecskés–Lukács, id. mű, 361–362. o.
- 36 BDT 2011.2399.
- 37 BH 2000.216.
- 38 BH 2004.73.
- 39 Tóth, id. mű, 32. o.
- 40 Vbt., 4. §.
- 41 Tóth, id. mű, 32–33. o.
- 42 BH 2003. 506.
- 43 Tóth, id. mű, 32–34. o.
- 44 Németh János: *A polgári perrendtartás magyarázata 2. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1999. 1508. o. Idézi: Tóth: 34. o.*
- 45 Horváth, id. mű, 144. o.
- 46 Kecskés–Lukács, id. mű, 205–206. o.
- 47 BH 2006.218.
- 48 Okányi Zsolt: *Választottbíráskodás Magyarországon belföldi és nemzetközi ügyekben*. (2009) 23. o.
- 49 W. Michael Reisman: *Systems of Control in International Adjudication an Arbitration I* (1992). In: Reisman–Craig–Park–Paulsson: *International Commercial Arbitration*. 963. o.
- 50 Kecskés–Lukács, id. mű, 206. o.
- 51 BH 2004.20.
- 52 KGD 2000.99.
- 53 KGD 1998.182.
- 54 Horváth, id. mű, 143–144. o.
- 55 Vbt., 8. § (1)–(3) bekezdés.
- 56 93/13/EGK irányelv Melléklet 1. pont q).
- 57 Kecskés–Lukács, id. mű, 378–381. o.
- 58 Horváth, id. mű, 147–148. o.
- 59 Vbt., 10. §.

A turisztikai teljesítmény értékelése az európai térségben

(Bevezetés) Az egyes országok gazdasági szerkezetében egyre nagyobb szerepet kap a szolgáltatási szektor. A szolgáltatásból egyre nagyobb szeletet vesz el a turizmus, mint „iparág”. Ez a tendencia érvényesül természetesen az európai országokra. A világturizmusból való részesedést 2014. évre 33%-ra prognosztizálják, az uniós polgárok kétharmada az EU-tagállamok valamelyikében tölti el szabadságát.

Az EU országokból hat a világ leglátogatottabb célpontjai között volt tavaly, hozzájárulva a foglalkoztatás bővítéséhez és a jövedelmek növeléséhez. Az utazók számára sokkal könnyebb az élet az európai térségben: egyrészt az útlevelek kiiktatásával és a vízummentességgel (Bulgária, Horvátország, és Törökország részére nem), másrészt a közös valuta, az euró bevezetésével.

A publikációm két feladatra vállalkozik: be kívánja mutatni az európai térség legfrissebb utazási és turisztikai viszonyait, és bemutatni az új, keresetalapú statisztikai nyilvántartást.

(A turizmus statisztikai mérése) A statisztikai mérés szempontjából a turizmus megfigyelése azért sajátos feladat, mert a nemzetközi és az ezekkel harmonizáló hazai, a gazdasági tevékenységeket, termékeket osztályozó nomenklatúrákban önálló, külön turizmus ágazat – éppen a turizmus igen sokrétű, szerteágazó és összetett kapcsolatrendszere miatt – nem létezik. A turista az adott „piacon” mint nem helyi lakos van jelen, egyébként a szokásos környezetében fogyaszt. Ez azt jelenti, hogy a külföldi turisták kereslete mindig addicionális az adott országokban az ott lakók fogyasztására kedvező folyamat, elősegíti a hazai, illetve a regionális gazdasági növekedést, hiszen olyan jövedelmek elköltéséről van szó, amelyek máshol keletkeztek. Ebből következik a turizmushoz kapcsolódó olyan komplex társadalmi-gazdasági információrendszer kiépítésének igénye, amely lehetővé teszi a turizmus tényeken nyugvó stratégiai tervezését, az országos turizmuspolitika formálását, illetve regionális, szakmai koordinációját, továbbá a nemzetgazdaság ágazatainak átívelő jelenségnek, beágyazottságának a mérését, kölcsönhatásainak elemzését. Hosszú évtizedeken keresztül a KSH és más statisztikai szervezetek alapvetően a kínálati oldal természetes és pénzügyi mutatóit figyelték. Ezek például: az országhatárt átlépő külföldiek és belföldiek száma, állampolgárság szerinti részletezésük, a kereskedelmi szálláshelyek kapacitása, a magánzálláshelyek kapacitása és vendégforgalma, az utazást szervező utazási irodák forgalma.

A turisztikai fogyasztás valójában a keresleti oldalról figyelhető meg. Ez azt jelenti, hogy meg kell határozni azokat a személyeket, területeket, időszakokat és feltételeket, amelyek alapján kiszámítható a turizmusban résztvevők fogyasztása. Nem elégséges a külföldi és belföldi látogatók fogyasztásának egyösszegű bemutatása, hanem mindezt különböző változók meneten részletezni kell. A fenti szempontok figyelembe vételével a KSH 2003-ban indította az ún. turisztikai keresleti felvételeket. A felvételek folyamatos, reprezentatív jellegű megfigyelések, amelyek kiterjednek a külföldiek magyarországi, a lakosság belföldi és külföldi utazási szokásaira. A módszertant, amely mentén szerveződött a mérés Turisztikai Szatellit Számlának nevezik, és világszerte használatos már napjainkban.

(*Európai turizmuspolitika*) A turizmus és a vendéglátás (vagy ahogy az unióban nevezik: a HORECA szektor) sok esetben nehezen definiálható fogalmak, ezért az unió sem tudott megvalósítani egy kifejezetten az ágazatra szabott, annak valamennyi aspektusát felölelő intézkedési, szabályozási rendszert. Ennek megfelelően nem létezik sem közös, sem pedig közösségi turizmuspolitika. Ez azt jelenti, hogy az uniós szabályok, intézkedések meghatározásakor az EU a turizmus szempontjait nem tartja közvetlenül szem előtt. A HORECA ágazatra tehát az általános elvek és szabályok érvényesek. Mégis, mivel az ágazat az élet sok területét érinti, számos olyan szabályozás is érinti a turizmus alrendszeit, amelyet eredetileg más megközelítésből dolgoztak ki.

Egységes európai szintű turizmuspolitika hiányában az idegenforgalmi ágazat szabályozása tagországonként eltérő. A turizmus nemzetgazdasági súlyából, a kormányok fejlesztési stratégiai elképzeléseiből, illetve az egyes tagországok fejlettségi szintéből és hagyományaiból adódóan a tagállamok különböző elképzelésekkel rendelkeznek az idegenforgalom szabályozásával kapcsolatban. Így a világ legjelentősebb turisztikai régiójának a turizmust illetően nincs világosan meghatározott kompetenciája, nincs közösségi turizmuspolitika.

A szerteágazó tagállami turizmuspolitikát jól jellemzi a német szövetségi kormánynek a közelmúltban készített tanulmánya, amely alapján elmondható, hogy a tagállamok közül csak Franciaországban, Ausztriában, Írorszában, Portugáliában és Spanyolországban létezik a közizgazgatáson belül külön, a turizmus irányításáért felelős szervezeti egység, többnyire államtitkárság. Belgiumban például csak regionális szinten valósul meg az idegenforgalom körülhatárolt irányítása. A tagállamok közel felében egyáltalán nincs a turizmust szabályozó átfogó jogszabály, míg a többiben különböző kerettörvények rendelkeznek a turizmus fejlesztésének, állami támogatásának módjáról. Vannak különböző államok közötti összefogások a turizmus területén, ilyen létezik a viseigrádi országokban is.

A turizmus szerepének megítélése alapján az EU tagországai három nagyobb csoportba sorolhatóak:

1. Főleg küldő országok: Az ebbe a csoportba tartozó tagállamok többnyire ellenzik a turizmus európai szinten történő közvetlen szabályozását. Az EU legfejlettebb tagországi sorolhatóak ide, általában nettó befizetők, így a fejlesztési forrásokból kevésbé, vagy egyáltalán nem részesednek. Elsősorban az Egyesült Királyság, Németország, a skandináv és a Benelux államok tartoznak ebbe az országcsoportba. Küldő országok lévén, a piacaikon hatalmas utazásszervező cégek alakultak ki, amelyek tevékenységükkel meghatározhatják az egyes fogadó térségek turizmusának alakulását. Egy Thomas Cook vagy TUI méretű utazásszervező nagymértékben képes befolyásolni egy ország vendégforgalmát. Így ők uralják a piacot, nem szívesen vennék a köztötségeket, amelyeket egy EU-szabályozás róna rájuk.
2. A mediterrán térség országai: Ezen országok az unió kompetenciájának és tevékenységének fokozását szorgalmazzák a turizmus területén. A tagállamok e csoportja kevésbé fejlett, és általában turistafogadó térségek. Infrastrukturális lemaradásuk pótlásához, elmaradott régióik és a turisztikai szektor fejlesztéséhez, valamint versenyképességük növeléséhez forrásokra van szükségük. Az uniós források e célokra a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alapkeretében állnak rendelkezésre. A csoport tagjai abban érdekeltek, hogy az említett alapokból, kifejezetten a turizmusra célzott módon, több támogatást kapjanak. A turizmusfejlesztést illetően így Spanyolorzágnak és Portugáliának hasonló érdekei vannak, mint Magyarországnak.
3. Fogadó-küldő országok: Az egyszerre jelentős számú turistát fogadó és küldő országok ingáznak a másik két országcsoport álláspontja között. Elsősorban Franciaország és Ausztria sorolható ide.

(Az európai turizmus számokban) A statisztikai adatok forrása a World Travel & Tourism Council 2013-as kiadványa, az European Union – Travel & Tourism Climbing to New Heights. A becslést adatok természetesen a Turizmus Szatellit Számlák rendszere alapján kerültek meghatározásra.

A turisztikai teljesítmény aránya a bruttó hazai termékben

A megfigyelt 32 országban a turizmus hozzáadott értéke 1,3 és 13,2% között szóródik. Az átlag érték 4,4%. Az Európai Unió a világ piacából 33%-ot ad, a vizsgált arányok együttesen pedig több mint 36%-ot. A legkisebb hozzájárulás Lettorszában, Litvániában és Romániában van, a legtöbb pedig Máltán, Cipruson és Horvátországban.

Ha viszont az egyes országok hozzájárulását vizsgáljuk az összeurópai teljesítményhez, teljesen más képet kapunk. A legnagyobb hozzáadott érték koncentráció Németországban, Franciaországban, az Egyesült Királyságban és Olaszországban található. A minimumot Lettország, Litvánia, Észtország és Izland adja, ide sűrűsödik a legkisebb turisztikai jövedelmek aránya.

A T&T teljesítményhez a személyes T&T ráfordítások, a külföldi turisták elköltött pénze, a tőkebefektetés, az üzleti T&T ráfordítások, a kormányzati ráfordítások adódnak.

Foglalkoztatottak aránya a T&T iparban

A teljes foglalkoztatás 4,2%-a dolgozik a szektorban, ami 8,6 millió főt jelent. Növekvő tendencia jellemzi az EU-t. A fenti országokban 1–18% közötti értékeket vesznek fel. Hasonló az analógia, ha a minimum és a maximum értékeket vizsgálom, mint a hozzáadott értéknél. Ahol magas a hozzáadott érték, ott magas a szektor foglalkoztatási aránya is. Viszont ha termelékenységet számolok – tehát ha a teljesítményt arányosítom a foglalkoztatáshoz –, egészen más képet kapok. A legtermékenyebb országok: Törökország, Litvánia, Írország, Anglia és Csehország. Az alsó hatodot Szlovénia, Magyarország, Románia, Ciprus és Luxemburg képviseli.

Kormányzati kiadások

Az „európai uniós kormányzat” a teljes kormányzati kiadásokból 3,2%-ot fordít az iparra, ami 74 milliárd EUR-t tesz ki. A vizsgálatba bevont országokban az alsó hatodban foglal helyet Törökország (a legtermékenyebb ország!), Horvátország, Németország, Szlovákia és Hollandia. A felső ötödben Izland, Málta, Ciprus, Észtország és Svájc helyezkedik el.

A külföldiek „exportja”: a helyben elköltött pénz

Az EU-ban a teljes export 6,9%-át adja a külföldiek által elköltött pénz exportja. A legtöbb külföldi pénzmennyiség Görögországba, Ciprusra, Horvátországba és Máltára vándorol (fogadó ország). A legkevesebb pedig Romániába, Luxemburgba, Belgiumba, Írországra és Norvégiába (küldő országok).

Személyi T&T fogyasztás

Az összes személyes fogyasztót jelenti a helyi szereplők által, ami lehet külföldön és helyben is. A T&T szolgáltatásokat és javakat tartalmazza a fogyasztói „csomag”. (Közlekedés, szórakozás, étkezés, pénzügyi szolgáltatások stb.)

A legalacsonyabb turisztikai fogyasztás Romániát, Litvániát, Lettországot, Lengyelországot és Szlovákiát jellemzi. Magas a fogyasztási arány: Luxemburgban, Ausztriában, Svájcban és Belgiumban. Egyedül Horvátországban és Cipruson 10% feletti a fogyasztói hányad.

A tőkebefektetések

Az összes befizetés 8,6%-ára becsülik a T&T befektetéseket (194 milliárd EUR). A legtöbb tőke Máltára, Észtországba, Ciprusra, Izlandra és Törökországba irányul. Alacsony a T&T beruházások aránya Németországban, Svédországban, Belgiumban, Hollandiában és Luxemburgban.

A következőkben azt kívánom megvizsgálni, hogy a felsorolt, turisztikai keresletet (teljesítményt) befolyásoló tényezők hogyan hatnak egymásra, illetve magát a teljesítményt mely tényezők befolyásolják.

Módszertan

Az elemzéshez az SPSS 13.0 for Windows statisztikai programot alkalmaztam, amelyből a főkomponens (faktor) – illetve az úgynevezett hierarchikus klaszter – elemzés került felhasználásra. A statisztikai szoftver segítségével olyan összefüggésekre is fény derült, amelyek „ránézéssel” nem állapíthatók meg. A különböző mátrixok segítségével meghatározatók a kölcsönös kapcsolatok, összefüggések, így a közös főkomponens (faktor) változók vagy háttérváltozók is adottak lesznek. Mindezek után a faktorok segítségével az egyes országok, egységek ábrázolása, csoportosítása szükségeltetik, majd a következtetések leolvasása, megfogalmazása.

Eredmények

A faktoranalízis segítségével szűkítettem a mutatók számát, azaz adatredukciót hajtottam végre. A faktorok közül azok tekinthetők jelentősnek, amelyek sajátértéke átlag, vagyis egy fölötti. Ezen esetben az első két főkomponens jelentős. Az első főkomponens (faktor) magyarázza a megfigyelési változók 52,4%-át, a második a 20,8%-át. Az első két faktor az összvariancia 73,2%-át magyarázza meg, ez elfogadható.

A vizsgálat során megállapítható, hogy az első faktornak az iparági hozzáadott értékkel, az iparági foglalkoztatással, a külföldiek által az adott gazdaságban elköltött pénzmennyiséggel, a tőkebefektetésekkel és a T&T kormányzati kiadásokkal való kapcsolata tekinthető jelentősnek. (Ebben a sorrendben.) A változók között a kapcsolat pozitív: tehát ha magas a hozzáadott érték, akkor magas a foglalkoztatottak aránya, a külföldiek pénzköltése, a tőkebefektetések és a T&T kormányzati ráfordítások. Ezt a T&T ágazati versenyképességi faktornak neveztem el.

A második faktorban a személyes turisztikai fogyasztás és a hozzáadott értékek összeurópai arányai korrelálnak szignifikánsan. Az előjelek itt is azonosak: ha nő a turisztikai fogyasztás, nőnek a hozzáadott érték-koncentrációk is. Nem olyan szoros ugyan az összefüggés a két változó között, de azt feltételezi, hogy a turisztikai teljesítményt a haziai otthon elköltött pénze is nagyban befolyásolja. Ez a T&T hatásfaktor.

A koordinátarendszer X tengelyét a legnagyobb magyarázási százalékkal rendelkező faktor jelenti. Ennek megfelelően hasonlóan az egyes vizsgálati tényezőkhöz, itt is nagy jelentőséget kap az előjel szerinti hovatartozás. A tengely pozitív tartományában azoknak az országoknak kell elhelyezkedniük, amelyeknél az iparági hozzáadott értékek, az iparági foglalkoztatás, a külföldiek által az adott országban/gazdaságban elköltött pénzmennyiség, a tőkebefektetések és a T&T kormányzati kiadások nagy jelentőséggel bírnak. A tengely ellenkező, negatív tartománya azokat a turisztikai teljesítménnyel rendelkező szerkezeteket jelképezi, ahol alacsonyabb a fenti változók jelentősége.

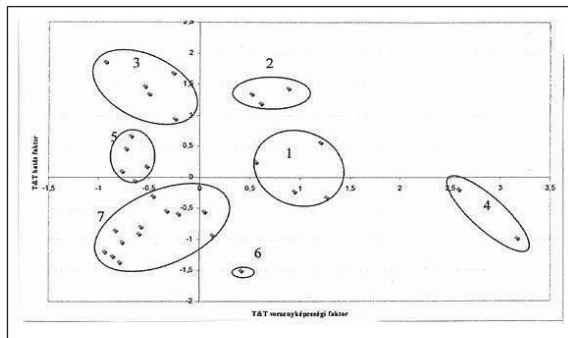
A koordinátarendszer Y tengelyén a második, a T&T hatás faktor által meghatározott koordináták szerint kerülnek elhelyezésre az országok. A tengely pozitív tartományában azok az országok találhatók, ahol a személyes turisztikai fogyasztás és a hozzáadott érték-

kek összeurópai arányai vizsgálati tényezők nagyobb mértékűek.

A hipotézis többé-kevésbé teljesült ugyan, de a személyes T&T fogyasztás „átkerült a 2. faktorba”. Ezen kívül a többi keresletet kifejező tényező szépen illeszkedik a hipotézishez.

A koordináta-rendszerben klaszter-elemzéssel (hierarchikus, centroid módszert alkalmazva) hét összefüggő klasztert választhatunk le:

1. Izland, Portugália, Horvátország és Görögország csoportja,
2. Svájc, Ausztria és Spanyolország által alkotott társaság,
3. Németország, Franciaország, Egyesült Királyság, Olaszország és Luxemburg,
4. Málta és Ciprus,
5. Hollandia, Dánia, Norvégia, Svédország, Belgium,
6. Észtország,
7. Írország, Finnország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Bulgária, Románia és Törökország.

1. ábra: Turisztikai klaszterek Európában. Forrás: SPSS

A számok szerint a turisztikailag legfejlettebb (4-es) klasztert Ciprus és Málta alkotja. Mivel a turisztikai hozzáadott értékek, mind pedig a foglalkoztatási arányok tekintetében itt a legmagasabbak az értékek. Az összes mutatóban a csúcson szerepelnek, kivéve kettőt: a személyes T&T fogyasztás és az összeurópai teljesítménynek az egyes országokra jutó koncentrációja. Inkább fogadó országok, magyarázza az alacsony helyi és a magas külföldi fogyasztás. Málta főképp a fogadó országok közé tartozik, különösen magas a T&T befektetések aránya és a hozzáadott érték aránya a GDP-ben, viszont méretéből (is) fakadóan itt a legalacsonyabb a teljesítmény-koncentráció.

Fejlettségben a következő klaszter az 1. sorszámú. A legtöbb hozzáadott értékkel Horvátország rendelkezik, a többiek követik őt. A foglalkoztatás terén is hasonló a helyzet. A külföldiek által elköltött pénzmenyiség nagyon magas Görögországban és Horvátországban (fogadó országok), Portugáliában és Izlandon ezek az értékek ennek a felét sem érik el. A befektetések és a kormányzati ráfordítások aránya Izlandon a legnagyobb a csoportban. Horvátországban a kormányzati ráfordítás a minimumon van (1,5%-a az összes kormányzati kiadásnak), de a teljesítménye kimagasló, jól mutatja, hogy ezen tényező járul hozzá a legkevesbé a T&T teljesítményhez. Görögország adja az összeurópai teljesítmény csaknem 2%-át. Izland a legtermelékenyebb a csoportból.

A következő klasztert (2-es) a fogadó-küldő országok adják: Ausztria, Spanyolország és Svájc. Csökken a hozzáadott értékek aránya (6% körüli), amelyhez 7-8%-os fog-

lalkoztatási ráták adódnak. Magas a turisztikai befektetések aránya Ausztriában és Spanyolországban, ez utóbbiban realizálódik a vizsgált országok összesített hozzáadott értékének több mint 10%-a. Svédországban a legmagasabb a T&T ipar személyi fogyasztása, köszönhetően jövedelmi helyzetüknek.

A harmadik klaszterben keverednek a küldő és a fogadó-küldő országok. Csökkenő hozzáadott értékek és csökkenő foglalkoztatás jellemző. Az Egyesült Királyság termelékenysége szempontjából a legjobb. Luxemburg kivételével a többi ország T&T területi koncentrációja mind 10% feletti, a vizsgált országok 55%-át adják. Luxemburg a főleg küldő országok közé tartozik, a személyes fogyasztás közel 20%-át jelenti a T&T fogyasztás. A legtöbb tőkét az Egyesült Királyságban és Olaszországban fektették az ágazatba.

Az ötödik klasztert már főleg küldő országok alkotják. Norvégia, Svédország, Dánia és a Benelux államok találhatók itt. Az idegenforgalmi beruházások aránya 7% körüli, a külföldiek az előző csoportokhoz képest kevesebb pénzt költenek ezen országokban. A teljes fogyasztás több mint 10%-a az utazásra és a turizmusra fordítódik. A kormányzati turisztikai kiadások terén 5,6%-kal Norvégia vezet. Viszont a turisztikai kereslet Belgiumban és Hollandiában sokkal több, mint a nagyobb földrajzi kiterjedésű skandináv országokban.

A hatodik klasztert egyedül Észtország adja, turisztikai termelékenysége kiemelkedő. Az idegenforgalomba fektetett tőke aránya Cipruséval vetekszik, sőt meg is haladja azét. A kormányzati T&T kiadások magas voltához magas külföldi pénzköltés is párosul.

Az utolsó klaszterben a fogadó és a küldő országok keveréke található. A hozzáadott értékek 1,3–5,7% között szóródnak. Bulgáriában és Törökországban a legmagasabbak, Lettországnak és Romániának a legalacsonyabbak ezek az értékek. Nagyon sok termelékeny ország van itt: Törökország (a legtermelékenyebb), Bulgária, Csehország, Finnország, Írország, Lettország, Litvánia és Szlovákia. A fogadó országok: Törökország és Bulgária, valamint Lengyelország. Küldő országok: Finnország, Szlovákia és Írország. Feltörekvő jelző adható Törökországnak, Bulgáriának valamint Szlovákiának, Litvániának és Csehországnak a turisztikába investált tőke alapján.

A hét összefüggő klasztert tovább lehet szűkíteni négy csoportra:

- A versenyképességben kiemelkedő országokat tartalmazó Görögország, Horvátország, Ausztria, Svájc, Spanyolország, Portugália, Izland, Ciprus és Málta;
- A turisztikai teljesítményben magas európai magterület: Franciaország, Egyesült Királyság, Németország, Olaszország, Luxemburg,
- Északi országok: Norvégia, Dánia, Svédország, Belgium, Hollandia;
- Az európai térség határ menti országai: Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Románia, Bulgária és Törökország.

(Összefoglalás) A turizmus korunk fontos társadalmi jelensége. Jelentős szerepe van a politikai, művelődési, szociális-egészségvédelmi és gazdasági tényezők összehangolásában. Ahhoz, hogy ezeket a koordináló feladatokat el tudjuk látni, megfelelő adatok és adatfeldolgozás szükséges. Ezt a megfelelő, korszerű adatfeldolgozást a keresletalapú statisztikai nyilvántartást a *Turisztikai Szatellit Számlának* nevezik.

Az Európai Unió turizmus teljesítményét elsősorban a személyi utazási s turisztikai fogyasztás determinálja (43%), ezt a külföldiek által elköltött pénzmennyiség a rezidens gazdaságban (17%), az egyéb export (15%), a T&T ágazatba fektetett tőke (11%), az üzleti célú T&T fogyasztás (10%) és a kormányzati kiadások (4%) követi.

Az elemzésben a teljesítményt befolyásoló négy determinánst alkalmaztam (személyi T&T fogyasztás, a külföldi pénzköltés, tőkebefektetés, kormányzati kiadások), illetve a hozzáadott értékeket (a GDP százalékban, illetve területi koncentrációban) és a foglalkoztatási arányokat. Az alkalmazott faktoranalízis két szignifikáns faktort határozott meg, amelyekben belül a kapcsolat pozitív. A két faktor (koordináták) segítségével a vizsgálat európai ábrázolása is megtörtént (koordináta rendszerben), majd egy hierarchikus klaszterelemzés is. Hét összefüggő csoport jelent meg, amelyet tovább szűkítettem négy csoportra.

Amint az eredményekből látható, az egyes közgazdasági jellemzők alapján lehatárolt klaszterek, majd a csoportok többé-kevésbé összefüggő, az Európában ismeretes regionális földrajzi-gazdaságiföldrajzi területeket fednek le. Tehát a természeti-földrajzi adottságoknak, elhelyezkedésnek nagy a jelentősége a turisztikai keresletben-teljesítményben.

IRODALOMJEGYZÉK

- Cséfalvy Z. (1999): Helyünk a nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában. Kairosz Kiadó/Növekedéskutató, Győr.
- Dusek T. – Kiss J. P. (2008): A regionális GDP értelmezésének és használatának problémái. *Területi Statisztika* 11. (3).
- Dabóczi K. (1998): A mérhető balgaság, avagy miért nincs olaj a közgazdaságtan lámpásában? Kovász, II. évf. 2. szám – 1998. nyár.
- Gaspers, D. (2004): Human Well-Being: Concepts and Conceptualisations. UN Discussion Paper No. 2004/06.
- Husz I. (2001): Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle*, 2001/2.
- Dr. Hüttl A. – Dr. Probáld Á. (2005): A szatellit számla szerepe a turizmus nemzetgazdasági szerepének meghatározásában. *Heti Turizmus*, 2005/5–6. szám.
- KSH (2013): Régiók gazdagsága. Időszaki kiadvány.
- Nemes Nagy J. (2005): Regionális elemzési módszerek. Kézirat, ELTE.
- Nemes Nagy J. – Tagai J. (2009): Területi egyenlőtlenségek, térbeli determinációk. *Területi Statisztika* 12. (2).
- Sen, A. (1998): Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. *The Economic Journal* 108.
- www.wtte.org

A kultúra nélkülözhetetlensége

Valójában mi a kultúra? Nem könnyű egyértelmű és minden szempontból pontos meghatározást adni, s nem csak azért, mert van a fogalomnak tágabb és szűkebb értelmezése is. A problémával foglalkozók sok meghatározást adtak már a kultúrának, igyekeztek meghatározni mibenlétét és jellemző vonásait. Egy amerikai szakkönyv – még 1954-ben – összesen 164 meghatározást közölt, ebből 157 egyetlen elméleti irányzathoz sorolható (a többi hét annak előzményeként került a 164 meghatározásba). Ebből is láthatjuk, hogy az előbbi számadaton kívül jóval több meghatározása lehet a kultúra fogalmának. A fogalom változásain túl elsősorban fel kell ismerni azokat a vonatkozásokat, amelyek meghatározzák az emberi lét és a kultúra kapcsolatát. A most az érdeklődő kezébe kerülő könyv – Maróti Andor: *A nélkülözhetetlen kultúra* – már címében is sejteti, hogy bizonyítani kívánja a kultúra nélkülözhetetlenségét. Valóban bizonyítani kell a kultúra szükségességét? A kultúra kifejezés mindennapos fogalmaink között van, gyakran szerepel a közéletben. Az is bizonyos, hogy – ez talán a természetes – homályban marad a fogalom lényege. A többség a művészettel azonosítja. Ez sem igaz, mert egy jó ízléssel berendezett lakás tulajdonosa jó „lakáskultúrával” rendelkezik, hiszen például a berendezési tárgyak alkalmazkodnak a lakás területi arányaihoz, megvilágításához és a belső tér adta lehetőségekhez, de nem kell feltétlenül művészi festményeknek lógni a falakon. Napi életünk használati tárgyainak is meg van a „kultúrája”, jelezve azt, hogy a kultúra szó jelentése sokkal több, mint amit – teszem azt – a média mondhat róla. A régészet is beszél különböző korok kultúrájáról, amelyből következtetni lehet az egykor élt emberek életmódjára, amelyben csak másodlagos a fellelt edények és eszközök formája, díszítése, amely az esztétikus megjelenése.

Az is biztos, hogy a kultúra hozzátartozik az emberi léthez, bár vannak olyan dolgok (olvasás, zenehallgatás, filmnézés stb.), amelyek részei a kultúrának, de lehet nélküle élni. A közvélemény a kultúrát a társadalmi lét zárt és szűk területének tekinti. Ezért nem ismeri fel annak nélkülözhetetlenségét az emberi életben. Van azonban a kultúrának egy másfajta megközelítése, amelyből világosan kiolvasható a kultúra és az emberi lét kapcsolata. Ez a hagyomány, amelynek egyes formái ma mindinkább muzeális értékeknek számítanak, ám ez hajdanán szorosan kapcsolódott egy adott közösség életéhez, benne volt a mindennapi életben. Modern korunkban hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a hagyomány csak olyan életformában élt, amely nem változott, ez tette lehetővé a régi értékek fennmaradását. Ma, amikor minden felgyorsult, a hagyomány helyébe a divat lépett, ami éppen annyira társadalmi jelenség, mint a hagyomány volt, de folyamatosan átalakul, sok minden „kimegy a divatból”. A hagyomány a múlthoz, a divat a jelenhez kötődik, bár lehetnek hasonlóságai. A hagyomány a közösséghez való kapcsolódást jelenti, míg a divat a jelent jelenti, a hozzá való kötődés egyéni elhatározás kérdése. Ez kollektív és individuális egyszerre. A művészetek vonatkozásában a hagyományos művészet igyekszik megőrizni a régebben kialakult formát és tartalmat, a mai modern az előbbivel szemben az eredetiségre törekszik. A modern művészetben az alkotó személye döntő.

A sok kérdés között szerepe az is, hogy vajon eltűnik-e a hagyomány az életünkben? Az biztos, hogy semmilyen változás nem tüntetheti el a korábbi állapotot, csak átalakítja, de ez a forma tovább él közöttünk. Ilyenek jelennek meg az emberi

kapcsolatokban is. Gyakran összekeveredik a hagyomány és a szokás. A hagyomány mindig a közösség egészére vonatkozik, míg a szokás egyéni elhatározással válik gyakorlattá.

A példákat sorolni lehet, viszont a változó feltételek között fejlődik az egyén és a kultúrához való viszonya. Ebben fontos szerepe van a társadalmi azonosulásnak, a nemzeti kultúrának, a kultúra társadalmi terjedésének. A szerző elég részletesen foglalkozik a kultúra érvényesülésének területeivel: így a szimbolikus gondolkodással, a magasabb igényű gondolkodással, a szellemi alkotás folyamatával, a modern művészetek befogadásával, a tömegember és a tömegkultúra viszonyával, majd a szabadidő adta lehetőségekkel. A kultúra egysége és a különbségének lehetséges összhangja végigkísérte az emberiség történetét. Amíg a közösségi lét teljesen átfogta és meghatározta az emberek életét, együttműködésüket és a gyakorlat ismétlődő formáit szabályozták, mert a mechanikusan ismétlődő eljárások idővel követendő szokásokká váltak. Amint azonban a feladatok bizonyos fokú megosztásával megbomlott ez az egység, a koordinációt már szavakban megfogalmazott szabályok biztosították.

Az élet és a kultúra kapcsolatának tisztázásához szükséges a kultúra fogalmának meghatározása. Ez időről időre változott: az ókori latin nyelvben ez a fogalom a föld megművelésére és e tevékenység eredményére vonatkozott. A társadalom és a kultúra összefüggését Kant már az egyéni és a társadalmi lét ellentmondásában fogta fel. Szerinte mindenki egyéni érdekeinek érvényesítésére törekszik, ez hajtja az embert a társadalmi rang elérésére, individualitása ellentétes a kollektivitással. Kant szerint az ellentétek éleződése serkenti az egyént a változtatásra, ami társadalmi ellentétekre vezet. Az ellentétekben nem fejlődik a kultúra. Bár ezek oldására vannak szabályozók (alkotmány), de feltétlenül szükséges az emberek képzése. Ez számos irányzatot eredményezett, a felvilágosodás nagy gondolkodói számos elképzelést alkottak a kultúra kiterjesztésére. Az ehhez kapcsolódó érveket mutatja be Maróti Andor könyve, amely a kultúra lényegét nem tárgyiasult szellemi javakban, hanem azoknak az emberekre tett hatásában ismeri fel. Választ keres arra, hogyan egyeztethető össze a kultúrát szellemi értékeknek vélő és az életmódot, magatartást meghatározó felfogása.

(Maróti Andor: A nélkülözhetetlen kultúra. Budapest, 2013, united p.c. kiadó, 214 p.)

A Klimo-könyvtár története

A hazai művelődéstörténet, a könyves kultúra fejlődéstörténetében jelentős fejezetként tartjuk számon a felvilágosodás korának kimagasló értékű főpapi könyvtárait, különösképp Klimó György pécsi, Eszterházy Károly egri és Patachich Adám kalocsai bibliotékáját, de folytathatnánk a sort az erdélyi gyűjteményekkel is. A könyvtárak ekkor már nem kizárólag a különlegesen ritka, értékes, külsőségeikben pompázatos köteteket szerezték be, hanem a felvilágosodás korára jellemző hasznosság szempontjainak is igyekeztek megfelelni (a könyv és a benne rejlő tudás a mindennapok segítője). Eszterházy Károly tudatos állományalakítása kétségtelen kapcsolatban állt a lyceumi oktatással, a tervezett egyetem-alapítással, az oktatók és hallgatók szakirodalommal való ellátásával.

Hasonló elképzelést dédelgetett Klimó György is. A pécsi püspöki könyvtárról valamennyi könyvtártörténeti összefoglalás az első nyilvános könyvtárként emlékezik meg. A város tudósai és az egyházmegye papjai előtt megnyitott könyvtárat „a köz hasznára” is hozzáférhetővé tette Klimó. A gesztus, és annak a művelődésre gyakorolt hatása felkeltette a kortársak figyelmét, nem csupán a pozsonyi és a bécsi sajtó, de még firenzei lap is beszámolt róla. A nyilvánossá tett gyűjtemény szellemisége, gyakorlata egyértelműen a 17–18. századi külhoni intézményekkel mutat hasonlóságot (öffentliche Bibliothek, public library). A történeti források tanúsága szerint Klimót is foglalkoztatta az egyetemalapítás lehetősége. A terv részét képezte a könyvtáralapítás, továbbá a helyi könyvnyomda és a papírmalom támogatása. A korszerű természettudományos oktatás gyakorlati színtereként földmérő és csillagászati eszközökkel felszerelt csillagvizsgáló-tornyot rendeztetett be. Mindezt tárgyi gyűjtemények egészítették ki: a Klimó György ajándékaént odakerült, mintegy 3000 darabos éremgyűjtemény, az utóda – Eszterházy Pál – által létrehozott ásványtár, a 18. századi alapítástól folyamatosan gyarapodó képtár (rajzok, festmények, metszetek). A 19. század végén létrehozott lapidárium gazdagította még a múzeumi anyagot.

A széles látókörű, tudományos, oktatási „központ” koncepcióval megálmodott intézmény további sorsának alakítói, vezetői és munkatársai nehéz helyzetben voltak, hogy az alapító szándékát, elgondolásait, a hagyományokat és a gyűjteményeket megőrizve tudjanak továbblépni és a változó, korszerűbb követelményeknek meg tudjanak felelni. A felsőoktatáshoz való kapcsolódás 1923-ban valósult meg, amikor a Pozsonyból áttelepített Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem megkezdte működését Pécsen.

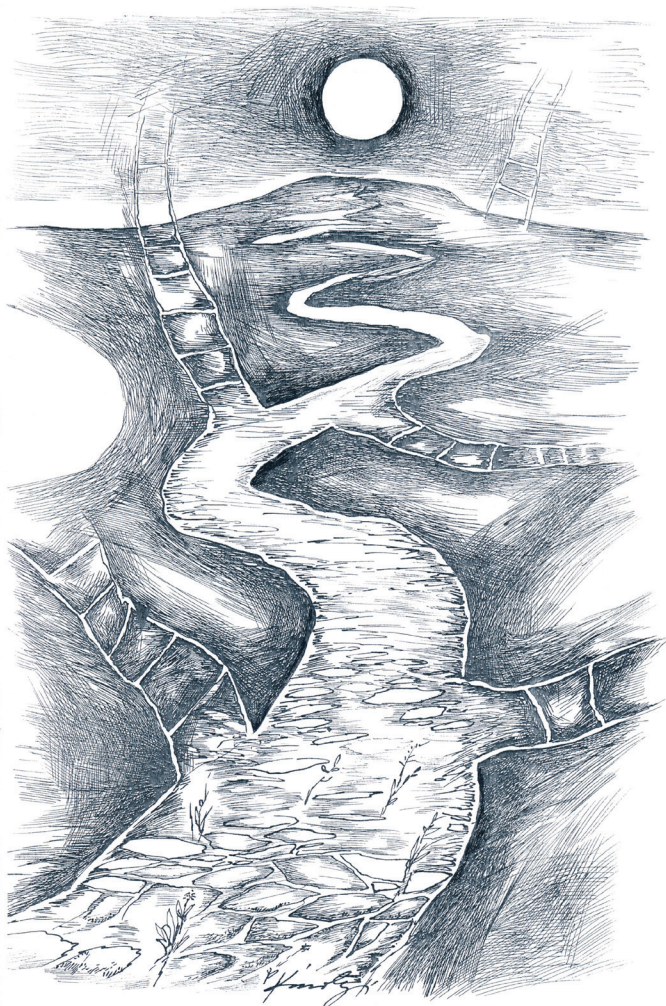
A könyvtár léte, értékeinek megőrzése, gyarapítása és közkinccsé tétele mindig függvénye volt az egyházi vezetés hozzáállásának, nem kevésbé a város anyagi lehetőségeinek, később az egyetemnek. Amit bizton állíthatunk, hogy több évszázados működése Pécs művelődéstörténetének és mindenkor aktuális tudományos életének fontos része.

A könyv egészen 1945-ig kíséri nyomon a gyűjtemény sorsát, a gyarapodásokat, a nehéz időszakokat. A rendkívül részletes feldolgozás több melléklettel egészül ki, amelyek az egyházi előjárókról, a könyvtár közvetlen munkatársairól, különféle gyűjteményeiről tájékoztatnak adattári jelleggel. Természetesen bőséges a jegyzetapparátus, a felhasznált irodalom jegyzéke sem hiányzik.

A kötet főszereplője mindvégig a könyvtár marad, a történet szereplőinek bemutatása nem lépi át az határt, amely az egyéni érdemek kizárólagos magasztalásához vezethet. Természetesen ez nem jelenti sem az alapító, sem a könyvtárért, a könyvtárban tevékenykedők háttérbe szorítását.

Örvendetes egy ilyen kötet kézbevétele, amelynek múltban gyökerező tanulságai a szellemi értékek maradandóságát, annak igényét sugallják. A kötet ajánlásában Monok István ezt markánsabban fogalmazza meg: „*Napjaink hagyományokat tagadó, az intézményszerű működést negligáló, néhány éves, színes-szagos programokat előtérbe helyező, állítólagos kulturális politikával szemben állásfoglalás egy ilyen összefoglalás...*”

(Schmelczer-Pohánka Éva: „*Boldog idők! Amikor az emberi értelem ilyen intézményekben támogatásra lel (...) Egyik fény gyűjti a következőt.*” *A Pécsi Püspöki Könyvtár története (1774–1945)*. Pécs, 2012, PTE Egyetemi Könyvtár, 370 p., illusztrált)

Helen Epstein

Gyilkosság Ugandában

1. rész

Egy képviselő halála

Nem igazán tudom, hogy mi járhatott annak a brit építésznek a fejében, aki nem sokkal azelőtt, hogy az ország 1962-ben elnyerte volna függetlenségét, elkészítette az ugandai parlament terveit. Az épület egy domb tetején áll Kampala belvárosában, és szögletes fehér oszlopai alapján kívülről nézve akár egyfajta modern afrikai Parthenonnak is gondolhatnánk. Belül azonban folyosók és erkélyek útvesztője, ami tele van AK-47-esekkel felfegyverzett biztonsági őrökkel. A látogatók galériájával szembeni falon megtekinthetők az elmúlt ötven évben az országot irányító emberek – Idi Amin, Milton Obote és társaik – festett portréi. A bűnözők és tábornokok hosszú sorában szinte észrevétlenül húzódik meg egy professzor és egy ügyvéd arcképe; az előbbiekkal ellentétben ők néhány hónapon belül kiszorultak a hatalomból. „Ez megdöntötte azt, amaz megbuktatta emezt...”, magyarázta az ország urainak történetét egy idegenvezető nagyjából ilyen stílusban, miközben körbevezetett az épületben.

Jómagam a közegészségügy témakörét kutatom és tanítom, emellett pedig immár húsz éve járok Ugandába. 2013. augusztusban néhány napot azzal töltöttem, hogy régebbi parlamenti vitákról készült videofelvételeket néztem a parlament alagsorában található archívumban. 2012-ben Ugandában elfogadtak egy fontos közegészségügyi törvényt, és szerettem volna többet megtudni a törvényjavaslaton dolgozó egyik képviselőről. Egy csendes szombat reggel végre megtaláltam azokat a szalagokat, amiket kerestem. Amíg én a karcos VHS-felvételeket nézgettem, a technikus, aki kedvesen beleegyezett, hogy a hétvégén is megnyitja nekem a stúdiót, a

szomszédos előszobában ült és a számítógépén dolgozott.

A videofelvételeken látható politikusok legtöbbször sötét öltönyös férfi volt. Egyesek tisztán és szenvedélyesen beszéltek, közben időnként a levegőbe csapva az öklükkel, míg mások – főleg a gazemberek – csak motyogtak és motyogtak... Már több órányi anyagot átnéztem, amikor végül egy olyan felvételhez értem, amin az országgyűlés elnöke, egy talárt és brit stílusú bírói parókát viselő, tiszteletet parancsoló külsejű ugandai nő megadja a szót annak a képviselőnek, akire kíváncsi voltam: a huszonéves Cerinah Nebanda Ariorunak. Hirtelen azt vettem észre, hogy a technikus mellettem áll, és szinte le sem tudja venni a tekintetét a képernyőn látható fiatal nőről. Nem csoda, hisz Nebanda a maga módján igazán vonzó jelenség volt, kedves arccal, erőteljes hanggal és rendkívüli karizmával, akit – ahogy arról később tanúbizonyságot tett – ráadásul még szokatlan bátorsággal is megáldott a sors. Szinte lehetetlen volt nem figyelni rá, ahogy beszéd közben megrázta az ujját és előrehajolt, hogy érveinek nagyobb hangsúlyt adjon.

Nebanda 2012 decemberében halt meg – megmérgezték az ugandai kormány emberei, állítja máig néhány parlamenti képviselőtársa. 2013 augusztusában egy online folyóirat közreadott egy David Sejusa tábornokkal, az ugandai hírszerzés egykori koordinátorával készült interjút. A tábornok, aki 2013-ban az Egyesült Királyságba menekült, azt állította, hogy Nebandát és több más ismert ugandait, akik hivatalosan rejtélyes betegségekben vagy tragikus balesetekben hunytak el, valójában megölték, méghozzá „fentről érkezett utasításra” – azaz Yoweri Museveni ugandai elnök parancsára, aki immár huszonnyolc éve áll az ország élén.¹

¹ Henry D. Gombya: Nebanda, Wapa, Mugalu & Others Died from Orders on High. *The London Evening Post*, 2013. augusztus 29.

A Nebanda halálát követő év folyamán interjúkat készítettem, és több száz újságcikket, jelentést, illetve parlamenti iratot olvastam el, hogy kiderítsem, vajon igaz-e az, amit a tábornok állított, és ha igen, akkor miért akarta a kormány ennek a fiatal politikusnőnek a halálát. Kiderült, hogy nagyjából az arab tavasz idején, azaz 2011-ben Ugandában is szerveződött egy demokratikus reformokat követelő mozgalom, de szisztematikusan elfojtották a hatalmon levő ugandai vezetők. Azok, akik azt állítják, hogy Nebandát meggyilkolták, fenntartják az állításukat, hogy ezek a vezetők meg akarták félemlíteni mindenkit, aki meg akarta kérdőjelezni a hatalmukat. Eközben szélsőséges amerikai szervezetek segítségével Museveni családja titokban olyan lelkészeket támogatott, akik Uganda-szerte igyekeztek meggyőzni az embereket, hogy a problémáikat a homoszexuálisok nemzetközi összeesküvése okozza, melynek résztvevői meg akarják rontani a gyermekeiket. Más szóval Museveni ugyanarra használta a melegeket, amire a múltbeli zsamokok néha a zsidókat használták: hogy elterelje a nép figyelmét a saját gaztetteiről.²

A közegészségügyi helyzet javítása volt az egyike azoknak az ügyeknek, amelyek mellett Nebanda leginkább elkötelezett volt. Uganda a legrosszabb egészségügyi statisztikákkal rendelkező országok egyike a világon, annak ellenére, hogy az ország több milliárd dollárnyi külföldi támogatást kapott az egészségügyi szolgáltatások fejlesztésére, és több ezer tanácsadót – köztük engem is – foglalkoztatott a közegészségügy mindenféle területén, a malária elleni küzdelemtől kezdve a kórházak építéséig.

A helyzet korántsem volt mindig ilyen rossz. Uganda eredetileg a figyelemreméltó orvostörténete miatt keltette fel a figyelmemet. A régióban élő embereknek már jóval a gyarmati idők előtt megvoltak a saját ismereteik arra vonatkozóan, hogy megkülönböztessék a pestist a tuberkulózistól, és sikeres császármetészeket hajtottak végre; egy olyan beavatkozást, ami a 20. század előtt még Európában is ritka műtétnak számított. A bennszülötteket ugyanakkor lenyűgözte a misszionáriusok által hozott

orvostudomány. Amikor Albert Cook, az orvos, aki 1897-ben megalapította Uganda első kórházát, visszaadta egy szürkehályogban szenvedő férfi látását, az örömmámorban úszó páciens kijelentette, hogy Cook minden bizonnyal maga Isten. Az első orvosi iskola az 1920-as években nyitotta meg kapuit a brit gyarmati Ugandában, és a hallgatói helyekért olyan kemény verseny folyt, hogy – egy fiatal jelentkező szavait idézve – „ahhoz, hogy valaki felvételt nyerjen, szinte emberfeletti képességekkel kellett rendelkeznie”. Az 1970-es évekre egy várandós nő szinte ugyanolyan biztonságban érezhette magát a kampalaji Mulago Kórházban, az ország legnagyobb kórházában, mintha a kor valamelyik egyesült államokbeli kórházában hozta volna a világra gyermekét.³ Az ugandai tudósok komoly szerepet játszottak a gyermekkori rákos betegségek és az alultápláltság kezelésének úttörő módszereinek kialakításában, illetve az olyan tömeges védőoltási kampányok megszervezésében, amelyekhez hasonlókat az UNICEF később a fejlődő világ sok más országában támogatott. Amikor Szingapúrban az 1960-as években meg akarták reformálni az egészségügyi rendszert, delegációt küldtek Ugandába, hogy az ottani rendszert tanulmányozzák.

Ez az egykor nagyon jól működő rendszer ma romokban hever. Denevérek, kígyók és más vadon élő állatok vertek tanyát az elhagyott, üresen álló vidéki klinikákban. Ami pedig a még működőket illeti... Nos, magam is láttam, hogy néhol fekália csöpög a műtők omladozó vakolatú mennyezetéről. Az áramkimaradások és a vízhiány miatt a kórházakban évente több ezer beteg hal meg, a terhes nők sürgősségi műtéteit pedig néha fűből készült fáklyák fényében kell elvégezniük az orvosoknak. Egy évtizeddel ezelőtt az Egyesült Királyság kormánya számos új kórház építését finanszírozta; az ugandai kormány viszont nem törődött azzal, hogy az elkészült kórházakat személyzetrel lássa el, így néhány közülük mára tolvajok búvóhelyévé vált.

2 Issac Imaka: Wikileaks: Janet Behind Gays Bill. *The Monitor* (Uganda), 2011. szeptember 11.

3 Dr. Anthony Mugasa, az ugandai Egészségügyi Minisztérium reprodukív egészségügyi tanácsadója szerint az anyai halandósági ráta Mulagóban 1972-ben 71 volt 100.000 élve született csecsemőre nézve. (Interjú Dr. Mugasával, 2013. július.)

2012-ben hétszer nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy egy terhes nő meghal a szülés közben a Mulago Kórházban, mint negyven évvel azelőtt, amikor még Idi Amin volt az ország elnöke.⁴ Ugandában minden hetedik percben meghal egy gyermek a malária miatt; ez a legmagasabb halálozási arány ebben a betegségben a világon. 2013-ban sokan haltak éhen. Ilyesmire emberemlékezet óta nem volt példa ebben a buja, termékeny országban, és most sem az élelmiszerhiány miatt fordult elő, hanem azért, mert a kormány nem tudta biztosítani a forrásokat ahhoz, hogy élelmiszert küldjenek oda, ahol szükség lett volna rá. A hírhedt ebolavírus, ami a majmokról terjed át az emberre és súlyos belső vérzést okoz, emberek tucatjait öli meg évente. A járvány kitörése megelőzhető lenne az állati populációk egyszerű felügyeletével, de a kormány nem foglalkozik azzal, hogy egy ilyen rendszert tartson fenn. „A falvakban akár hónapokon át heverhetnek a döglött majmok tetemei – mondta Margaret Mungherera, az Uganda Medical Association vezetője –, de senki sem tesz semmit.”

Nem rejtély, hogy mi okozta ezt a káoszt. Két évtizeddel ezelőtt Ugandába ömleni kezdtek a külföldi segélyek, a vezető ugandai politikusok és köztisztviselők viszont szinte minden fillért elloptak, amit meg tudnak kaparintani. 1995-ben a Világbank egy 72 millió dolláros kölcsőnnel feltőkésítette a csődbe ment Ugandai Kereskedelmi Bankot. Museveni ezután 11 millió dollárért eladta a bankot egy konzorciumnak, amelynek a saját testvére is tagja volt. A hiányzó 61 millió dollárral soha nem sikerült elszámolni.⁵ Egy évvel később a Világbank több millió dolláros hitelt biztosított Ugandának tizenöt öntözési célokot szolgáló duzzasztógát megépítésére. Museveni mezőgazdasági minisztere arról számolt be a parlamentnek, hogy a gátak már majdnem teljesen elkészültek, de néhány héttel később egy tényfeltáró csapat kiderítette, hogy a munkák

valójában el sem kezdődtek. Egy nigériai kivitelezőt vádoltak azzal, hogy elsikkasztotta az építkezésekre azt az összeget, de a legtöbb ugandai ügy gondolja, hogy a pénzt valójában saját vezetőik tették zsebre. A fentebb említett esetek és más botrányok ellenére a Világbank további hiteleket is adott Ugandának, és még méltatta is, mint olyan fejlődési modellt, amiből más szegény országok is tanulhatnak.⁶

Az Egyesült Államokból, Japánból és Európából is ömlöttek a támogatások, és ahogy dőlt a pénz, úgy tört ki egyre több felháborító botrány. A gyermekek védőoltásaira szánt pénz a First Lady irodájába került. Az erdészeti projektekre, az AIDS-ben és maláriában szenvedőknek, az útépitésre, illetve a hírhedt hadúr, Joseph Kony áldozatainak megsegítésére szánt összegek egy részét Las Vegas-i kaszinókban játszották el, a többi a miniszterek ágya alatt, a miniszterelnök hivatalának virágcserepeiben és személyes bankszámlákon kötött ki.⁷ További milliók tűntek el nemlétező iskolák és kórházak számláin, „szellemkatonák” zsoldjaként és „szellemnyugdíjasok” nyugdíjaként, illetve olyan kezdeményezések költségvetésében, amelyek – mint például egy, a házinyúlálmány megtöbbszörözését célzó mezőgazdasági projekt – hivatalosan léteztek ugyan, de nem végeztek semmiféle tevékenységet.

Cerinah Nebanda egyike volt azoknak a képviselőknek, akik megpróbálták tenni valamit a visszaélések ellen. Felszólalt a korrupció ellen, és csatlakozott egy parlamenti mozgalomhoz, aminek az volt a célja, hogy egyes minisztériumoktól – köztük a bőkezűen finanszírozott

4 Ma ez az arány 498 haláleset 100 000 élve születésre, nézve. (Emlékeztetőül: az 1970-es évek elején még 71 : 100 000 volt az arány.) Interjú Dr. Mugasával, 2013. július.

5 Joel D. Barkan et al.: *The Political Economy of Uganda*. A Világbank megbízásából készített háttéranyag, 2004. július 6., 64. o.

6 Ritva Reinikka és Paul Collier (szerk.): *Uganda's Recovery: The Role of Farms, Firms, and Government*. Világbank 2001. Lásd a Collier és Reinikka által írt bevezetőt.

7 *CABLE: Uganda's all you can eat corruption buffet*. (Jerry Lanier nagykövet jelentése Hillary Clinton amerikai külügyminiszternek.) 2010. január 10.; Human Rights Watch: *Letting the Big Fish Swim: Failures to Prosecute High Level Corruption in Uganda*. 2013. október; Anthony Wesaka: Mukula claims giving Gavi Fund money to Janet Museveni. *The Monitor* (Uganda), 2012. november 13.; Dear Jeanne: How soldiers stole State House money. *The Monitor* (Uganda), 2013. november 24.

védelmi minisztériumtól – pénzt vonjanak el, és ezekből a forrásokból emeljék az állam által foglalkoztatott orvosok fizetését. Az ugandai kormány mindössze havi 350 amerikai dollárt fizet az orvosoknak, ami jóval kevesebb még annál is, amit kollégáik a sokkal szegényebb szomszédos országokban keresnek. Még Afrikában is lehetetlen, hogy ebből a fizetésből eltartsanak egy családot. Ennek eredményeként több ezer ugandai orvos emigrált, azok közül pedig, akik az országban maradtak, sokan nyomorgyedekben élnek. Naponta csak az ugandai egészségügyi dolgozók fele jelenik meg a munkahelyén, és közel felük annyira rosszul képzett, hogy még egy egyszerű tüdőgyulladást sem tudnak diagnosztizálni.⁸ Néhányuk adományozott gyógyszereket lopott a közgyógyszertárakból, mások (még sürgősségi ellátást igénylő eseteknél is) megtagadták, hogy a betegeket kenőpénz nélkül kezeljék. Bírószági tanúvallomások és újságcikkek számolnak be arról, hogy az orvosok beszélgettek vagy focimeccset néztek, miközben a gondjaikra bízott nők, hiába kiabáltak segítségért, belehaltak a szülésbe.

A törvényjavaslat mögött álló képviselők megértették, hogy az orvosok fizetésének emelése önmagában nem menti meg az ugandai egészségügyi rendszert, de egy fontos első lépés a helyzet javítása érdekében. Museveni elnök határozottan ellenezte a javaslatot (a miniszterelnöke azt állította, hogy a védelmi költségvetés csökkentése veszélyeztetné az ország biztonságát), de a lakosság támogatása elsőprő volt, és a törvényt végül 2012 szeptemberében elfogadták.

Bár Nebanda még csak egyetemi hallgató volt, amikor 2009-ben bemutatták a parlamenti képviselőjének, Emmanuel Dombónak, a férfi azonnal felismerte a lány tehetségét a politikához.

Az ugandai parlamentben külön képviselői helyek vannak a nők számára. Minden megyében van egy hagyományos értelemben vett képviselő, aki lehet akár férfi, akár nő

(általában férfi szokott lenni), és mellette van egy női képviselő is. Akkoriban a butalejai Dorothy Hhuya volt Dombo kerületének női képviselője. Hhuya Museveni barátja és az elnök Nemzeti Ellenállási Mozgalmának (NRM), azaz az ugandai kormánypártnak a tisztségviselője volt, de az idő múlásával elvesztette a kapcsolatot a választópolgáraival. Évekig ígérgette, hogy fejlesztési projekteket hoz Butalejába. A város, ahol Nebanda gyermekkorának nagy részét töltötte egykor aktív kereskedelmi központ volt (itt halad át az a vasútvonala, ami a kenyai tengerpartról behozott termékeket szállította), mára azonban kietlen pusztasággá vált omladozó gyárakkal és olyan utakkal, amelyek szinte járhatatlanná válnak az esős évszakban. A helybeliek legtöbbször úgy tartja fenn magát, hogy megtermeli a túléléshez szükséges növényeket az árvízveszélyes területen levő kis parcellákban. Amikor sikerült haszonnövényeket termelniük, a jó kapcsolatokkal rendelkező kereskedők lenyomták az árakat, és így a végén szinte semmi sem maradt a gazdáknak. Hhuya üzenete – ha az emberek fejlesztést akarnak, akkor szavazzanak rá, mert ő közel van az elnökhöz – egyre üresebben hangzott. „Úgy éreztük, hogy nem kormányoznak, hanem gyarmatosítanak minket”, mondta egy környékbeli lakos.

A választásokat 2011 elejére tűzték ki, és Dombo, aki szintén Museveni NRM pártjának tagja volt, egy olyan jelöltet keresett, aki Hhuya ellenfeleként indulhatna. Amikor találkozott Nebandával, tudta, hogy megtalálta azt, akit keresett.

A politika Ugandában nem gyenge idegzetűeknek való dolog. Sokszor előfordult, hogy az ellenzék támogatóit megverték, kirabolták, megölték, bebörtönözték a titkosrendőrség céljaiba, megkínózták vagy árulással vádolták. Arra is volt példa, hogy a kormányzópárt támogatói leállították a rádióállomások generátorait, sőt még hidakat is leromboltak csak azért, hogy megakadályozzák az ellenzéki jelölteket abban, hogy bizonyos területeken kampányoljanak. Az állítólag pártatlan Választási Bizottság arra használta a külföldi támogatásokból finan-

8 *Education and Health Services in Uganda*. A Világbank jelentése. 2013. november; Anthony Wesaka: Namboozee attacks doctors who steal patients. *Daily Monitor*, 2013. október 23.

szírozott „állampolgári nevelés” programokat, hogy a kormányzópárt mellett kampányoljon. Mobiltelefon-társaságokat és rádióállomásokat vettek rá megfélemlítéssel arra, hogy tagadják meg az ellenzéki hirdetések sugárzását, illetve az ilyen témájú szöveges üzenetek továbbítását. A választások napján a kormánypárt emberei rendszeresen osztogatnak aprópénzt, illetve kis zacskókban sót és szappant a reménytelenül szegény, írástudatlan falusiaknak, és azt mondják nekik, hogy „a számítógép a szavazóhelyiségben látni fogja, hogyan szavaznak.” A többszörös szavazás és a nemlétező szavazók által leadott fiktív szavazatok rutinjelenségnek számítanak. Lehallgatják az ellenzéki internetes kommunikációt és a telefonhívásokat. Szakácsokat, sofőröket és bébiszittereket fizetnek le, hogy az őket alkalmazó ellenzéki vezetőkről jelentsenek.⁹

Nebanda a kormányzópárt jelöltjeként indult, és talán azt hitte, hogy nem szorul majd rá ilyen trükkökre, ugyanakkor egy nagyhatalmú ellenfelet próbált meg kiütni a nyeregből. Az előválasztási kampány idején Hhuya támogatói botokkal felfegyverkezve harcoltak Nebanda támogatói ellen, és volt egy pillanat, amikor maga az elnök próbálta meg rávenni Nebandát arra, hogy szálljon ki a versenyből. „Hadd döntsenek a szavazók”, válaszolta erre a nő. Az előválasztás napján a részvételi arány óriási volt.

Aznap este, nem sokkal azelőtt, hogy Nebanda kerületében felbontották volna az urnákat a szavazatok megszámlálásához, a nemzeti áramszolgáltató egyenruháját viselő munkások bukkantak fel Butaleja városában, és hozzáláttak, hogy kikapcsolják a villamosenergia-ellátást. A falubeliek egy csoportjának, akik meglehetősen furcsállották a dolgot, azt mondták, azért jöttek, hogy szükséges karbantartásokat végezzenek.

9 Interjúk ugandai politikusokkal, 2013. július–szeptember. Lásd még Olive Kobusingye: *The Correct Line? Uganda Under Museveni* (Author House, 2010); és az alábbi Human Rights Watch jelentéseket: *Curtailing Criticism: Intimidation and Obstruction of Civil Society in Uganda*. 2012. augusztus 21.; *Righting Military Injustice: Addressing Uganda's Unlawful Prosecutions of Civilians in Military Courts*. 2011. július 27.; *Violence Instead of Vigilance: Torture and Illegal Detention by Uganda's Rapid Response Unit*. 2011. március 23.

Node este fél hétkor? A falusiak gyanították, hogy a munkások igazi szándéka az, hogy sötétségbe borítsák az egész várost, és a beálló zűrzavar közben kicseréljék az eredeti urnákat Nebanda ellenfelét támogató hamis szavazatokkal teli urnákra. A dühös tömeg elkergette az ál-villanszerelőket, és Nebanda megnyerte az előválasztásokat, öt hónappal később pedig a választásokon is elsöprő győzelmet aratott.

A huszonkét hónap alatt, amit a 2011. februári választásokat követően a parlamentben töltött, Nebanda fáradhatatlanul dolgozott. Több parlamenti bizottsághoz is csatlakozott, és néha még a bizottság elnökénél is aktívabb volt. Szöveges üzeneteket küldött a kollégáinak, akár éjfél után is, a villamosításra, közúti projektekre és a fogyatékkal élőket támogató programokra vonatkozó javaslatokkal. Három középiskolát építtetett a választókerületben, vásárolt egy csónakot, hogy kimenthesse azokat az embereket, akiket az esős évszak idején elvágott a külvilágtól az áradás, és számtalan falusinak segített a tandíjak befizetésében vagy gyógyszerek vásárlásában.

És szemtelen is volt. Egyszer azt mondta a belügyminiszternek, hogy szülővárosának a rendőrorse olyan, mint egy „baromfiudvar”, és jelentette egy parlamenti küldöttségnek, hogy nem fér be azokba a nyomorúságos latrinákba, amiket az egyik olyan külföldi segélyprogram keretében építettek, amely forrásainak nagy részét elsikkasztották.¹⁰ Természetes pimaszsága folytán azonban néha talán túlságosan is nagy kockázatot vállalt. Kisétált Museveni elnök beszédei közben, visszabeszélt a First Lady-nek, és tolvajoknak nevezte a minisztereket. Amikor akadályozták, hogy a védelmi költségvetés szórakoztatási célú forrásait átcsoportosítsák az Egészségügyi Minisztériumhoz, hogy ott aztán az orvosok fizetésére fordítsák a pénzt, azzal vádolta a minisztereket, hogy többet foglalkoznak a virslivel, mint az emberek életével.

A halála előtti napon Nebanda még egyszer, utoljára felelősségre vonta az elnökét. Museveni azért jelent meg aznap a parlament előtt, hogy

10 Poultry House. *Hansard* (Uganda), 2012. december 21. Milton Muwuma képviselő úr tanúvallomása; Latrine. *Hansard* (Uganda), 2012. december 21., Peter Ogwang képviselő úr tanúvallomása.

Uganda születőfélben levő olajiparáról tájékoztassa a képviselőket. Az eseményről készült videó volt az egyik felvétel azok közül, amiket azon a bizonyos szombati napon az archívumban kerestem. 2006 óta brit, francia és kínai cégek készültek arra, hogy nagyjából 400 milliárd dollár értékű kőolajat termeljenek ki Nyugat-Ugandában. Alig érkeztek meg, máris pletykák kezdtek keringeni arról, hogy néhány közülük hatalmas összegű kenőpénzeket fizet a magas rangú kormányzati tisztviselőknek. Nebanda és más parlamenti képviselők egy olyan jogszabályon dolgoztak, ami fokozta volna az átláthatóságot és megakadályozta volna az ilyen visszaéléseket. Beszédében Museveni azzal vádolta őket, hogy olyan „parazita” idegen érdekek szolgálatában dolgoznak, amelyek célja, hogy megnyomorítsák Uganda fejlődését. Biztosította a parlamentet, hogy létrehozott egy speciális kőolajhatóságot, amelynek munkatársai képzett technokraták, így nem kell többé aggódniuk az olajszerződések részletei miatt.

Amama Mbabazi miniszterelnök is a parlamentben volt Museveni beszéde alatt. Az elegánsan öltözött, deresedő hajú, bajszos Mbabazi azóta tagja a kormánynak, hogy Museveni 1986-ban átvette a hatalmat, és Uganda legnagyobb port felverő korrupciós botrányai közül néhány olyan minisztériumokban történt, amelyeket az esetek idején ő irányított. Egy hírszerző ügynök azt állította nekem és más újságíróknak, hogy egy olasz cég több millió dollárnyi kenőpénzt ajánlott Mbabazinak az ugandai olajmezők kitermelésére vonatkozó engedélyért cserébe. Mbabazi tagadta a vádakot, de nem nézett fel, amikor az elnök azt mondta, hogy nemrég szerződést kötött a kínai National Offshore Oil Corporationnel ugyanarra a koncesszióra, amit Mbabazi állítólag megpróbált megszerezni az olaszoknak.

– Így még ha Mbabazi el is fogadta a kenőpénzt – mondta az elnök a szemüvegét lóbálva a levegőben –, a semmiért fogadta el!

A parlamentben erre hangzavar tört ki.

– Nem azt mondom, hogy elfogadta! – kiáltotta az elnök.

– Úgy tűnik, mintha ebben nem lenne annyira biztos! – vágott közbe Nebanda.

Az elnök felsóhajtott, a szemét forgatta és megpörgette a mutatóujját a halántéka körül.

– Látjátok, leányomnak, a tiszteletreméltó Cerinah Nebandának, ennek a fiatal lánynak rossz gondolatok forognak a fejében. Azt mondja, hogy nem látszok biztosnak abban, amit mondok... Nos, igenis biztos vagyok benne, hogy az igen tisztelt Mbabazi nem fogadta el azt a kenőpénzt.

Az elnök ezután rátért Uganda romokban heverő egészségügyi rendszerének témájára. Azzal dicsekedett, hogy pártjának káderei megállították a gyógyszerek lopását a klinikákról – ez olyan probléma volt, ami akkoriban sokszor szerepelt a hírekben.

– Menjetek vissza a választókerületeitekbe, és tudjátok meg, hogy mi történik az egészségügyi központokban – mondta a képviselőknek. – Ott vannak a gyógyszerek, vagy nincsenek ott?

– Nincsenek ott! – kiáltotta válaszul Nebanda.

– Nem, menj el oda – mondta erre Museveni gyengéden. – Nebandával tartok, és teszünk egy meglepetésszerű látogatást az egyik központban.

Nebanda és az elnök soha nem indult el erre az útra. Másnap a lány terepjárójával a városba hajtott, hogy elintézzé néhány ügyét, majd – a szemtanúk szerint – elhajtott egy Adam Kalungi nevű férfi Kampala külvárosában található házához. Körülbelül aznap este nyolckor, miután beszállították Kampala egyik magánkórházába, megállapították Nebanda halálát...

Ahogy Nebanda halálának híre a mobiltelefonokon keresztül elterjedt az országban, Uganda gyászba borult. Butaleja gazdasági kiürültek, ahogy az emberek, akiket ő képviselt kis csoportokban összegyűltek, hogy Nebandáról beszélgessenek. Az újságok és a televízió heteken át beszélt a történetről, a parlamentben pedig két napon át tartottak a részvétnyilvánítások.

Hamarosan terjedni kezdtek a kormány által elkövetett gyilkosságról és más bűncselekményekről szóló pletykák. Az elmúlt években több mint egy tucatnyian hunytak el Museveni bírálói közül titokzatos autóbalesetekben vagy hirtelen jött, megmagyarázhatatlan betegségek következtében. Voltak köztük magas rangú ka-

tonatisztek, akiket az elnök puccsal gyanúsított, ellenzéki politikusok, illetve egy legfőbb ügyész, aki megpróbálta megakadályozni, hogy Museveni érvénytelenítse az elnöki ciklus időtartamát korlátozó rendelkezéseket. Amikor Kampalában voltam, néhány rémült képviselő elmesélte nekem, hogy inkább nem vezetnek sötétedés után, és (mivel tartanak attól, hogy az esetleges bérgyilkosok kihasználhatják az ilyen szokásokat) kerülik az olyan rutinszerű tevékenységeket, mint pl. hogy mindig ugyanabba a bárba járjanak munka után. A mérgezésről való félelem miatt az éttermekben csak a büféből ettek, soha nem rendeltek ételt a konyhából.

Bár továbbra sem ismert, hogy pontosan mi történt Nebandával, meglehetősen gyanús volt Museveni és a rendőrség viselkedése a lány halálát követő hetekben. Kale Kayihura, az ugandai rendőrség vezetője már a boncolás előtt azt mondta az újságíróknak, hogy Nebanda halálának legvalószínűbb oka kábítószer-túladagolás. A lányt, nyilatkozta Kayihura, kitétte a kórház előtt Adam Kalungi, akit azonosítottak a barátjaként és ismert kábítószer-kereskedőként.

Amikor Nebanda családja és parlamenti munkatársai látták ezeket az újságcikkeket, azonnal összeesküvést gyanítottak. Többen Nebanda parlamenti kollégái közül, akik együtt vettek részt vele különböző műhelymunkákon és néha még táncolni is elmentek vele, azt mondták, hogy tudomásuk szerint Nebanda nemcsak kábítószereket nem fogyasztott, de még alkoholt sem ivott. A családja szerint Nebandát David Bahati, a kormányzópárt frakcióvezetője (és Uganda hírhedt, a melegeket életfogytiglani börtönbüntetéssel fenyegető homoszexualitás-ellenes törvényének fő támogatója) mutatta be Kalunginak. Bahati tagadja, hogy valaha is találkozott volna Kalungival, vagy bemutatta volna neki Nebandát, de ő és mások is figyelmeztették Nebandát, hogy túl messzire megy a Musevenivel szembeni kritikájával, és az élete veszélyben van. Mások is többször kérték rá, hogy enyhítsen a kritikus hangnemén az elnökkel és minisztereivel kapcsolatban, ám a lány elutasította ezeket a figyelmeztetéseket. „Jelet hagyok magam után, mielőtt meghalok”, mondta egyik képviselőtársának.¹¹

Eddig nem ismert, hogy milyen természetű volt Nebanda és Kalungi kapcsolata, de a képviselő kollégái azt mondták nekem, hogy a múltban Museveni gyakran használt vonzó fiatalokat arra, hogy elcsábítsák a politikai ellenségeit és kémkedjenek utánuk. Számos konkrét esetet meséltek el, de egyik sem végződött gyilkossággal.

Nebanda boncolását a halálát követő reggelen végezték el, és az eredmények nem voltak meggyőzőek. A hasnyálmirigye be volt gyulladva, a tüdije pedig, ami normális esetben szivacsos állagú, egy merev masszává dermedt. A két patológus – az egyik egy rendőrségi sebész, a másik egy Sylvester Onzivua nevű tudós, akit a parlament kért fel, hogy folytasson független vizsgálatot – egyaránt arra a következtetésre jutott, hogy a halála előtt valamilyen mérgező anyagot kellett fogyasztania, de további vizsgálatok nélkül nem tudták meghatározni, hogy mi volt ez az anyag. Mivel Ugandában nem volt olyan labor, ahol el tudták volna végezni a szükséges vizsgálatokat, a rendőrség úgy rendelkezett, hogy Nebanda szövetmintáinak egy részét szállítsák egy egyesült királyságbeli laboratóriumba, Onzivua pedig elintézte, hogy egy másik szövetminta-készletet egy dél-afrikai intézetben vizsgáljanak meg.

Néhány nappal később Onzivua a Johannesburgba tartó repülőgépen ült. A gép már épp indulni készült, amikor biztonsági tisztek rohantak fel a fedélzetre, letartóztatták és elkobozták tőle Nebanda szövetmintáit. A felbőszült képviselők azonnal spekulálni kezdtek a beszédeikben és a tévében, hogy a kormánynak esetleg köze volt Nebanda halálához. Mi másért akadályozta volna meg a rendőrség a független intézménybeli boncolást? Az elnök sietve összehívott egy sajtótájékoztatót. A képviselők, akik ilyen pletykákat terjesztenek – mondta a riportereknek –, „ostobák” és „őrültek”. Ezután elrendelte a letartóztatásukat, ami meg is történt: négyet közülük egy héten át börtönben tartottak.

Amikor a miniszterelnök-helyettes felbukant Nebanda temetésén Butalejában, hogy az elnök nevében részvétét fejezze ki, Nebanda

¹¹ *Hansard* (Uganda), 2012. december 21. Sanjay Tannah képviselő tanúvallomása.

anyja megragadta a papírokat, amikről a férfi olvasott, kirántotta őket a kezeiből és darabokra tépte őket. A dühös gyászolók viselkedésük miatt a miniszterelnök-helyettes a kocsijához, és utánadobták a papírdarabokat. Az incidenst követően a rendőrség razziát tartott a városban, és több embert is őrizetbe vettek.

Végül két Nebanda szövetmintái alapján készült toxikológiai jelentést hoztak nyilvánosságra. Az egyik vizsgálat a rendőrségi sebész által Angliába küldött mintákon alapult, míg a másik az elmondottak szerint az Onzivuától a repülőtéren elkobzott, majd Izraelbe küldött minták alapján készült. Az eredményeknek nem volt semmi értelme. A két labor megpróbálta megmérni a kokain, a heroin és az alkohol mennyiségét Nebanda vérében és egy vizeletmintában, amit a rendőrség szerint egy medencében találtak Kalungi, Nebanda állítólagos barátja lakásban, és amiről a rendőrség váltig állította, hogy Nebandáé. A két labor vizsgálati eredményeinek azonosnak kellett volna lennie, de a vizsgált anyagok szintje bizonyos esetekben tíz faktossal különbözött a két mintában. Az izraeli labor szerint az alkohol koncentrációja Nebanda (vagy bárkitől is származott a minta) vizeletében közel négyszer magasabb volt bármilyen szintnél, amit eddig a toxikológia történetében mértek, ami arra utal, hogy az alkoholt közvetlenül a mintába öntötték.¹²

Nem sokkal Nebanda halálát követően le tartóztatták Kalungit, és vádat emeltek ellene emberölés miatt, halált okozó kábítószer-túladagolás miatt. A YouTube-on megtekinthető egy videó a vallomásáról, amelyen ez a fiatal Denzel Washington hasonmása azt mondja az újságíróknak, hogy amikor a nő halálának estjén hazament, ott találta Nebandát, amint épp felszippant néhány csiknyit abból a heroinból, amit Kalungi a házában tartott. A nő Kalungi állítása szerint azt hitte, hogy kokaint szív. Hozzátette, hogy Nebanda rendszeresen fogyasztott kokaint azért, hogy növelje az önbizalmát és segítse a fogyásban. Miközben beszélt, a pillantása ide-oda cikázott, a szája

széle pedig meg-megrándult. Az volt az érzésem, hogy az egész egy rosszul megrendezett színdarab, aminek az a célja, hogy meggyőzze a közvéleményt arról, hogy ez az idealista fiatal nő valójában csak egy degenerált kábítószerfüggő volt.

Tárgyalása közben Kalungi visszavonta a korábban tett vallomását. 2013 októberében azt állította, hogy a rendőrség vallomásra kényszerítette, és egy nagy halom pénzt ajánlottak fel neki ezért. Ezután kijelentette, hogy ő nem drogfogyasztó és nem is drogfüggő, hanem informatikai szakember, aki nemzetközi szervezeteknek dolgozik. 2014-ben négy év börtönre ítélték azért, mert késlekedett Nebanda kórházba szállításával, amikor a lány állítólag rosszul lett a házában. A drogvádat ejtették.

Hogy kicsoda Kalungi valójában? Többben azok közül, akikkel beszéltem – köztük két politikus és két katonatiszt – azt mondták nekem, hogy Kalungi se nem drogdíler, se nem drogos, de nem is informatikai szakember. A férfi kém volt, akit a hivatalos hírszerzéssel párhuzamosan, Kale Kayihura rendőrfőnök és Museveni fia, Muhoozi Kainerugaba irányítása alatt működő hírszerző egység alkalmazott, és akinek az volt a feladata, hogy Nebandáról jelentsen. Az egyik ember, aki ezt mondta nekem, David Sejusa tábornok volt, Uganda hivatalos hírszerzésének vezetője, aki tavasszal elmenekült Ugandából. Ha Kalungi kém, akkor lehetséges, hogy azért tartják rács mögött, mert a hatóságok attól tartanak, beszélni fog Nebandáról, ha szabadlábra kerül.

Bár sok dolgot továbbra sem lehet tudni Nebanda halálának körülményeiről, a történet eddig ismert része alapján az a benyomásom, hogy egy nagyon ügyetlen eltussolásról van szó. De miért akart volna Museveni, egy nagyhatalmú uralkodó, aki harci repülőgépek flottájával rendelkezik, és aki (akkoriban) a nyugati vezetők támogatást is élvezte, megölni egy nagyhangú fiatal képviselőt?

[folytatjuk...]

¹² Haggai Matsiko: Nebanda's Death Reports. *The Independent* (Uganda), 2013. augusztus 23.

Gyilkosság Ugandában
2. rész
A tábornok és a diktátor

Az 1990-es évek elején Bill Clinton amerikai elnök, akit aggasztott a militáns iszlám afrikai térhódítása, több afrikai „erős emberrel” – köztük Uganda elnökével, Yoweri Museveniivel – is katonai szövetséget kötött.¹ Az azóta eltelt időben emberi jogi csoportok többször is kiterjedt korrupcióval és politikai elnyomással vádolták Musevenit, aki immár huszonnyolcadik éve áll az ország élén.

Az elmúlt húsz évben (kisebb-nagyobb megszakításokkal) közegészségügyi tanácsadóként dolgoztam Ugandában. Ebben az időszakban a nemzetközi fejlesztési szervezetek, köztük a Világbank és az Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynöksége (USAID), 20 milliárd amerikai dollárt fordítottak támogatási projektekre az országban. Elborzadva láttam, hogy sok ilyen projekt költségvetését megcsapolták, manipulálták a választásokat, az ártatlan embereket pedig, akik megpróbálták felhívni a figyelmet erre, megfélemlítették, vagy még rosszabb történt velük. A most hatvankilenc éves Museveni azonban már régóta az Egyesült Államok fontos szövetségese a terrorizmus elleni harcban – csapatait bevetették az amerikaiak oldalán Szomáliában, Szudánban, Afganisztánban és Irakban –, így a pénz mindenek ellenére tovább áramlott az országba.²

Pedig Museveni valójában csak még veszélyesebbé tette Afrikát. Uganda támogatta a ruandai lázadókat, akinek támadásai 1990-ben és 1994-ben népiirtáshoz vezettek.³ Ugandai csapatok mintegy 10 milliárd dollár értékű fát, elefántagyarat, aranyat és más ásványi anyagokat vittek ki a Kongói Demokratikus Köztársaságból,⁴ ahol az Uganda által támoga-

tott milíciák számtalan falusit erőszakoltak és öltek meg.⁵ Az ugandai hadsereg beavatkozott az aktuális dél-szudáni polgárháborúba is – olyan lépés volt ez, ami akár egy szélesebb regionális konfliktus kirobbanásához is vezethet.⁶ Az Afrikai Unió USA által támogatott somáliai missziójában részt vevő ugandai tiszteket kaptak rajta azon, hogy fegyvereket adnak el az al-Sabab nevű terroristacsoport tagjainak.⁷

Eközben, bár amerikai tisztviselők többször is szépen hangzó ígéretet tettek arra, hogy támogatják az afrikai demokráciát,⁸ Museveni arra használta a fejlesztési forrásokból ellopott pénzt, hogy megakadályozzon szinte minden, a hatalmának lazítására irányuló békés törekvést. Épp ezért találtam Cerinah Nebanda halálesetét olyan zavarba ejtőnek.⁹ Az gandai rendőrség és az ügyészek szerint kábítószer-túladagolásban halt meg, de családja és parlamentbeli kollégái határozottan állítják, hogy a kormány ügynökei mérgezték meg. Fiatalkora ellenére (csak huszonnégy éves volt) Nebanda bátor kritikus volt a Museveni-kormány korrupciójának és kegyetlenségének. Úgy éreztem, hogy ha megértjük azt, hogy mi és miért történt vele, az fényt deríthet arra, hogy miért halad ez az ország, és talán az egész régió, ilyen veszélyes pályán.

Ha van valaki, aki többet is elmondhat Nebanda ügyéről, az alighanem David Sejusa tábornok, aki 2013 tavaszáig Museveni vezető tanácsadója és a két ugandai hírszerző ügynökség koordinátora volt. Sejusa parancsnokként szolgált a Nemzeti Ellenállási Hadseregben, ami 1986-ban hatalomra juttatta Musevenit; az azóta eltelt időben pedig vezető pozíciókat töltött be a hadseregben és a kormányban. A hírszerzés koordinátoraként ő volt felelős számos kormányzati visszaélés, köztük a média

1 Howard French: On Visit to Congo, Albright Praises the New Leader. *The New York Times*, 1997. december 13.

2 Andrew Mwenda és Roger Tangri: Patronage Politics, Donor Reforms and Regime Consolidation in Uganda. *African Affairs*, Vol. 104 (2005. július).

3 Filip Reyntjens: *Political Governance in Post-Genocide Rwanda* (Cambridge University Press, 2013).

4 DRC War May Cost Uganda Billions. BBC News, 2005. december 19.

5 Profile: DR Congo Militia Leader Thomas Lubanga. BBC News, 2012. július 12.

6 Fears South Sudan Conflict Could Infect Region. *The Daily Nation*, 2014. március 8.

7 David Axe: US Weapons Now in Somali Terrorists' Hands. *Wired*, 2011. augusztus 2.

8 Democracy in Africa: The New Generation of African Leaders. Meghallgatás a Külügyi Bizottság Afrikai Ügyekkel Foglalkozó Albizottsága előtt. Az Egyesült Államok Szenátusa, 105. kongresszus, második ülésszak, 1998. március 12.

9 Az ugandai parlamenti képviselő, akinek a haláláról a cikkem első részében írtam.

elleni támadások, illetve a Legfelsőbb Bíróság elleni 2005-ös katonai rajtaütés eltussolásáért. Ugyanakkor számos alkalommal összeveszett Musevenivel, és a hadseregből is megpróbált kilépni. 2013 májusában Nagy-Britanniába menekült, miután – ahogy ő mondja – megtudta, hogy más magas rangú tisztségviselőkkel együtt, akik elleneztek Museveni titkos tervét (melynek célja az volt, hogy 39 éves fiát nevezzi ki utódjául), ő is merényletek célpontjává vált. Néhány hónappal azután, hogy megérkezett az Egyesült Királyságba, azt nyilatkozta egy ugandai újságírónak, hogy Cerinah Nebandát és több más ismert ugandait „fentről érkezett utasításra” gyilkoltak meg.¹⁰ Nem csoda hát, hogy alig vártam, hogy beszéljek vele.

2013-ban talákoztam először Sejusa tábornokkal. A találkozónk reggelén kaptam egy szöveges üzenetet, ami arra utasított, hogy menjek el egy brit egyetemi város szélén található irodaházban levő étterembe. A rejtélyes tábornok híres arról, hogy nem különösebben barátságos az újságírókkal. A hivatalos fényképeken egy szigorú arcú, hatvanéves férfi látható görbe bajusszal, kitüntetésekkal teleaggatott katonai uniformisban. Most egy kinyúlt, szürke pulóver volt rajta, és úgy festett, mintha a közeli egyetem egyik kedves professzora lenne.

A történet, amit a tábornok elmondott nekem, hihetetlennek tűnne, ha a nagy részét nem erősítették volna meg a korabeli újsághírek és különböző ugandai politikai megfigyelőkkel készített interjúk. 2011-ben, mondta a tábornok, Uganda addig küszködő demokratikus mozgalma erőre kapott az arab tavaszt követő tiltakozás légkörében. A dolog akkor kezdődött, amikor Kizza Besigye, a fő ellenzéki elnökjelölt azt állította, hogy a 2011 februárjában tartott választások során választási csalás történt. Besigye ugyanazert állította azután is, hogy elvesztette a két legutóbbi elnökválasztást (2001-ben, illetve 2006-ban), és mindkét alkalommal az ugandai Legfelsőbb Bíróság elé vitte az ügyet. A bíróság kezdetben mindkét esetben az ő javára döntött, de – a második esetet tárgyaló tanács

egyik bírása, illetve egy bennfentes információkkal rendelkező újságíró szerint –, az utolsó pillanatban megváltoztak Museveni nyomására megváltoztatta az álláspontját.¹¹

A 2011-es választás után Besigye úgy döntött, hogy hiábavaló lenne harmadszor is a bírósághoz fordulni, és ehelyett inkább utcai demonstrációkat szervezett az emelkedő megélhetési költségek miatt. A választási csalás finanszírozására Museveni emberei mintegy 350 millió dollárt vettek ki az ugandai államkincstárból.¹² A központi bank beindította a bankópréseket, hogy fizetni tudják a közalkalmazottak bérét és az egyéb költségeket, de emiatt az infláció megugrott, az üzemanyag- és élelmiszerárak pedig emelkedni kezdtek. Besigye tüntetésein több száz dühös ugandai vett részt. A kormány reakciója gyors és brutális volt. A biztonsági erők kilenc embert, köztük egy kétéves kisgyereket lőttek le a megmozdulások közben, több tucat ember sérült meg és sokakat bebörtönöztek. Maga Besigye is megsebesült a kezén, és majdnem megvakult, amikor az egyik rendőr egy egész palacknyi paprikaspray-t fújt közvetlenül az arcába. A tüntetések közben elkövetett atrocitások miatt azóta sem állítottak bíróság elé egyetlen magasabb rangú rendőrtisztet sem. Ma teljes harci díszbe öltözött rohamrendőrök veszik körül Besigye házat, és bárhová is menjen, állandóan követik őt. Amikor tavaly nyáron egy szálloda kávézójában talákoztam vele, a környező utcákat gépfegyveres rendőrökkel teli kisteherautók torlaszolták el.

De nem az ellenzék volt Museveni egyetlen problémája. Még ennél is jobban aggasztotta, hogy egyre nőtt az elégedetlenség a saját politikai pártjában, a Nemzeti Ellenállási Mozgalomban (NRM) is. A 2011-es választások után egy csoport Cerinah Nebandához hasonló felvilágosult fiatal került be a parlamentbe, akik az Ellenállási Mozgalom képviselői voltak ugyan, de éppen

11 George W. Kanyeihamba: *The Blessings and Joy of Being Who You Are* (George W. Kanyeihamba, 2012); Charles Onyango-Obbo: 'Crown Prince' Museveni, and 'Queen' Janet. *The Monitor*, 2001. május 9.

12 Becslés a *Letting the Big Fish Swim: Failures to Prosecute High-level Corruption in Uganda* (Human Rights Watch, 2013. október) című tanulmányból.

10 Henry Gombya: Nebanda, Wapa, Mugalu, and Others Died from Orders on High. *The London Evening Post*, 2013. augusztus 29.

annyira felbőszítette őket a burjánzó korrupció, illetve az egészségügyi és egyéb szolgáltatások színvonalának ebből eredő visszaesése, mint az ellenzékek. Olyan jogszabályokon dolgoztak, amelyek megakadályozták volna, hogy az olajbevételek a korrupciós hivatalnokok zsebébe vándoroljanak, és megpróbálták lelket verni a siralmasan elhanyagolt egészségügyi rendszerbe az ugandai orvosok szánalmasan alacsony fizetésének emelésével. Ami ezután történt, Sejusa tábornok szerint, végképp háborzongató volt.

„2012 szeptemberében – mondta a tábornok – egy találkozót tartottak az elnöki palotában [az elnök hivatalos rezidenciáján], amelyen a legfontosabb családtagok vettek részt.” A találkozón Museveni kívül ott volt Janet Museveni (az elnök felesége), Muhoozi Kainerugaba (Museveni akkor harmincnyolc éves fia), Salim Saleh (Museveni féltestvére), továbbá a különböző sógorok és sógor nők. Sejusa nem kapott meghívást a találkozóra. Ő addigra már az Ugandában *katebe* néven ismert státuszba került, a hatalomtól megfosztottság állapotába, amelyben a tisztviselők megtartják a címeiket és a fizetésüket, de nem kapnak feladatokat és nem jutnak el hozzájuk a hivatalos jelentések sem. A hírszerzőmunka legnagyobb részét immár egy, a Museveni-család közvetlen irányítása alatt álló párhuzamos hivatal végze. A hatalomban töltött hosszú évek alatt Sejusa kiépített egy erős személyes hálózatot, így hamarosan kiderítette, hogy mi történt a családi találkozón.

Sejusa forrásai szerint Museveni rokonai nagyon dühösek voltak az elnökre. Megígérte, hogy határozottan fellép az elégedetlenkedők ellen, de cserben hagyta őket – mondták –, és most Nebanda és más „lázadozó képviselők” szétépítik az Ellenállási Mozgalmat. „Nebanda egy bátor, feltörekvő erő része volt – mondta Sejusa. – Olyan dolgokról beszéltek, amelyekről [Museveni családja szerint] nem lett volna szabad beszélni, különös tekintettel az elnöki család tagjai és a miniszterelnök korrupciós ügyeire. Emellett részt ütöttek azon a mítoszon is, hogy Museveni maga ártatlan, és csak a neki dolgozók lehetnek korrupciósak.”

– Menjete, és tegyétek azt, amit jónak láttok – mondta Sejusa szerint Museveni a találkozón résztvevő családtagoknak.

– Ne aggódj Öreg, tudjuk, mit kell tenni – válaszolt állítólag az egyikük.

Nemsokára bérgyilkos-osztagokat állítottak össze, hogy halálos kimenetelű közúti baleseteknek, fegyveres rablógyilkosságoknak, ételmérgezéseknek vagy kábítószer-túladagolásoknak tűnő „incidenseket” szervezzenek. 2012 októberében, nem sokkal az elnöki hivatalban lezajlott találkozó után Sejusa – aki hivatalosan még mindig Museveni vezető tanácsadója és hírszerzésének vezetője volt – írt egy prófétai hangvételű levelet, ami több ugandai újságban is megjelent, s amiben „törvénytelenésre”, „az állami pénzek gyomorforgató elsikkasztására” és „gyilkosságokra” hívta fel a figyelmet. „A szegény embereket ember módjára kellene kezelni Ugandában – írta az utcai tüntetéseken való rajtaütésekre utalva –, nem pedig az utcákon ültetve őket.” Nem említett neveket, de a tájékozott olvasó számára nem lehetett kétséges, hogy az elnökhöz és családjához intézte szavait.

Két hónappal azután, hogy Sejusa gyilkosságokra figyelmeztető levele megjelent, Cerinah Nebanda halott volt. Három másik fiatal, szókimondó képviselőt is halállistára tettek, mondta Sejusa, és egyiküket, Hussein Kyanjót valószínűleg meg is próbálták mérgezni, de ő túlélte a merényletet. A többiek nyilvánosan kifejezték aggodalmukat a saját biztonságukkal kapcsolatban.

A Nebanda 2012 decemberében bekövetkezett rejtélyes halálát követő hetekben több NRM-képviselő Nebanda halála ügyében rendkívüli parlamenti ülés összehívását indítványozta. Museveni azonnal kezdeményezte a letartóztatásukat, melynek nyomán egy hetet börtönben töltöttek. Az elnök ezután behívatta az országgyűlés elnökét a hivatalos rezidenciájára, és közölte vele, hogy a rendkívüli parlamenti ülésre „csak a holttestén keresztül” kerülhet sor.

Miután a képviselőket szabadon engedték, az elnök meghívta őket egy, a „pártfegyelem” témájáról szóló NRM-konferenciára. A képviselők eleinte azzal fenyegetőztek, hogy bojkottálják a konferenciát, de végül mégis megjelentek és bejelentették, hogy meg akarják vitatni Museveni visszavonulásának részleteit. Nem sokkal később kizárták őket az NRM-ből...

Mindennek ellenére egyre hangosabbá váltak a követelések, hogy vessenek véget a Museveni-rezsim uralmának. „Hát hülyék vagytok, [hogya továbbra is ugyanarra a vezetőre szavaztok, aki nem tudja egyengetni az utakat]?!” kérdezte a korábban bebörtönzött képviselők egyike a választópolgárai éljenző tömegétől nem sokkal a szabadulása után.

A képviselőkkel való csata közepén az elke-seredett Museveni elnök figyelmeztette a „fe-lelőtlen” politikai vezetőket, hogy lehet, hogy végül a hadseregnek kell átvennie a hatalmat és helyreállítania a rendet. Erre egy másik levél következett Sejusa tábornoktól, amelyben sür-gette a kormányt, hogy találjon egy másik mó-dot az országban a valódi demokráciára törekvő erőkkal való tárgyalásra. Nem sokkal azután, hogy ez a levél megjelent egy helyi újságban, Sejusa egyik alkalmazottja a titkosszolgálatnál kapott egy mobiltelefon-hívást egy férfitől, aki az elnöki testőrdandár őrnagyaként azonosította magát.

– Hol dolgozik? – kérdezte az őrnagy.

– A koordinátor irodájában – válaszolt a mun-kavállaló Sejusára utalva, akinek hivatalos címe „a hírszerző szolgálatok koordinátora” volt.

– Úgy érte, hogy annak az áruló Sejusának [az irodájában]? Meg fogjuk ölni őt!

– Ha úgy gondolja, hogy a megölésével megoldódik minden probléma – mondta a fiatal-ember Sejusa szerint, probléma alatt az ugandai demokratizálódási mozgalomra gondolva –, ak-kor mindannyiunkat meg kell ölniük.

– No várj csak! – felelte erre vészjóslóan az őrnagy.

2013 márciusának elején fegyveresek egy csoportja épp napfelkelte előtt megtámadott egy laktanyát Mbuyában, Kampala egyik kül-városában. Az egyik őrségben álló katona lelőtt egy támadót, több másikat pedig megsebesített. Az ügy talán véget is ért volna itt, ha Sejusa tá-bornok nem tette volna közzé újabb levelét. Ezt a levelet az ugandai Belső Biztonsági Szervezet igazgatójának címezte, és felszólította őt, hogy vizsgálja meg annak lehetőségét, hogy a táma-dást vajon nem annak a részeként szervezték-e, amit az ugandaiak csak „Muhoozi Projektnek” neveznek (ez volt Museveni elnök terve arra,

hogya fiát, Muhoozi Kainerugabát tegye meg utódjává).

Sejusa értesülései szerint a laktanyát valójában a Saracen (egy, az elnök fíltestvére tulajdoná-ban levő magáncég) biztonsági őrreiből össze-állított csapat rohamozta meg. A terv, mon-dták Sejusának, az volt, hogy az „ügynevezett puccs” miatt az elégedetlen magas rangú katonai parancsnokokat (köztük Sejusát) tegyék meg bűnbaknak, akiket aztán elfognak és árulással vádolnak. Muhoozi különleges egysége készen állt, hogy beavatkozásával meghiúsítsa az állí-tólagos összeesküvők erőfeszítéseit. Ha a terv sikerül, akkor Muhoozi igazi hősnek tűnt volna, és Museveni átadhatta volna neki a hatalmat. A terv azonban meghiúsult, mivel egy alvó katona – akinek a laktanyát kellett (volna) őriznie, és akit nem tájékoztattak a színlelt támadás tervéről – felébredt és felkeltette a társait is, akik vissza-verték a támadókat.

Sejusa levelének tartalmáról beszámolt két ugandai újság – a rendőrség rögtön az eset után mindkettőt betiltotta egy hétre – valamint két rádióállomás is. Néhány riportert letartóztattak azok közül, akik a levélről írtak, mások halálos fenyegetéseket kaptak. Sejusa abban az időben Angliában volt hivatalos úton, és épp hazatérni készült, amikor megtudta, hogy több tankot vezényeltek ki annak az útnak egy húsz mér-földes szakaszára, ami arra a repülőtérré vezet, ahol a gépe le fog szállni. Ennek a nagyszabású műveletnek a lényege feltehetően az volt, hogy olyan színben tüntessék fel Sejusát, mint aki igazi veszélyt jelent, és aki mellett egy egész lá-zadó hadsereg áll, hogy puccsot kövessenek el. Sejusa később azt mondta az Amerika Hangja rádióknak, hogy a katonák terve az volt, hogy amint megérkezik, letartóztatják őt, majd heli-kopterrel egy Kampala melletti börtönbe viszik. A börtönt ezután megtámadták volna a szö-vetségesei (értsd: Muhoozi emberei színleltek volna támadást a börtön ellen), és az ezt követő káoszban megölték volna a tábornokot. Sejusa lemondta a repülést, és Nagy-Britanniában maradt.

Igaz lehet ez a történet? A kormány szóvivői tagadták, hogy a rezsimnek bármiféle köze lett volna Nebanda halálához vagy Kyanjo beteg-

ségéhez, és állították, hogy a Mbuya laktanya elleni támadást nem Muhoozi, hanem alacsonyabb rangú tiszték szervezték, akiknek az volt a célja, hogy a színlelt támadás visszaverésével magukra vonják feletteseik figyelmét és jutalmat kapjanak tőlük. Azt mondták, hogy Sejusa találja ki ezeket a történeteket, hogy legyen mivel alátámasztania a politikai menedékjog iránti kérelmét Nagy-Britanniában. De állításuk hitelességét megkérdőjelezte, hogy a kormány elfojtott minden Sejusa kijelentéseivel kapcsolatos vitát, betiltotta azokat az újságokat és rádióállomásokat, amelyek beszámoltak a tábornok állításairól, illetve börtönbe vetették azokat a képviselőket, akik Nebanda halálával kapcsolatban nyilvános vitát kezdeményeztek.

2013. decemberben Sejusa és negyvenöt további ugandai emigráns gyűlt össze a London School of Economics egyik előadóteremében, hogy megalakítsanak egy mozgalmat, amelynek az a célja, hogy Museveni kiszorítsák a hatalomból. Azt mondták, hogy a céljuk nem az, hogy magukhoz ragadják a hatalmat, hanem az, hogy eltávolítsák a Museveni-rezsimet – akár erőszakkal, vagy az erőszakkal való fenyegetéssel –, majd létrehozzák a szabad és tisztességes választásokat felügyelő intézményeket, helyreállítsák a jogállamiságot és a többi szabadságjogot, amit jelenleg elnyomnak Ugandában. Bár a zártkörű találkozóknak viszonylag kevesen vettek részt, Sejusa és mások azt mondták nekem, hogy a Szabadság és Egység Front (Freedom and Unity Front, FUF) névre keresztelt mozgalom széles körű támogatást élvez az ugandai emigránsok között éppúgy, mint az ugandai parlament, a hadsereg, a biztonsági szolgálatok és Museveni kormányának legmagasabb rangú tagjai körében. Nehéz ennek az állításnak az igazságtartalmát ellenőrizni, hiszen már csak azzal is nyilvánvaló veszélybe sodornák a FUF Ugandán belüli támogatóit, ha megemlítenék a nevüket.

A szervezet alapítása a nemzeti himnusz eléneklésével kezdődött, aztán egy ugandai hercegnő imádkozott a békéért. Egy, a demokrácia mellett kiálló aktivisták elleni rajtaütésről szóló PowerPoint prezentáció bemutatása közben megérkezett egy fiatal ugandai nő, aki nyilvánvalóan nem volt rajta a hivatalos vendégek

listáján, és helyet foglalt a középső sorban. Épp egy orvos beszélt az ugandai egészségügyi szolgáltatások nyomorúságos állapotáról, amikor a nő hirtelen felállt, rámutatott Sejusa tábornokra, és kiabálni kezdett: „Háborús bűnös! Népirtásra adott utasítást a népem ellen!” A közönség tagjai közül több férfi felpattant, és megpróbálták kitessekélni a nőt.

„Ne, hadd maradjon”, kiáltott Sejusa. A férfiak erre azt mondták a nőnek, hogy üljön le és maradjon csendben, de ő kiviharzott a teremből.

Hamarosan Sejusára került a sor. „Soha nem késő, hogy a helyes dolgot tegyük – kezdte a tábornok. – A céloom nem az, hogy szentként tüntessem fel magam, hanem az, hogy jóvá tegyem a rosszat, amiben részt vehettem.”

Ismertem Sejusa háttérét. Amikor elmondtam neki, hogy írni akarok róla, elküldte nekem az önéletrajzát. A szokásos rovatok (Oktatás, Munkahelyek stb.) mellett volt még egy hosszú szakasz „Csaták” címmel. A rovatban felsorolt ütközetek között több észak-ugandai összecsapás is volt (erről a területről származott a provokátornő is, aki megzavarta a londoni FUF-találkozót).

Sejusa Dél-Ugandában nőtt fel, ahol apja prédikátorként szolgált. Az 1970-es években diáktiltakozásokat vezetett az akkori elnök, Idi Amin visszaélései ellen. Többször letartóztatták, és egyszer összevagdalták machetáival Amin titkosszolgálatának alagsorában. Még mindig viseli a sebhelyeket a fején. Addigra az ugandai politikai életet áthatották az etnikai ellentétek. 1966-ban Milton Obote miniszterelnök, aki az észak-ugandai langi törzs tagja volt, száműzte II. Edward Muteesát, aki akkor Uganda elnöke és a déli buganda törzs királya volt. 1971-ben Idi Amin tábornok, a korábbi brit őrmester, aki egy másik északi törzs tagja volt, puccsal megdöntötte Obote hatalmát, aztán szinte mindenkit háttérbe szorított, aki nem az ő régiójából származott.

Miután az ugandai lázadók, akiket a tanzániai hadsereg is segített, megdöntötték Amin hatalmát, Obote választási csalással 1980-ban visszatért a hatalomba. Nemsokára ismét dél-ugandai vezetőket börtönöztek be és kínoztak meg.

Museveni, aki Sejusához hasonlóan délről származik, tizenéves volt az 1950-es években, épp akkor, amikor a britek kivonultak. A fiatal Museveni elbűvölték a britek fegyverei és egyenruhái. Az egyik középiskolai tanára szerint néha körbemasírozott [az iskolaudvaron] és úgy tett, mintha hadvezér lenne. A Dar es Salaam-i Egyetem hallgatójaként Museveni Frantz Fanon elméletéről írta a szakdolgozatát, miszerint az erőszak lehet egy tisztító erő, amikor a forradalom nevében alkalmazzzák.¹³

Az 1964–1974 között tartó mozambiki függetlenségi háború idején Museveni Mozambikba utazott, és írt arról az állítólagos felemelő hatásról, amit az gyakorolt az ottani parasztoakra, hogy a portugál katonák levágott fejéit nézték. Az Ugandát Amin és Obote között vezető Godfrey Binaisa rövid kormányzásának honvédelmi miniszterként Museveni egyszer arra utasította a csapatait, hogy nyissanak tüzet fegyvertelen tüntetőkre. A lövöldözésben több tucat ember halt meg, mondta Sejusa. De amikor már működött a saját fegyveres mozgalma, Museveni azt vallotta, hogy demokratikus elveket vall, és nem befolyásolja a törzsi hovatartozás.

Amint Museveni csapatai átvették a hatalmat, az etnikai villongások szinte azonnal újra fellángoltak. A Dél-Szudánnal határos Észak-Ugandában katonák fosztogatták a gabonatarlókat, ellopták a jószágot, diákokat szállító buszokra lőttek és egyéb atrocitásokat követtek el. Az északiakra „dolgokként” és „anyanya-ként” (a szó nagyjából „szudáni gazembereket” jelent) utaló dalokat játszottak rendszeresen a rádióban. Egy év sem kellett hozzá, és polgárháború tört ki Észak-Ugandában, ami húsz évig tartott.

Sejusa fontos szerepet játszott a háború első éveiben, és ez az, amire a provokátornő cél-

zott, amikor az FUF alapításakor megvádolta a tábornokot. Az egyik oldalon ott volt az Úr Ellenállási Hadserege (Lord's Resistance Army, LRA), egy északi lázadó mozgalom, amit egy messianisztikus – egyesek szerint elmebeteg – egykori kóristafiú, Joseph Kony vezetett. A Kony által elkövetett atrocitások jól ismertek. Követői gyermekek ezreit rabolták el; a fiúkat arra kényszerítették, hogy katonának álljanak, a lányokat pedig szexrabszolgává, szakácsná és teherhordóvá tették. A gyermekeiket védeni próbáló falusiakat agyonlőtték vagy – szimbolikus figyelmeztetésként, hogy ne váljanak a kormány informátorai – levágták az ajkaikat és a füleiket.

Kevésbé ismert, hogy az ugandai hadsereg is megkínzott, meggyilkolt és elrabolt polgári személyeket.¹⁴ 1989-ben katonák szedtek össze rengeteg férfit a Mukura nevű faluban, és egy üres vasúti kocsiba terelték őket. A többségük a túlszűfolt, levegőtlen vagonban fulladt meg. 1991-ben egy, a Bucoro környékén levő északi falvaknál tevékenykedő zászlóalj több száz civilt kerített be és tartott fogva egy üres általános iskolában. Harminchat férfi három napot töltött egy alig egy méter mély, fatörzsekkel fedett gödörbe zárva, és közben hallgatniuk kellett a sikoltozó feleségeiket és lányukat, akiket csoportosan megerőszakoltak Museveni katonái. Több férfit is megerőszakoltak. Egy éjszaka a katonák erőspaprikát égettek a gödör mellett rakott tűzben, és a gödörbe terelték a füstöt. Legalább hat ember meghalt az éhségtől és az oxigénhiánytól. Amikor a katonák végül távoztak, legalább nyolcat magukkal vittek a legfiatalabb nők közül; a legtöbbjükéről soha többé nem hallottak. Senkit sem ítélték el a fenti bűncselekmények egyike miatt sem.

Sejusa, akit akkoriban még Tinyefuza néven ismertek, védelmi miniszter volt az Operation North (Észak Hadművelet) nevű hadjárat idején. A hadjárat közben került sor a Bucoromészárlásra. Az USAID és az Amnesty International jelentései ezzel és más atrocitásokkal is összefüggésbe hozzák Sejusa nevét, de

13 Amii Omara-Otunnu: Yoweri Museveni. In: Harvey Glickman (szerk.): *Political Leaders in Contemporary Africa South of the Sahara: A Biographical Dictionary* (Greenwood, 1992). Museveni Fanonról szóló szakdolgozata (Fanon's Theory on Violence: Its Verification in Liberated Mozambique) megjelent Nathan M. Shamuyarira (szerk.): *Essays on the Liberation of Southern Africa*, edited by (Dar es Salaam: Tanzania Publishing House, 1971) című könyvében.

14 Amii Omara-Otunnu: The Struggle for Democracy in Uganda. *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 30, No. 3 (1992. szeptember).

a jelentések nem szolgálnak részletekkel Sejusa részvételét illetően. A Bucoro-mészárlás idején ő egy másik hadosztály parancsnoka volt, és tagadta nekem, hogy tudott volna tenni bármit is annak érdekében, hogy megállítsa a mészárlást.

Próbáltam többet megtudni, ezért felvettem a kapcsolatot Lawrence Nserékóval, egy ugandai újságíróval, aki ma már az Egyesült Államokban él. Mielőtt 1995-ben száműzetésbe vonult volna, Nserékót többször is letartóztatta és megkínozta Museveni rendőrsége. Nsereko egyike volt azon kevés újságírónak, akik az LRA elleni háborúról tudósítottak akkoriban, amikor Sejusa irányította az Operation North-ot. Mivel az egész terület lezárták, Nserékónak néha a határ túoldaláról, Szudánból kellett átlopakodnia, hogy az eseményekről tudósíthasson.

Nsereko nem olyan ember, aki kicsinyíteni szeretné Museveni tisztjeinek gaztetteit, ezért megkérdeztem tőle, tudja-e, hogy Sejusa valaha is háborús bűnöket követett el. „Van egy hivatalos katonai struktúra Ugandában – magyarázta Nsereko –, de létezik egy alacsonyabb rangú tiszttekből álló félkatonai árnyékstruktúra is, amelynek tagjai a legtöbb bűncselekményért felelősek voltak.” Sejusa a hivatalos katonai szervezet magas rangú parancsnoka volt, és Nserenko szerint az igazi bűnösök olyan katonák voltak, mint a Bucoro-mészárlást vezető Reuben Ikondere őrnagy, Chris Bunyenyezi százados (aki annak a zászlóaljnak a parancsnoka volt, amelynek tagjai Mukurában a vasúti kocsikba zárva gyilkolták meg az embereket) vagy „Öngyilkos” Mwesigwa százados. (Utóbbi arról volt híres, hogy lelőtte apja kutyáját, és amikor az apa ezt felrőta neki, agyonlőtte az apját is.) „A legtöbb ezek közül a férfiak közül Museveni közvetlen parancsnoksága alatt állt – mondta Nsereko. – Kizárt, hogy Sejusa hatékonyan felléphetett volna ellenük”, feltéve, hogy akart volna.

Azonban 1991-ben Sejusa elrendelte tizennyolc észak-ugandai politikus letartóztatását és súlyos bántalmazását. Egyikük sem halt meg, de Sejusa katonái eltörték az egyik politikus kezét. Amikor erről kérdeztem Sejusát, felsóhajtott. „Museveni rendelte el azoknak a politikusoknak a letartóztatását. Azt akarták, hogy a kormány

tárgyaljon Kony-val, de a kormány álláspontja az volt, hogy harcolni kell ellene, és ők lassították a műveletet. Nem voltam ostoba. Tudtam, hogy nem helyes, amit tesztek.”

1992-ben Sejusát menesztették a védelmi minisztériumtól, amikor összecsapott Musevenivel amiatt a brit javaslat miatt, hogy fokozatosan szereljék le a gyalogság felét, és az így megtakarított pénzen vásároljanak modern fegyvereket. Addigra a súlyosan megsebesült Kony visszavonult Szudánba. Sejusa azzal érvelt, hogy a gyalogság létszámát fokozatosan kell csökkenteni, mivel a csapatok szükségesek ahhoz, hogy Kony-t Ugandán kívül tartsák. Miután Museveni a tábornok ellenvetései ellenére csökkentette a hadsereg létszámát, Kony összeszedte magát és 1994-ben újra terrorizálni kezdte Uganda északi részét. Ahogy a háború eszkalálódott, a kormány nyomorúságos internáló táborokat hozott létre a helyi lakosság számára. Mire a táborok 2005-ben bezártak, 25 000 gyermeket raboltak el, több mint egymillió ember menekült el otthonából, és több százezren – senki sem tudja biztosan, hányan – haltak meg.

Miután 1992-ben visszatért a fővárosba az LRA-frontról, Sejusa az ország alkotmányának megírásán dolgozott, amely biztosítja a szabad és tisztességes választásokat, a jogállamiságot, valamint egyéb jogokat, amelyeket, ahogy mondja, Museveni azóta is megsért. 1996-ban azt vallotta a Parlament előtt, hogy az LRA-háborút szükségtelenül elhúzták, hogy a katonai költségvetésből komoly összegeket tettek zsebre a kormány és a hadsereg bennfentesei, és hogy a katonák és civilek rettenetesen szenvedtek ennek eredményeként – az állítást később sok Ugandát tanulmányozó tudós és újságíró is alátámasztotta.¹⁵ Ezután benyújtotta a leszerelési kérelmét, de azt Museveni elnök nem volt hajlandó elfogadni. Sejusa pert indított, melyben a bíróság megállapította, hogy kiléphet a hadseregből. A kormány fellebbezett. A Legfelsőbb Bíróság Sejusá szerint szintén az ő javára döntött volna, de ahogy a választási csalások esetében is történt, a döntést az elnök

15 Tim Allen és Koen Vlassenroot (szerk.): *The Lord's Resistance Army: Myth and Reality* (Zed, 2010).

közvetlen utasítására megváltoztatták. Sejusa később különböző kormányzati pozíciókat töltött be, és magas rangot ért el a hadseregben. Mivel nem tudott leszerezni, továbbra is a katonai törvények vonatkoztak rá, és Museveni ellenőrzése alatt maradt.

„Olyan volt, mintha az ember egész életét egy koporsóban élte volna le”, mondta Sejusa, amikor megkérdeztem tőle, mit érzett ezzel kapcsolatban. „Megvitattuk ezt a hadvezetésben”, tette hozzá. A tisztek azt kérdezték egymástól: „Meddig mehet ez így? Ez az, amiért harcoltunk, ezért szabadítottuk fel az országot?” De aztán, mondta, megszólalt egy másik belső hang is: „És hova fogsz menni, ha kilépsz? [Az elnök emberei] követnek majd mindenhol. És családod is van. Nekik is árthatnak...”

Miután Sejusa úgy döntött, hogy az Egyesült Királyságban marad, ugandai ügynökök követték őt, ezért a tábornok most a Scotland Yard védelme alatt áll. Eközben Ugandában a munkatársai közül négyet tartóztatták le és vádolták árulással, valamint több száz, az otthona környékén élő falusit fogtak el és börtönöztek be ugyanezzel a váddal. Ha elítélik őket, akkor akár mindannyian halálbüntetést kaphatnak. Sejusa tizenéves fiát kivették az ugandai bentlakásos iskolából, miután egy éjszaka banditák próbálták átvágni a kerítést, és az igazgatóság azt mondta, hogy nem tudja garantálni a fiú biztonságát. Sejusa felesége kétszer is kis híján meghalt autóbalesetben, a tábornok testvérét pedig 2013 novemberében holtan találták egy gátnál. Sejusa meg van győződve arról, hogy ezeket az eseményeket éppúgy a kormány szervezte, mint ahogy Nebanda halálát.

Hogy a demokrácia vajon gyökeret ver-e valaha is egy olyan országban, amelynek ilyen brutális politikai kultúrája van, az döntő mértékben fog függeni attól a támogatástól, amit az FUF és mindazok, akik továbbra is küzdenek az igazságért Ugandán belülről, illetve az Egyesült Államoktól és más olyan külföldi hatalmaktól kapnak, amelyek közül néhány éveken át hozzájárult ahhoz, hogy életben tartsák Museveni hamis demokráciáját. 2012-ben a Világbank és számos európai ország a rezsim korrupciója miatt csökkentette az Ugandának adott támogatást.

2014 februárjában Obama elnök kiadott egy nyilatkozatot, amely arra figyelmeztet, hogy a homoszexualitást keményen büntető törvény hatályba lépése sértené az USA és Uganda kapcsolatait. Museveni aláírta a törvényt, majd kijelentette, hogy ha az Egyesült Államokkal nem tud, akkor majd „Oroszországgal fog együttműködni”. Uganda közelmúltban feltárt olajmezői egyébként is hamarosan csökkenthetik vagy akár meg is szüntethetik a külföldi támogatás iránti igényt.

Ha Obama valóban támogatni akarja az emberi jogokat, akkor minden lehetőséget fel kellene használnia arra, hogy támogassa az ugandaiak jogait. A hidegháború alatt Amerika megtette ezt a kelet-európaiakért, ma pedig tartozunk ugyanezzel az ugandaiaknak, különösen azért, mert olyan sokat használtak fel a mi pénzünkéből arra, hogy elfojtsák az összes Museveni hatalmának lazítására irányuló belső demokratikus kezdeményezést.

(*The New York Review of Books*)

Laila Lalami¹⁶

Az ajatollah vendégei

Hooman Majd: 'The Ministry of Guidance Invites You to Not Stay' An American Family in Iran (Doubleday, 2013, 272 oldal) című könyvének bemutatása

Ha valaki úgy ír a szülőhazájáról, hogy közben egy másik országban él, az óhatatlanul kérdéseket vet fel a szerző hazájához való kötődésével kapcsolatban. Miért írta ezt, és miért épp így írta? Kinek írta? Mi volt ezzel a célja? Humen

16 Laila Lalami marokkói-amerikai író. Első könyve, a rövidebb írásokból válogatott *Hope and Other Dangerous Pursuits* 2005-ben jelent meg; azóta hat nyelvre fordították le. *Secret Son (Titkos fiú)* című első regényét 2009-ben adták ki, új regénye, a *The Moor's Account (A mór beszámolója)* pedig előreláthatólag 2014 szeptemberében fog a könyvesboltok polcaira kerülni.

Medzsd iráni-amerikai újságíró is szembesült ilyen vádakkal egy teheráni utazása alkalmával, amikor a Kulturális és Iszlám Útmutatási Minisztérium egyik alkalmazottja minden kertetés nélkül azt mondta neki: „Lehet, hogy iráni útlevele van, de ez még nem jelenti azt, hogy csak úgy idejöhet, aztán akármit írhat, amit akar, miután elment.”

Részben azért, hogy szélesebb perspektívára tegyen szert szülőhazájáról, a Brooklynban élő Medzsd amerikai feleségével és újszülött kisfiával együtt felkerekedett és Iránba utazott, hogy családjával egy éven át Teheránban éljen. A *'The Ministry of Guidance Invites You to Not Stay' An American Family in Iran* („Az Útmutatási Minisztérium örömmel látná, ha nem maradna.” *Egy amerikai család Iránban*) erről az egy évről; arról a 2011-es esztendőről szól, amit Medzsd azzal töltött, hogy felelevenítse kapcsolatait a szülőhazájával, amit még kisgyermekként hagyott el, amikor apját, a hivatásos diplomatát külszolgálatba helyezték.

Teheránba érkezésük után a barátok és a család segítségével Medzsd és felesége, a jog oktatóként dolgozó Karri hamarosan talál egy lakást, bekötik az internetet, felfogadnak egy bejárónőt, biotermékeket vásárolnak és általában véve élnek egy középosztálybeli család életét. Ezt az életet azonban korlátok közé szorítják az Iszlám Köztársaságban érvényben levő politikai és társadalmi szabályok. Medzsd úgy érzi, hogy nem dolgozhat szabadon, illetve – családi köteleiére való tekintettel (házasság útján rokonsági kapcsolatban áll a korábbi iráni elnökkel, Mohamed Khatamival) – nem írhat kritikus hangon Iránról. Figyelmeztetésben részesül a Gasht-e Ershad, az iráni erkölcsrendőrség részéről, mert a felesége egy rövid, bő inget viselt a vallási előírásoknak megfelelő hosszú felöltő helyett. Az Egyesült Államok, az Európai Unió és az ENSZ által kiszabott gazdasági szankciók további nehézségeket okoznak, amiket saját bőrén is megtapasztal. Amikor egy rövid nyaralás alkalmával Teheránból Jazd városába szeretnének utazni, nem tűnik bölcs döntésnek, hogy repülővel menjenek, mert – írja Medzsd – Iránnak „a forradalom óta eltelt időben nem igazán nyílt módja arra, hogy modernizálja a polgári légi-

flottáját.” Ezenkívül hiány mutatkozik importgyógyszerekből, ami pedig hozzáférhető, annak az ára magasabb annál, amit az irániak legtöbbször meg tudna fizetni.

Am az irániak nagyfokú találatkonysággal viszonyulnak a vallási szabályokhoz, és a nemzetközi szankciók közepette is büszke rugalmasságról tesznek tanúbizonyságot. Ha az Iszlám Köztársaság tiltja az alkohol eladását a muzulmánoknak, akkor a muzulmánok megveszik azt a pult alól keresztény és zsidó honfitársaiktól. Ha a mollák felöltök viselésére kötelezik a nőket, akkor a nők divatos és testhezálló ruhákká alakítják ezeket a ruhadarabokat. Ha az előregedett repülőgépek miatt nem merik megkockáztatni a repülést, akkor Medzsd és családja autóval utazik Jazd városába.

Kétségtelenül érdekesek Medzsd anekdotái a teheráni életéről, de mégsem többek anekdotáknál. Érezhetően küszködik, hogy megtalálja azt a narratív szálát, ami egybefüggő történetté köti össze őket, élénk karakterekkel és egységesítő témákkal. Találkozásait a hétköznapi irániakkal, történjék az kávéházakban, üzletekben vagy a tömegközlekedési eszközökön, olyan szélesebb kulturális és politikai következtetések levonására használja, amit az egyéni tapasztalat nem tudna igazolni.

Az egyik oka ennek az lehet, hogy Medzsd nem fontolta meg eléggé azt, hogy az átlagolvasóknak vagy a szakértőknek szánja-e a könyvét. Az olvasó megtalálhatja olyan egyszerű és majdhogynem közismert vallási kifejezések meghatározását is, mint például a *halal* (az iszlám előírásoknak megfelelő étel) vagy a *Ramadán*. Ugyanakkor hiányoznak olyan „ködös” politikai kifejezések definíciói, mint például a reformistáé. Vajon mire gondol például, amikor egy politikusra „hírhedten liberális reformistaként” utal? Nem sikerült igazán tökéletesre Neda Szalehi Aga-Szoltán bemutatása sem. (A 26 éves teheráni egyetemista lányt a 2009-es választások utáni tiltakozások közben lőtte le egy orvlövész. A később politikai ikonná vált lány halála nagyban hozzájárult az ellenzéki Iráni Zöld Mozgalom formálódásához.)

A fentiek ellenére Medzsd lelkes és intelligens megfigyelője az iráni politikai életnek,

memoárja pedig szülőhazája iránti nosztalgiával teli – egy olyan ország iránt, amit egyértelműen szeret, de ahol időnként még mindig úgy érzi magát, mintha nemkívánatos személy lenne.

(*The New York Times – Sunday Book Review*)

Gary Anderson¹⁷

Az ifjú Churchill és a tálibok

Con Coughlin: Churchill's First War: Young Winston at War with the Afghans (Thomas Dunne Books, 2014, 320 oldal) című könyvének bemutatása

Főellenségét, Adolf Hitlert kivéve talán nem is volt olyan vezető politikus a 20. században, aki annyi frontvonalbeli harcot látott, illetve élt volna át, mint a fiatal Winston Churchill. Con Coughlin kiváló új könyve az ifjú Winston első igazi csatájának krónikája, és emellett azt vizsgálja, hogy milyen hatással voltak az átélt tapasztalatok a Brit Birodalom történetének egyik legnagyobb vezetőjére.

Churchill már életének korai szakaszában megtervezte a jövőjét, és legendás céltudatosságával később elérte, sőt meg is haladta ambícióit. Addig azonban számos nehézségen és csalódáson kellett úrrá lennie. Az első ilyen kihívás a szülői felelőtlenség volt. Randolph és Jennie Churchillt a legnagyobb jóindulattal sem lehetett volna mintaszülőknél nevezni. Mindketten sorozatos házasságtörők voltak, az idősebb Churchill pedig elherdálta a családi vagyont szerencsejátékokon és „egyéb földi örömeikön”. Amikor Randolph-ot 46 éves korában elvitte a szifilisz, az ekkor húszéves Winston ígéretes politikai jövője és a családi vagyon egyaránt szertefoszlani látszott. Ennek ellenére a kis Winston imádta a szüleit, és apja

elhunytá után is támogatta anyját, egészen az asszony haláláig.

Winston apja táplálta fiának azt a vágyát, hogy katona legyen belőle, bár korántsem ugyanabból az okból, ami Winstont a katonai karrier irányába terelte. Randolph úgy gondolta, hogy a fia nem különösebben éles elméjű, és a katonai pályán kívül nemigen akad olyan szakma, amiben megállná a helyét. Az ifjú Churchill valóban meglehetősen közepes tanuló volt, egészen addig, amíg be nem került a híres Sandhurst Katonai Akadémiára. Apja akarata ellenére lovassági tisztnek jelentkezett. Mint általában, az idősebb Churchill most sem a fia jóléte miatt aggódott, hanem a lovak árát sokallta (ekkoriban ugyanis a fiatal lovastiszteknek a saját vagy a családjuk költségén kellett gondoskodniuk a lovaikról).

Churchill végül a brit birodalom egyik legjobb lovasezredéhez, a 4. Huszárezredhez (4th Queen's Own Hussars) csatlakozott, ahol kiváló fiatal tisztnek bizonyult. Teljesítette a feladatait, és már-már a kegyetlenségig agresszív volt a lovaspólóban. Ugyanakkor a hadsereg csak eszköz volt ahhoz, hogy a fiatal Churchill elérje a célját. A közvetlen és társaságkedvelő külső alatt az egyik leghidegebb és legszámítóbb eleme rejtőzött azok közül, amit a Brit Birodalom valaha is kitermelt magából.

Ha egy fiatal viktoriánus férfi a politikában akart karriert csinálni, a katonai dicsőség szükséges lépcsőfoknak számított. Churchill pedig született politikus volt: szüksége volt a háborúra és a dicsőségre, hogy feltornáshassa magát a ranglétra következő fokára. Churchill ezredét azonban a gyarmati India egy viszonylag csendes szegletébe vezényelték. A nyugalmas beosztás zsákutca volt az ambiciózus fiatalember szempontjából, ezért minden erejét latba vetve lobbizott, hogy legalább egy kisebb háborúban részt vehessen. Ilyenekből pedig sok volt Viktória királynő egész világra kiterjedő birodalmában, így minden reménye megvolt arra, hogy tervei egyszer valóra váljanak. Addig is igyekezett produktívan tölteni az idejét Indiában. Ha épp nem volt szolgálatban vagy nem játszott lovaspólót, történelmi tárgyú és klasszikus könyveket olvasott. Azokban az időkben teljesen elfogadhatónak számított, hogy

17 Gary Anderson az Egyesült Államok Tengerészgyalogosságának nyugalmazott ezredese. Jelenleg a George Washington Egyetem keretén belül működő Elliot School of International Affairs docense.

a fiatal tisztek fizetett szabadságra menjenek és haditudósítókként tevékenykedjenek. Churchill is élt a lehetőséggel, és egyik tisztársával együtt 1895-ben Kubába utazott, hogy megfigyelőként, illetve haditudósítóként beszámoljon a kubai gerillák és a spanyolok közötti harcról.

Végül Afganisztánban találta meg a maga háborúját. A nagy áttörés akkor jött el, amikor az édesanyja segítette elintézni, hogy a 22 éves Winston csatlakozhasson a malakandi hadsereghez (Malakand Field Force), amit 1897-ben a mai India és Pakisztán határán (akkoriban Afganisztán és India északnyugati határvidéke között) élő lázadó pastu törzsek elleni büntetőexpedícióhoz állítottak össze. Churchill nemcsak a sereg egyik ifjú tisztje volt, hanem haditudósítóként is dolgozott: a *Daily Telegraph* számára írt tudósításokat, és háborús élményei alapján 1898 márciusában megjelentette élete első könyvét *The Story of the Malakand Field Force: An Episode of Frontier War* címmel.

Coughlin könyvének csúcspontja a Shahi-Tanginál vívott csata, ahol Churchill majdnem meghalt egy tüzharc során. De nem így történt, és nevét hősiessége miatt végül „megemlítették a sürgönyökben” (azaz a hadvezérek által Angliába küldött jelentésekben, ami majdnem akkora megtiszteltetésnek számított, mintha kitüntetését kapott volna). Bár sokkal ismertebbre vált a második búr háború (1899–1902) idején Dél-Afrikában átélt kalandjai miatt, Churchill már ekkor nevet szerzett magának katona-újságíróként, ami kitűnő ugródeszka volt a későbbi politikai karrierjéhez.

Con Coughlin maga is kiváló újságíró, író és közélet-szakértő. Kihívás volt számára, hogy Churchill életének egy ilyen rövid időszakával egy egész könyvet megtöltsön, de az eredmény végül egy lenyűgöző portré lett egy fiatal férfiről, aki tudta, hogy mit akar az életben, és nekivágott, hogy elérje azt azzal a kíméletlenséggel és eltökéltséggel, ami később majd legendává teszi.

A könyv különösen érdekes lehet azok számára, akik harcoltak a legutóbbi afgán háborúban. A mai tálibok ugyanis gyakorlatilag azoknak a táliboknak a leszármazottai, akik ellen annak idején Churchill is harcolt.

(*Washington Times*)

Maggy King

Delhi varázsa és valósága

Rana Dasgupta: Capital: A Portrait of Twenty-First Century Delhi (Canongate Books Ltd., 2014, 512 oldal) című könyvének bemutatása

„Delhi még mindig varázserejű név,” jegyezte meg Lord Harding, az indiai brit alkirály 1911-ben a császári Rádzs leendő fővárosának helyéről folyó viták közben. Rana Dasgupta olvasmányos, szórakoztató és személyes hangvételű portrét fest a városról *Capital: A Portrait of Twenty-First Century Delhi (Főváros: A 21. századi Delhi portréja)* című könyvében, amiből kiderül, hogy a város magnetikus jellege – a társadalmi keretek összeomlása, illetve a kollektív emlékezet eltörlése ellenére – még ma, száz év elteltével is érezhető.

Dasgupta 2000 végén érkezett Delhibe New Yorkból egyetlen bőrönddel és egy jegyzetfüzettel. Eredeti szándéka szerint mindössze hat hónapot akart az indiai fővárosban tölteni; addig maradt volna, amíg első regényét befejezi. Ma, tizennégy évvel később még mindig Delhiben van, azaz átélte annak az időszaknak a legnagyobb részét, ami a kilencvenes évek közepén az indiai gazdasági nyitással kezdődött. Ezek az évek mélyreható, egymást szinte szédítő sebességgel követő változásokat hoztak, mérhetetlen gazdagsághoz juttatva a keveseket a halom csúcán, és növekvő nélkülözésre kárthatva a társadalom alján élőket. Dasgupta belemélyedt a megalopolisz pszichéjébe, amiben a „prófécia és lehetőség örvényét [...] a kor nagy olvasztótégelyeinek egyikét” látta.

Rana Dasgupta egy olyan kívülálló szemével nézi a várost, aki Angliában született és tanult, de kolkatai születésű apja révén mégis érzeke van az észak-indiai kultúrához. A könyv megírása közben számtalan delhiben élő emberrel beszélgetett, a védett luxusban élő újdonsült milliomosoktól kezdve az életüket a leglepusztultabb nyomorregyedekben tengető nőig bezárólag. Beszélgetőpartnerei között vannak kábítószer-kereskedők, magas rangú kormányzati tisztviselők, globális ambíciókkal rendelkező fiatal vállalkozók, orvosi műhiba áldozatai, egy szelídebb múlt nemzedékének néhány túlélője, sőt egy Párizsban befutott divattervező is.

Az eredmény napjaink Delhijének élénk és összetett portréja. A könyvben leírt történetek közül sokban kendőzetlenül jelenik meg a brutalitás, a korrupció, a csalás, a kapzsiság és a hatalomvágy, de vannak köztük humorosak és szívbeemelőek is.

Egy magasabb rangú vasúti tisztviselő például elmeséli, hogy újonnan kinevezett vezetőként szeretett volna javítani a munkakörülményeken az újdelhi vasútállomáson. Berendezett egy teázót, ahol az alkalmazottak kényelmes körülmények között tölthették el a teaszüneteiket, és nem munka közben, a szolgálati helyükön kellett meginniük a teát, amit addig egy teahordó fiú vitt ki nekik. A jó szándékú intézkedés azonban nem vált felháborodást váltott ki az állomáson dolgozók körében. A teahordó fiú ugyanis nemcsak a teát hordta ki, de átvette az alkalmazottaktól és a munkaidő végéig megőrizte a kenőpénz is, amit a dolgozók ilyen vagy olyan módon az utasoktól szedtek be (ha a munkavállalókat rajtakapták volna ennyi pénzzel a zsebükben, akkor komoly büntetés várt volna rájuk, ezért volt fontos a teahordó fiú szerepe).

A nyomomegyedben élő nők elmondják, hogyan rombolják le időről időre a város periferiáján, egészségtelen hulladékhalajra épült viskóikat. Ezzel nemcsak fedél nélkül maradnak, hanem a hivatalok számára is láthatatlanná válnak, és így nem jutnak hozzá a létfontosságú élelmiszerjegyekhez, a gyermekeik pedig nem tudnak iskolába járni. Ahogy a város terjeszkedik, az ingatlanfejlesztők óriási kenőpénzeket fizetnek a politikusoknak és a tisztviselőknek, a bulldózerek pedig már olyan területekre is benyomulnak, amelyek korábban a kutyának se kellettek. A globális elitnek szánt magas toronyházak és bevásárlóközpontok váltják fel az itteni problémás közösségeket.

Dasgupta egy regényíró részletek iránti érzékenységével figyelni meg az életet a városban. A festőit elhagyva fókuszba állítja azok bizonytalan létezését, akik Delhi főutcáinak járdaszegtein töltik éjszakáikat:

„[Bár a járdasziget] nem olyan ágy, amire az ember vágya, de az út két oldalának forgalma legalább távol tartja a kutyákat és más kellemetlenkedő állatokat. A forgalom természetesen nem véd meg a hőségtől, a hidegtől vagy a szünyogok-

tól, és a józanul nyugovóra térők számára az éjszaka csak félálmod hoz. Olyasféle álmod, ami soha nem engedi, hogy lankadjon a figyelmed. Elvégre a szegényeket is kirabolhatják, és még egy tapasztalt járdalakov is az úttestre gördülhet álmában. És ha ő nem, akkor a gyerekei, akik alvás közben is sokkal mozgékonyabbak.”

A beszélgetéseit fejezetek tartkítják Dasgupta személyes utazásáról, és azzal kapcsolatos sejtéseiről, hogy miért változott meg Delhi, mi az, ami már elveszett, és mit hoz a jövő.

Delhi esetében a napjainkban tapasztalható brutalitás és erőszak java része az 1947-es Partíció (a gyarmati India kettéosztása a muzulmánok lakta Pakisztánra és a hinduk lakta Indiára) következményeire vezethető vissza, amikor egymillió hindu özőnlött át az új határon Észak-Indiába, és vált menekültté a saját országában. A túléléshez pénz kellett, az asszimilációhoz pedig arra volt szükség, hogy feladják az addig a hindu és muszlim közösségek által egyaránt osztott szinkretikus kulturális értékeket a nacionalista retorika javára, ami India függetlenné válását és a később Pakisztán néven önálló országgá alakult területek elvesztését követően jelent meg. Delhi lakossága gyakorlatilag egyik napról a másikra megduplázódott, ami elviselhetetlen nyomást gyakorolt mind a meglévő infrastruktúrára, mind a hagyományos életmódra.

A változást ösztönző további tényezők nemcsak ebben a városban hatnak. A városi térre nehezedő nyomás, az alapvető erőforrások és szolgáltatások biztosítására való képtelenség, a silány infrastruktúra, a családi értékek és a hagyományos társadalmi modellek eltűnése, illetve egy könyörtelenül ambiciózus középosztály megjelenése globális jelenség. Suketu Mehta Mumbairól írt portréjában, a 2004-ben megjelent *Maximum City*-ben is egyértelműek a társadalmi bomlás hasonló tünetei, de ott a háttérben a bandaháborúk, illetve a helyi politikai és vallási természetű ellenségeskedés húzódik meg. Dasgupta könyvéből az derül ki, hogy Delhi esetében nem a bűnözői osztály, a bűnözők dominanciája, hanem a kormányzás teljes kudarca vezet a város mai szánalmas állapotához, és az egyre félelmetesebb szakadékhoz a szupergazdagok és a reménytelen szegénységbe csúszók között. Függetlenül attól, hogy ez-e a

globális jövő útja vagy sem, hogyan lehet ennek a városnak a neve még mindig varázserejű név?

A könyv egyik fő varázsa Dasgupta nyelvezte, amely egyszerre világos és költői. Az utolsó beszélgetésre a Jamuná folyó partja mentén kerül sor, és ott kezdődik, ahol a beleömlő kezeletlen szennyvíz és folyékony vegyi hulladék fekete, rossz szagú iszapos masszává változtatja a vizet, ami Delhin és Agrán át tovább folyik a Gangesz felé. Miután néhány mérföldet gyalogoltak felfelé a nyílt árterén, a folyó folyásirányával szemben, Dasgupta a következőket látja:

„Látjuk a folyót a távolban. Kemény talajon haladunk. Ősi pillérek darabjai fekszenek félig a földbe temetve. Egyszerre kis templomok csoportjához érkezünk. És előttünk ott a Jamuná: kék, nyugodt és csodálatos.”

„Most már érted, hogy miért van itt Delhi – mondja ekkor Dasgupta útikalauza. – Ez az egyik legszebb hely a Földön.”

(The Asian Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Ankerl Géza egyetemi tanár, Genf
Faragó László tudományos főmunkatárs,
 MTA KRTK Regionális Kutatások
 Intézete, Pécs
dr. Hajdú Gergely PhD-hallgató, Pécs
Kacsinecz Krisztián doktorandusz,
 Comenius Egyetem, Pozsony,
 Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kapronczay Katalin könyvtáros,
 orvostörténész, Budapest

Ménes András PhD-hallgató, Budapest
Pelle János történész, újságíró, az
 Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem
 oktatója, Budapest
Prugberger Tamás prof. em.,
 Miskolci és Debreceni Egyetem
Szántó Diana doktorjelölt,
 Pécsi Tudományegyetem,
 Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
V. Molnár László történész, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Ankerl Géza: Geopolitikai megfontolások a regionális gazdasági együttműködési szervezetek hátterében..... 1

SZÁZADOK

V. Molnár László: A nagyváradi jogakadémiától az orosz birodalmi reformokig. Balugyánszky Mihály karriertörténete, 1769–1847 21
Pelle János: Az „idegen zsidók” és a m. kir. Belügyminisztérium..... 34

MŰHELY

Faragó László: A társadalom, a gazdaság és a természeti környezet „szentháromsága” 49
*Prugberger Tamás: A munkajog fejlődésének főbb csomópontjai napjainkig** 56

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége közös cikkpályázatának írásai)

Szántó Diana: A föld ára – Fejlesztés, demokrácia és egyenlőtlenség Nyugat-Afrikában..... 64
Kacsinecz Krisztián: „Ginnel olajozott, csikorgó elvtársiaskodás” – Az orwelli disztópia regénypoétikai megoldásai, stílusa és nyelvezete..... 76
Dr. Hajdú Gergely: Konfliktusok feloldásának egy másik útja – A választottbíráskodás..... 87
Ménes András: A turisztikai teljesítmény értékelése az európai térségben..... 97

NAPLÓ

Kapronczay Károly: A kultúra nélkülözhetetlensége..... 104
Kapronczay Katalin: A Klimó-könyvtár története 106

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL: *Helen Epstein: Gyilkosság Ugandában, 1. rész. Egy képviselő halála (108)* *Helen Epstein: Gyilkosság Ugandában, 2. rész. A tábornok és a diktátor (116)* *Laila Lalami: Az ajatollah vendégei (123)* *Gary Anderson: Az ifjú Churchill és a tálibok (125)* *Maggy King: Delhi varázsa és valósága (126)*

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2014. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25 440 Ft helyett 18 000 Ft

Fél évre: 12 720 Ft helyett 9 000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18 480 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 240 Ft helyett 7 000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 960 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 480 Ft helyett 7 000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13 440 Ft helyett 9 000 Ft

Fél évre: 6 720 Ft helyett 4 500 Ft

Akciónk a 2014. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 750 Ft • Előfizetéssel: 580 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

